LUSTGÅRDEN 1987 1988

LUSTGÅRDEN

Årsskrift 1987-1988

ÅRGÅNG 68, 69

FÖRENINGEN FÖR
DENDROLOGI OCH PARKVÅRD

Innehåll

MATS JONSSON
Numer-bock uppå Träna. Sortiment i en fruktträdgård år 1728 5

HELMUT MERKER
Parkens rosor är mer än parkrosor 27

ULLA RYLANDER
Ulla Molin och villaträdgården under 1900-talet 35

CECILIA ENGSTRÖM
Het Loo 43

KJELL LUNDQUIST
Forskningsprojektet ''Trädgårdskonstens Historiska Källmaterial'' — en kort lägesrapport 45

GÖSTA ADELSWÄRD
Middagsskott i romantisk park 49

KLAUS STRITZKE
Kurparker 57

CECILIA ENGSTRÖM, MARGARETA GUSTAFSSON, ÅSA HERMANSSON, GUNNEL SANDSTEDT
En studieresa till Nederländerna 75

GÖSTA ADELSWÄRD
Östgötaalléer och andra 81
Mer om Alléer (Teckning: Caroline Blixt) 86

IN MEMORIAM
Magnus Fries 88
René Dombret 89

SMÄRRE MEDDELANDEN OCH NOTISER
Klaus Stritzke: En lindhäcks förvandlingar 90
Klaus Stritzke: Trädvårdsarbete vid Prins Eugens Waldemarsudde 92
Ingrid Lundholm: Parkvandring i stormens spår. London november 1987 94
Helmuth Wanderoy: Naturlig sambo 96
Inga Hermelin Jungstedt: Landskapsarkitekternas landskapsinventering 97
Gösta Adelswärd: För Parisresenärer 97
Skisser från FDP:s resa i DDR 1984 98
Helmuth Wanderoy: FDP:s första temadag 103

FÖRENINGSMEDDELANDEN
Styrelseberättelse 105

Föreningen för dendrologi och parkvård

(The Swedish Society for Dendrology and Park Culture)

Norrlandsgatan 44 B, 752 29 Uppsala, tel 018/15 35 00
Postgirokonto 1607—1. Medlemsavgift 100:— årligen, 25:— studerande, 30:— familjeavgift, 1.000:— ständig medlem, 500:— ständig familjemedlem

Ordförande: Professor Gösta Winqvist, Elfviksudde, 181 90 Lidingö.

Vice ordförande: Akademijägmästare Mårten Smedberg, Fiskartorpsvägen 108, 115 42 Stockholm

Sekreterare och skattmästare: Arkitekt LAR Helmuth Wanderoy, Norrlandsgatan 44 B, 752 29 Uppsala, tel 018/15 35 00

Redaktör för föreningens årsskrift: Friherre Gösta Adelswärd, tel 0120/103 72

Redaktionskommitté: Docent Örjan Nilsson, Arkitekt LAR Helmuth Wanderoy

Tryckt hos Schmidts Boktryckeri AB, Helsingborg 1988

Omslagsbilden: Teckning av Lisa Bauer som ger följande kommentar: ''Vid en biltur på Ekerö en vacker försommardag för så där en 20—25 år sedan såg tecknaren i en blink den blommande fruktträdsallén, som leder fram till Ekerö kyrka. Tanken var att återvända någon gång och göra en teckning. Det visade sig nu — 1988 — att tiden hade gått hårt åt den vackra allén. Beskärning och andra vårdande åtgärder vore av nöden för att detta ovanliga inslag i landskapet skulle kunna bevaras.''

Numer-bock uppå Träna
Sortimentet i en fruktträdgård år 1728

MATS JONSSON

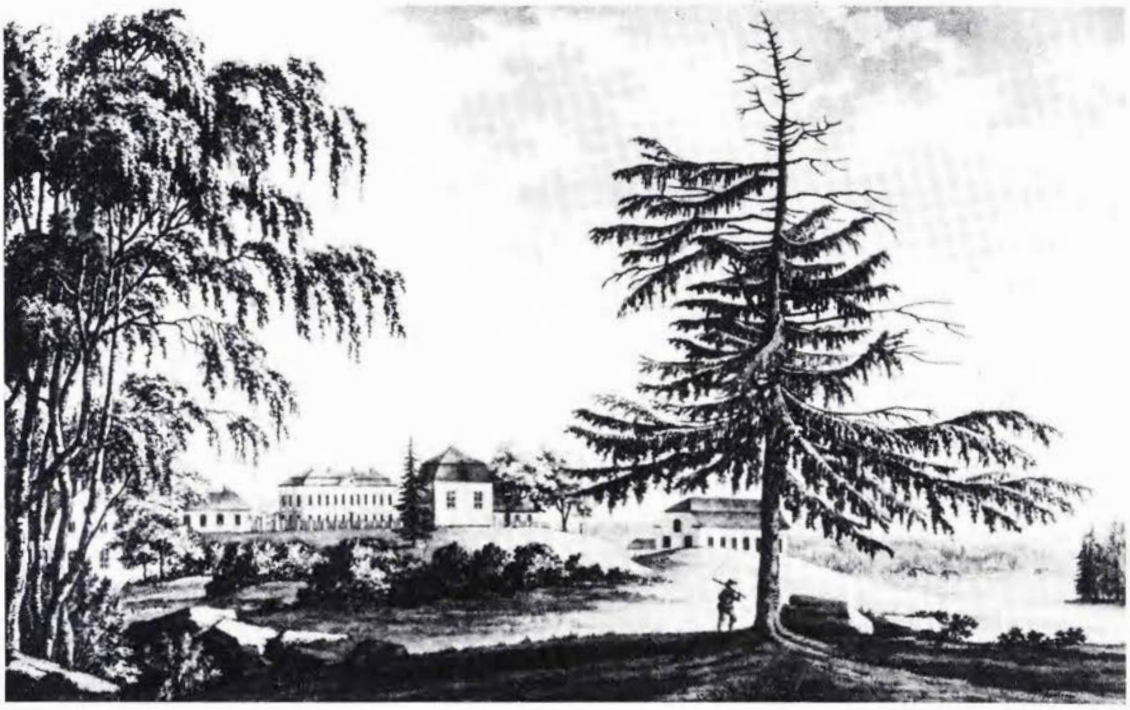

U. Thersner: ur ''Fordna och närvarande Sverige'', Grensholm från öster 1819.

Vid Grensholm i Östergötland har bevarats en förteckning över fruktträden i godsets trädgård. Handskriften utgörs av ett litet häfte omfattande 24 sidor och bär titeln *''Numer-bock uppå Träna i trädgården vid Grensholme.''* Något årtal finns inte angivet på titelsidan, men förteckningen över äpple- och päronträd uppger, att träden inhandlats och planterats eller ympats åren 1727 och 1728. Dessa uppgifter får tjäna som ledning för dateringen av handskriften. Sedan tidigare har man känt till och publicerat sortimentlistor av detta slag från Hässelby och Grönsöö i Uppland samt Fullerö i Västmanland. Dessa förteckningar hänför sig från mitten och andra hälften av 1700-talet. Dessutom finns en aldrig publicerad förteckning från Hässelby med årtalet 1729. Grensholms ''Nummerbok'' är därmed den f n äldsta kända sortimentförteckningen av detta slag i Sverige. I Schering Rosenhanes ''Oeconomia'' från 1660-talet uppräknas visserligen en mängd namn på fruktträd, men därmed avses inte sortimentet i någon viss trädgård och inte heller får man veta, vilka av dessa sorter, som verkligen odlades i Sverige.

Den förstnämnda förteckningen från Hässelby har hittills gällt som den äldsta källan till vår kunskap om Sveriges fruktsorter. Genom att Olof Eneroth återgav större delen av dess innehåll i sin ''Handbok i Svensk Pomologi'' 1864—66 blev detta känt bland pomologerna. Denna förteckning ingår i en dagbok, som har titeln ''Hässleby trädgårds book'' och fördes mer eller mindre regelbundet under åren 1742 till 1764 av Hässelbys ägare,

Hässelby slott, ovan och motstående sida. Ur ''Suecia antiqua et hodierna''.

riksrådet Gustaf Bonde (1682—1764) och därefter t o m år 1773 av hans son, riksmarkalken Carl Bonde. Greve Gustaf Bonde var en mångsidigt begåvad och dugande man. Efter avslutade studier i Tübingen 1703 företog han studieresor i Österrike, Italien, Frankrike och Holland. År 1718 utnämndes han till landshövding i Östergötland och 1727 tog han plats i rikets råd. Han innehade vidare posterna som president i Bergskollegium och kansler för Uppsala universitet. Gustaf Bonde blev Sveriges förste serafimerriddare och ''hade mycken lärdom och ägde ett stort bibliotek''.

År 1699 hade Gustaf Bonde övertagit Hässelby efter sin far, greve Carl Bonde. Trädgårdsanläggningarna vid egendomen hörde då till de förnämsta i riket. På stormaktstidens optimistiska sätt hade utländska fruktträd inplanterats i en omfattning, som var jämförbar med Per Brahes insatser på Visingsö. ''Hässleby trädgårds book'' vittnar om oförtrutet nit trots motgångar och bakslag. Vintern 1709 var katastrofal för de svenska trädgårdarna. I en återblick på denna tid meddelar Gustaf Bonde, att av ''600 bärande träd här i trägården föga öfwer 9 sommaren därefter blefwo öfwriga''. Inför uppgiften att bota skadan lämnar han en intressant uppgift om det dåtida sortimentet. Han hade nämligen funnit, att ''i Stockholm eij fants några sädeles goda Fruchtarter, utom de wanliga Larsmässpäron, Sockerpäron, Sommar-Bonchrestiens, taflepäron, Keyserinnor och Syltpäron, samt af Äplen, alenast Stora kantäplen, stetiner, Krieger, Gyllen, lökäplen och de små Rosenäplen''. Gustaf Bonde vände sig därför till utländska plantskolor och inköpte under årens lopp hundratals träd från Hamburg, Amsterdam och Rouen. Av leverantörerna på dessa platser blev han ständigt bedragen på sorterna. Man skickade ''de slättaste slagen'' i stället för dem han beställt. Han sände därefter sina beställningar till karthusianerna i Paris och till ''Ängeland, Neijcastel och Glasco''.

Till motgångarna till följd av hårt klimat, ohyra och felaktig leverans kom svårigheten att finna sakkunniga trädgårdsmästare. De flesta gav ''wäderleken och Gud skulden, som eij låtit wäxsa när de låtit det av mig anskaffade förgås, antingen genom okunnighet, wårdslöshet och försummelse''.

Riksrådet Bonde framstår alltså som en ledande gestalt på den svenska fruktodlingens område under första hälften och mitten av 1700-talet. Sortförteckningen i ''Hässleby trägårds book'' återfinns under år 1756 och omfattar 43 slags körsbär, 30 slags plommon, 129 slags päron och 53 slags äpplen. Dessutom fanns 7 slags persikor, 6 slags aprikoser, 1 slags nötter, 3 slags vindruvor, 1 slags mullbär och 2 slags fikon. Den äldre förteckningen från 1729 upptar 28 sorter av körsbär, 17 av plommon, 50 av päron och 45 av äpplen. Persikor fanns då av 2 sorter, aprikoser av 5, nötter av 3, vindruvor av 5, mullbär av 1 och fikon av 2 sorter.

Vad har nu detta med Grensholms ''Nummerbok'' att göra? Innehavare av Grensholm sedan 1722 var greve Axel Spens (1681—1745). Han deltog i Karl XII:s fälttåg och blev som överstelöjtnant vid Upplands tremännings kavalleri tillfångatagen vid Perevolotjna 1709. Efterhand som tiden gick utan att någonting hördes av eller om honom antogs det att han dött i fångenskapen och då fa-

dern, general Jakob Spens avled 1721 insattes Axel Spens' yngre broder Carl Gustaf som fideikommissarie. Efter 13 års vistelse i Ryssland, där han enligt traditionen skall ha försörjt sig som sadelmakare i Moskva, återkom emellertid Axel Spens oväntat till Sverige. Han övertog då de östgötska egendomarna Ängelholm och Grensholm, medan hans bror fick Höja i Uppland och Ökna i Floda socken i Södermanland och deras mor behöll Schedevi i Östergötland som änkesäte.

Axel Spens hade anseende som en dugande och rättrådig man. Han deltog med intresse i det politiska livet, där han intog en förmedlande hållning mellan hattar och mössor. Vid de flesta av sina riksdagar var han även medlem av sekreta utskottet. Sin militära karriär avslutade han som generallöjtnant och kommenderande chef i Skåne. Axel Spens framstår som urtypen för en verklig karolin. I traditionen om honom har särskilt en personlig egenhet fängslat eftervärlden, nämligen att han ''från krigen van vid umbäranden av alla slag, ännu vid framskriden ålder aldrig sov i eldade rum''.

Efter de tunga krigsåren väntade många uppgifter en hemkommen godsägare och Axel Spens grep sig verket an med stor energi. Thersner skriver i sin ''Fordna och närvarande Sverige'': ''Förtjensten af Grensholms närvarande skick tillhör egentligen Generalen Axel Spens. Broar, vägar och murar tillkommo genom betydliga kostnader och arbeten; den vackra trädgården blef anlagd, alla gårdens och dess hemmans ägor reglerades, torpen uppfördes af sten, under det ägaren sjelf bebodde blott tvenne rum i den för öfrigt ännu oinredda hufvudbyggnaden. För köldens skull brukade han lappmudd (vargskinnspäls) i hvilken han äfven afled. Han hade varit Carl XII:s Drabant och blifvit fången vid Pultava''.

''Nummerboken'' visar, att fruktträdgården genomgick en grundlig förnyelse omkring åren 1727—28. Jag utgår ifrån att listan upprättades i samband med detta arbete och att Axel Spens själv hållit i både penna och plantor. Listan meddelar förutom fruktsorternas namn även varifrån ympkvistar och träd anskaffats. En del sorter ympades från träd som fanns sedan tidigare vid Grensholm och de andra familjegodsen Ängelholm och Schedevi. Detta tyder på att Axel Spens inte var den förste i familjen att bry sig om fruktträdgården. Bland de vitt skilda platser, varifrån fruktsorter införskaffades till Grensholm märks även Hässelby. Förhållandet var nämligen att Axel Spens' moder hette Beata Bonde och var faster till Gustaf Bonde på Hesselby. Axel Spens och Gustaf Bonde var alltså kusiner. Den senare var ju en tid landshövding i Östergötland och de båda kusinerna träffades regelbundet vid riksdagarna och i sekreta utskottet. Det är tydligt att de därvid också kunnat höja sig över tidens intrigfyllda politik och funnit tillfälle att samtala om trädgårdsskötsel. För Axel Spens bör det ha varit av stort värde att ta del av kusinens kunskap och erfarenhet.

Vidare har Axel Spens anskaffat ett stort antal ympar och träd från Stockholm, som tydligen kunde erbjuda ett bättre sortiment än då Gustaf Bonde började förnya trädgården vid Hässelby efter den förödande vintern 1709. Norrköping är sedan gammalt en viktig plats för trädgårdskulturen i Östergötland och nämns ett par gånger i ''Nummerboken''. Det är ju också den stad, som ligger

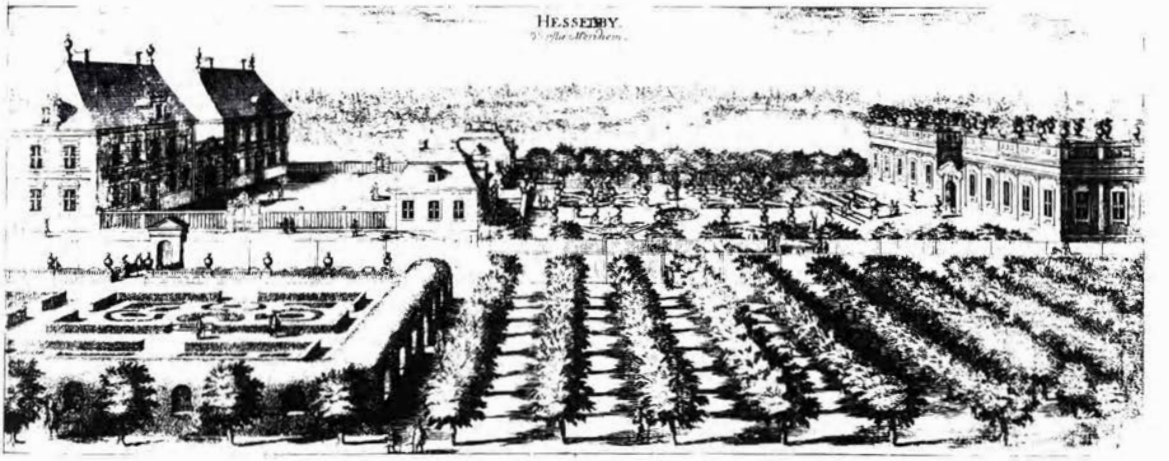

Jean de la Quintinye: ur ''Instructions pour les jardins fruitiers''.

närmast Grensholm. En leverantör förekommer med namns nämnande, men utan ortsangivelse, nämligen ''herr Bombach''. Angående dennes identitet kommer jag inte längre än till en gissning. Vid denna tid hade skräddaren Johan Baumbach invandrat från Sachsen-Gotha till Västergötland, där han kom att bli stamfader till en prästsläkt, vars siste medlem var den legendariske överliggaren Herman Baumbach, som tog sin fil. kand. efter 84 terminer i Uppsala. Titeln ''herr'' tyder ju på något slags ståndsperson och Johan Baumbach torde ha tillhört den hessiska ätten von Baumbach. Axel Spens' sätt att stava namnet representerar en fullt normal svensk ljudutveckling. Men, som sagt, mer än ett antagande är det här inte fråga om.

Bland leveransorterna förekommer Skåne i ett fall utan närmare precisering och slutligen har egendomarna Margretelund, Grimstad och Forsby bidragit med var sin sort. Margretelund i Roslagen tillhörde sedan 1718 Samuel Åkerhielm d.y., statssekreterare för krigsärenden från 1723 och en av ledarna för hattarnas opposition mot Arvid Horn och därmed också mot Gustaf Bonde. Efter Horns fall vid riksdagen 1738—39 tog Åkerhielm plats i riksrådet, Bonde entledigades och Axel Spens framträdde som kandidat till posten som lantmarskalk, men avstod till förmån för Tessin. Både Åkerhielm och Spens motsatte sig emellertid hattarnas planer på krig mot Ryssland och då Åkerhielm reorganiserade mösspartiet kom Spens att inta en ledande position i detta.

Vi ser här hur genealogiska, politiska och pomologiska samband flätas i varandra. Axel Spens' förmedlande hållning mellan hattar och mössor avspeglas även i hans trädgård, där träd från två sinsemellan politiska fiender, Bonde och Åkerhielm, fick växa inom samma hank och stör och befrukta varandra. Mellan Grensholm och Margretelund finns även ett tidigare samband, därigenom att den senare egendomens ägare före Åkerhielm var Gabriel Oxenstierna af Croneborg, som var svärfar till Axel Spens' bror Carl Gustaf.

Grimstad är namnet på en gård i Ö. Skrukeby socken ungefär mittemot Grensholm på Roxens södra sida. Denna gård hade tillhört Katarina Juliana Kugelhjelm, gift med generalmajoren Claes Gustaf von Dellwig, men förvärvades någon gång i början av 1700-talet av Bernhard Cederholm, en ämbetsman, som deltagit i kalabaliken i Bender och slutade sin karriär som president i Göta hovrätt. Även Grensholm tillhörde vid denna tid och ytterligare hundra år Ö. Skrukeby socken och i dess församlingskyrka finns också det spensiska gravkoret.

Jämte namnet Forsby har Axel Spens på ''Nummerbokens'' första sida antecknat ''Hägerflyckt''. Det Forsby, som här avses är alltså den egendom, som ligger ca en mil öster om Grensholm och ägdes av överstelöjtnanten Johan Axel Hägerflyckt, densamme, som även hade i sin ägo en eftertraktad raritet, nämligen ett stycke av filosofen Cartesius' skalle.

Vi övergår nu till Grensholms ''Nummerbok'', vars innehåll här återges med författarens ortografi.

Äpelqvistar ympade Åhr 1728

1. Notre Dame	Ifrån Stockholm
2. Pome d'Apie	Ifrån Stockholm
3. Rambour blanc	Ifrån Stockholm
4. Passe pome rouge	Ifrån Stocholm
5. Pome d'un livre	Ifrån Stockholm
6. Calvin d'hivre	af Grensholmes gam. sorter
7. Sfwanhalssar	af Grensholmes gam. sorter
8. Mulwade Äplen	af Grensholmes gam. sorter
9. Cant Äplen	af Grensholmes gam. sorter
10. Rambouillet	Ifrån Hesselby
Dit. en sorte utan Nr	Ifrån Hesselby
11. Tre sorter med deras Nr	Ifrån Schedevi
12. Borstorfer	Ifrån Grensholme
13. Stora Renetter	Ifrån Nårkiöping
14. Små Renetter	Ifrån Nårkiöping
15. Rossen Äplen	Ifrån Forsby
16. Borstorfer	Ifrån Sckåne
17. Borstorfer	Ifrån Hr Bombach
18. Astracanske Äpl.	Ifrån Hr Bombach
19. Stetiner äpl.	Ifrån Grensholm

Plommon Trän

1. Ungerska Schwiskon	Ifrån Hr Bombach
2. Rote Eierpflaumen	Ifrån Hr Bombach
3. Apricos plommon	Ifrån Grensholm
4. Söta hwita plommon	Ifrån Grensholm

Kiersbährs Trän

1. Schwänska	Ifrån Grensholme
2. Spanska swarta	Ifrån Grensholme
3. Bigarreaux	Ifrån Grensholme
4. Klara	Ifrån Nårkiöping
5. Hertz Rijsen	Ifrån Hr Bombach
6. Traub kirpsen	Ifrån Hr Bombach
7. May Kirpsen	Ifrån Hr Bombach

Päron Trän Kiöpte och satte 1727

1. Grosse früzeitige birn	Ifrån Stockholm
2. Gros Cuise de Mad.	Ifrån Stockholm
3. Roselet de Reims	Ifrån Stockholm
4. Bergamote d'Eté	Ifrån Stockholm
5. Bergamote d'autom	Ifrån Stockholm
6. Bergam. d'hivre	Ifrån Stockholm
7. Beurre rouge	Ifrån Stockholm
8. Beurre blange	Ifrån Stockholm
9. Beurre gris	Ifrån Stockholm
10. Mouille bouge d'Esté	Ifrån Stockholm
11. Mouille bouche d'hivre	Ifrån Stockholm
12. Gros Rosat	Ifrån Stockholm
13. Martin Sec	Ifrån Stockholm
14. Orange d'hivre	Ifrån Stockholm
15. Klåtz birn	Ifrån Stockholm

Päron Stamar ympade Åhr 1728

1. Cuise Mad. d'hivre	Ifrån Stockholm
2. Beurré Gris	Ifrån Stockholm
-7. Beurré du Roi	Ifrån Stockholm
3. Jargonelle	Ifrån Stockholm
4. Hållänska såckerpäron	Ifrån Stockholm
5. Marquise	Ifrån Stockholm
6. Boncret. Musqué	Ifrån Stockholm
8. Bergamote	Ifrån Stockholm
9. Canelpäron	Ifrån Stockholm
10. Fransyska såckerpäron	Ifrån Stockholm
11. Boncretien	Ifrån Grensholme
12. Stockh.päron	Ifrån Grensholme
14. Prästpäron	Ifrån Grensholme
13. Rofwpäron	Ifrån Grensholme
15. Klåtzbirn	Ifrån Grensholme
16. Bergamote	Ifrån Grensholme
17. bondepäron	Ifrån Grensholme
18. Grefwinnans päron	Ifrån Grensholme
19. Eschasserie	Ifrån Hesselby
20. Ambrette	Ifrån Hesselby
21. beurre blange	Ifrån Schedevi
22. Syltpäron	Ifrån Grimstad
23. Qwittenpäron	Ifrån Margretelund
24. Syltpäron	Ifrån Engelhålm
25. Winterpäron	Dito

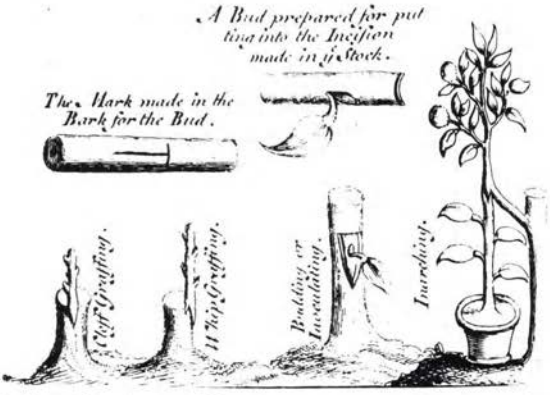

Richard Bradley: ur "New improvements of Planting and Gardening..." 7 uppl 1739.

Det är ett vanskligt företag att försöka identifiera de fruktsorter, som Axel Spens hade i sin trädgård. Under tidens lopp har fruktnamn sammanblandats och sorter förväxlats på många olika sätt. Vi har ju sett hur Gustaf Bonde beklagade sig över feletiketterade leveranser från utlandet. Ett och samma namn används om olika sorter och en och samma sort kan gå under olika namn. Med dessa reservationer vill jag ändå återge något av vad äldre pomologiska auktoriteter, främst Leroy, Hogg och Eneroth har att säga om de namn, som möter i Grensholms ''Nummerbok''.

Bland äppelkvistar ympade år 1728 finner vi då:

1. Notre Dame. Detta är ett binamn på den sort, som vanligtvis kallas Rambour Blanc d'Eté. Namnet är taget från byn Rambures i Picardie och nämns första gången år 1535 i ''De natura stirpium'' av Jean Ruel. Namnet Pomme de Notre Dame förekommer hos Jean Merlet i hans ''l'Abrégé des bons fruits'' 1667. Även på Hässelbylistan 1729 upptas Pommes de Notre Dame. Frukten beskrivs allmänt som mycket stor, rundat konisk och snedbyggd till formen. Färgen är gulgrön med svag rodnad på solsidan. Sorten är på grund av sin syrlighet en utmärkt hushållsfrukt, som mognar under början av hösten.

2. Pomme d'Api. Denna sort förekommer i ''Catalogue des arbres cultivés dans son verger et plant'', upprättad 1628 av kunglige prokuratorn Le Lectier i Orléans och kallas där Petit-Apis. Vidare har bl a namnen Api Rouge och Api Rose och, i engelskspråkiga länder, Lady Apple använts på denna sort. Olivier de Serres nämner i ''Le Théâtre d'agriculture et mesnages des champs'' år 1600 ett äpple med namnet Pomme Appie eller La Melle, vilket han identifierar som antikens Malum Appianum. Detta infördes till Rom från Peloponnesos av kejsar Appius Claudius och har beskrivits av Plinius d ä i bok XV av ''Historia naturalis''. Av sorten fanns flera varieteter, varav en gav upphov till den uppskattande ramsan: ''Omne malum malum præter appium malum'' (Alla äpplen är dåliga jämförda med det appiska äpplet). Identiteten mellan antikens kejserliga äpple och Pomme d'Api bestreds emellertid redan på 1600-talet av flera franska pomologer och en av dem, Jean Merlet, meddelar att Pomme d'Api finns i två varieteter, nämligen stor och liten, och att det är ett vilt äpple, som blivit funnet ''dans la forest d'Apis'', dvs en skog i Bretagne. Hos Gustaf Bonde förekom 1729 ''Apis rouge'' och 1756 ''Pommes d'Apis ou pomes Roses''. Enligt Merlet är Pomme Rose tillsammans med Pomme Dieu binamn, som tillkommer den större varieteten, Gros-Api. I listorna från Hässelby finns också en sort antecknad med namnet Pommes de Demoiselle. Detta namn är en synonym till Chemisette Blanche, men har ibland använts om Pomme d'Api till följd av en feltolkning. Skaparen av Ludvig XIV:s fruktträdgård vid Versailles, Jean de la Quintinye ansåg nämligen i sin ''Instructions pour les jardins fruitiers et potagers'' år 1690, att Pomme d'Api var ''une Pomme des Demoiselles et de bonne compagnie''.

Frukten hos Pomme d'Api är liten och plattrund med ljusgul grundfärg och djupt röd betäckning på solsidan. Köttet är saftigt och sött. Den är en fin dessertfrukt för vinterbruk med lång hållbarhet och skall enligt Quintinye ätas glupskt, ''sans façon'' och med skalet på. Det sista beroende på att smaken är koncentrerad till ytan.

3. Rambour Blanc. Med detta namn betecknas i den pomologiska litteraturen samma äpple som ovanstående nr 1. Det är omöjligt att avgöra om det här är fråga om en och samma sort under två benämningar eller två skilda sorter eller varieteter. Rambour används som gruppnamn för ett antal likartade slags äpplen och Vit Sommar-Rambour går under flera olika namn. D:r Olof Eneroth föreslår i ''Handbok i Svensk pomologi'' (1864—66), att Rambourerna skall kallas Markäpplen, som översättning av det tyska Pfund-Apfel. I listorna från Hässelby förekommer både Pundäpplen och två slags Rambour som nr 38, resp. 39 och 40. Den sort det här är fråga om har ofta kallats Lothringer Rambour och detta namn återfinns även hos Eneroth. I den franska formen Rambour des Lorraine eller de Lorraine är det belagt från 1600-talets början. I Tyskland används även namnet Breitling, med syftning på fruktens form. Le Lectiers förteckning från 1628 är det äldsta beläggstället för namnet Rambour Blanc. John Åhlén ansåg för sin del, att den sort som kallas Septembergylling i fruktträdgården på Julita var identisk med Rambour Blanc d'Eté.

4. Passe Pomme Rouge. Under 14—1500-talen förekommer namnen Passe-Bon och Passe Pomme omväxlande med varandra. Merlet upptar namnet

Passe Pomme Rouge år 1667. Även ifråga om denna gamla sort och dess namn är förvirringen stor. Den har ibland kallats Cousinotte d'Eté och ofta förväxlats med Calville Rouge d'Eté. De träd, som i Sverige kallats Röd Sommarkalvill kan alltså i många fall ha varit Passe Pomme Rouge och tvärtom. Även den Röda Vinterkalvillen har ibland fått bära Passe Pomme-namnet. Hos Gustaf Bonde görs dock åtskillnad mellan sorterna både 1729 och 1756 och ''Passis pommes'', ''Sommar Calviller'', ''Winter dito'' och ''Cavil rouge dehors et dedans'' är förtecknade under olika nummer. Passe Pomme Rouge ansågs 1586 av naturforskaren Dalechamps vara samma frukt, som Plinius avsåg med det äpple, ''som belgierna kallar Spadonia'' i ''Naturalis historia'', lib. XV, cap. XV.

Frukten är tämligen liten, rundat konisk och det sega skalet är helt täckt av en klar röd färg. Äpplet är en tidig sommarfrukt, välsmakande vid mognadstiden, men blir snart mjöligt. Den skiljer sig från den Röda Sommarkalvillen bl a genom sin jämnt rundade form och den heltäckande röda färgen, medan den senare utmärks av de för Kalvillerna typiska åsarna och har röd strimning på gulvit botten på skuggsidan.

5. Pomme de Livre. Den franske pomologen Leroy upptar i sitt stora verk ''Dictionnaire de Pomologie'' 1873—77 under detta namn den sort, som annars i allmänhet kallats Mère de Ménage. I Tyskland, varifrån sorten anses härstamma, har den gått under namnen Pfund, Teller och Haus Mütterchen och ibland hänförts till Rambourgruppen. Som nämnts ovan ville Eneroth införa beteckningen Markäpple för Rambour Blanc d'Eté såsom översättning av det tyska namnet Pfundapfel. Men detta namn är bättre belagt på den sort det här är fråga om och det franska namnet tycks vara en direkt översättning av det tyska. Men det är naturligtvis lätt hänt att ett namn, som syftar på fruktens vikt kan komma att användas om olika sorter med påfallande stora frukter. Namnet Pomme de Livre har sålunda också betecknat två andra sorter, nämligen Belle-Fille Normande och Vinterkvittenäpplet, men detta har inte belagts före andra hälften av 1700-talet för någon av dem. Det äldsta belägget för Pfund som synonym till Mère de Ménage är Hermann Knoops ''Pomologie'' 1766. Det är alltså mycket osäkert, vilken sort det var, som fanns vid Grensholm. Men namnets förekomst i Axel Spens' förteckning visar i alla händelser, att själva namnet Pomme de Livre är äldre än vad Leroy funnit i franska och andra källor. Hos Bonde förekommer inte detta namn, däremot, som nämnts tidigare, Pund äplen. I Alexandra Smirnoffs omarbetade utgåva av Eneroths pomologi 1896—1902 betraktas Mère de Ménage som en nyligen införd sort. Bilden förvirras ytterligare genom förekomsten av den nutida sorten Husmoder och de stora, gamla träd, som på den svenska landsbygden kallas Husmorsäpplen.

Leroy beskriver i alla händelser sitt Pomme de Livre som ett vinteräpple för hushållet med mycket stora frukter av plattrund form. Färgen är blekt gulgrön med fläckvis rodnad.

Jean de la Quintinye ur ''Instructions pour les jardins fruitiers''.

6. Calville d'Hiver. Kalviller är en grupp av äpplen, som utmärks av kantighet i formen, fetaktig hud och välsmakande kött. I vår tid mer kända sorter, som räknas till denna grupp, är t ex Gravensteiner och Signe Tillisch. Namnet härrör antagligen från orten Calleville i departementet Eure i nordvästra Frankrike. Av Vinterkalviller finns två slag, nämligen Vit och Röd. Att Spens skriver Calvin kan i förstone ge ett lustigt intryck, reformatorn i Geneve har ju ingenting med dessa äpplen att göra, men namnformen Calvine finns faktiskt som beteckning på den Vita Vinterkalvillen i Mayers ''Pomona franconica'' 1776—1801. Denna sort beskrevs redan 1598 av Jean Bauhin i ''Historia fontis et balnei Bollensis'', den första pomologin med il-

lustrationer. Detta äpple var då allmänt odlat i Schweiz och i Würtemberg, varifrån det ansågs härstamma. Vit Vinterkalvill är en av mellersta Europas äldsta och mest ansedda sorter. Den har odlats i stor utsträckning som handelsfrukt i de franska äppelodlingsdistrikten i departementen Eure och Calvados, i Sydtyrolen och på olika platser i Tyskland, särskilt Berlin-Dahlem. För odling i Sverige lämpar den sig knappast, då den är mycket fordrande på värme och jordmån. Redan i norra Tyskland behöver den spalier för att uppnå full utveckling. Den är dessutom, liksom Kalviller i allmänhet, känslig för bottensyra och angrips lätt av både kräfta och blodlus. Av Axel Spens' förteckning framgår, att den Vita Vinterkalvillen fanns sedan tidigare vid Grensholm. Nu kan man ju fråga sig om det verkligen var en så känslig sort som den äkta Vita Vinterkalvillen, som odlades där. Egendomen är belägen i klimatzon II och jordmånen är en kraftig lera, som kanske förefaller att vara i tyngsta laget. Men man får inte glömma, att stormaktstiden och även frihetstiden präglades av en strävan efter att införliva det allra bästa av den övriga europeiska kulturens landvinningar med den svenska. Detta gäller också på trädgårdsodlingens område. Den som hade möjlighet och intresse drog sig inte heller för vare sig kostnader eller besvär, då det var fråga om att anskaffa och vårda exklusiva växter från främmande länder. Det är därför ingalunda orimligt att tänka sig, att den Vita Vinterkalvillen odlades vid Grensholm. I listorna från Hesselby förekommer Winter Calviller både 1729 och 1756, samt i den senare även Hvita Calviler.

Vit Vinterkalvill är en sen vinterfrukt med fint, saftigt, sötsyrligt och mycket välsmakande kött. Frukten är stor, ojämt kantig och ljusgul till färgen.

Den Röda Vinterkalvillen är även den en mycket gammal sort, som har odlats allmänt i Europa. Calville Rouge nämns hos Le Lectier 1628, Calville Rouge d'Automne et d'Hiver förekommer hos Quintinye 1690 och Knoop skriver år 1760 om Calville Rouge en dedans et en dehors. Den sista beteckningen förekommer även i Gustaf Bondes listor jämte det ovan nämnda Winter Calviller. Röd Vinterkalvill har ofta fått bära Passe-Pommenamnet med någon bestämning och ibland har den kallats La Générale eller Sanguinole. I Tyskland har detta äpple inordnats i en särskild grupp med namnet Himbeerapfel. I jämförelse med Vit Vinterkalvill är den röda varieteten härdigare och

Jean de la Quintinye ur "Instructions pour les jardins fruitiers".

har också varit mer allmänt odlad i Sverige. Eneroth utgår därför ifrån att Calville d'Hiver och Vinterkalvill i svenska sammanhang syftar på Röd Vinterkalvill. Dessutom nämner han en annan, likaledes röd, men enklare frukt, som han påträffat i Mellansverige under namnet Vinterkalvill.

Röd Vinterkalvill mognar något tidigare än den vita och når inte upp till dennas kvalitet. Frukten är medelstor, äggformat toppig med fet hud och mörkt karmosinröd till färgen. Köttet kan vara en smula torrt, men får vid god utveckling, liksom hos den vita varieteten, en fin bär- eller ananassmak. Skall inte förväxlas med Röd Höstkalvill, som mognar tidigare och har rödfärgat fruktkött.

7. Svanhalsar. Detta är en folklig beteckning, som använts på vissa slags päron med särskilt långsmal form, i synnerhet Windsor-päronet. I listorna från Hässelby återfinns också Svanhalsar bland päronsorterna. Som namn på ett äpple har jag inte mött den någon annanstans. Om det inte rör sig om ett missförstånd, så är det enda, som kan sägas med ledning av namnet att sorten måste ha varit så pass gammal i odling att den hunnit få ett svenskt namn och att frukten hade en så tydligt avsmalnande form att den uppfattats som typisk för sorten. Gissningsvis kan man då tänka sig, att det här är fråga om Virginskt Rosenäpple. Denna sort har i allmänhet gått under namnen Vitgylling eller Sommargylling och Eneroth förmodar, att den var en av Sveriges och även Europas äldsta äpplesorter. Namnet Hwit Gyllen förekommer i bägge listorna

från Hässelby. Man får dock ha klart för sig, att Vitgylling använts som beteckning på många slags äpplen i Sverige. Intressant i vårt sammanhang är namnet Schwanenapfel, under vilket det Virginska Rosenäpplet lär ha odlats i Holland, varifrån det också anses härstamma. Frukten är medelstor, med konisk eller äggrund form, mognar i slutet av sommaren och har karmosinfärgad strimning på solsidan över den gulvita grundfärgen.

En annan gissning är att det rör sig om en Parmän av något slag. Detta gamla namn, som förekommer redan omkring år 1200 på äpplen i Norfolk och i Normandie är en förvanskning av Pyrus Magnus (Stort päron) och syftar på fruktens högbyggda och avsmalnande form. De äldsta beläggställena torde avse Vinterparmänen, som därmed är Englands äldsta kända äpplesort, medan Höst- eller Sommarparmänen är beskriven under namnet Platomelum av den tyske naturkännaren Tabernæmontanus i hans ''Kräuterbuch'' 1588 och med namnet Summer Pearmain i John Gerards betydelsefulla ''Herball'' 1597. Bägge varieteterna tillhör de förnämsta av den gamla tidens äpplen och har varit mycket spridda. Parmännamnet har ofta förvanskats eller bytts ut och antalet binamn är större än för de flesta andra äpplen. I Gustaf Bondes förteckningar finner man det i formen Peremenes. Eneroth klagar över förbistringen och anmärker på tal om Höstparmänen, att den odlas ''under mångfaldiga hemmagjorda namn''. Kanhända är Svanhalsar ett tidigt exempel på sådana. I Vånga socken finns fö i våra dagar på någon mils avstånd från Grensholm ett par träd, som går under benämningen Höstperlaner.

8. Mullvadeäpplen. Detta fantasieggande namn har jag inte lyckats återfinna i något pomologiskt sammanhang.

9. Kantäpplen. Ett namn som detta har naturligtvis kommit att användas om flera olika sorter med särskilt kantiga frukter. Det är i synnerhet tre slags äpplen, som kan komma i fråga i vårt sammanhang, nämligen Borgherreäpplet, Danzigsäpplet och Mecklenburgs Kantäpple. Det förstnämnda är en mycket gammal sort och har varit en av de mest allmänt odlade i norra Tyskland och södra Sverige. Namnet är en översättning av det tyska Bürgerherrnapfel, men den har varit känd i Sverige under många hemmagjorda benämningar, främst Bullerhus. Eneroth ansåg, att det var denna sort, som åsyftades hos Bonde med namnet Stora Kantäpplen, men detta förefaller löst grundat, särskilt som namnet Bullehusen möter på annan plats i Bondes förteckning. Trädet är i alla händelser storväxt, bördigt och härdigt. Frukten är stor, kantig, men f ö föränderlig till formen och har halmgul bottenfärg vid mognaden, som inträffar i november.

Danzigsäpplet är känt sedan 1760, då det förekommer i Knoops ''Pomologie'' under namnet Roode Kant. I Tyskland, där sorten varit mycket allmän, kallas den vanligtvis Danziger Kantapfel. Det är ovisst hur länge den odlats i Sverige. På Eneroths tid fanns den spridd här och var, men inte i någon särskilt stor omfattning. Frukten är medelstor, mörkröd och mognar i november.

Mecklenburgs Kantäpple slutligen var före den moderna fruktimportens dagar mycket uppskattat på grund av fruktens stora hållbarhet. I likhet med Järnäpplet kan den bevaras långt framåt sommaren. Sorten har odlats allmänt i Sverige sedan länge och är både härdig och bördig. Frukten är medelstor, tung, bred och påfallande kantig. Färgen är kraftigt rödbrun på gröngul botten. Köttet är syrligt, men blir mildare under eftermognaden.

10. Rambouillet. I den pomologiska litteraturen förekommer detta namn först i von Flotows ''Illustriertes Handbuch der Obstkunde'' 1856 och då som synonym till Reinette Jaune Hâtive. Någon anknytning till slottet Rambouillet i Paris har jag inte funnit. Det är alltså högst osäkert, vilken sort Axel Spens avser. Hos Gustaf Bonde finns namnet, fastän i feminin form: Rambouillette. Det var också från Hesselby, som sorten kommit till Grensholm. Reinette Jaune Hâtive — om det nu skulle vara fråga om den — är en av de gamla franska Renetterna och förekommer hos Le Lectier 1628 under namnet Reinette Prime. Den spreds tidigt till England och odlades mycket även i Tyskland. Eneroth upptar den under namnet Goldgelbe Sommer-Renette och nämner, att den förekom på enstaka håll i Sverige med olika beteckningar. Frukten är, som namnet anger, gulaktig till färgen och den mognar tidigare på hösten än andra Renetter.

12, 16, 17. Borsdorfer. Detta är den äldsta och mest ärorika av Tysklands äpplesorter. I synnerhet i Böhmen odlades detta äpple framför alla andra och kallades där Misenske Jablko eller Mischensker Apfel. Detta tyder på att sorten kommit från

Meissen i Sachsen, men även trakten omkring Leipzig har utpekats. I båda områdena finns dessutom en by med namnet Borsdorf. Under sin långa historia har Borsdorfern blivit förknippad med legender och folkliga föreställningar. Den ansågs sålunda äga kraft att bota både feber och sinnesförvirring. Den tycks dock inte ha kunnat hindra en av sina största beundrare, påven Pius II, från att år 1464 avlida redan i härlägret inför ett ovanligt illa planerat korståg. Pius II hade tidigare som kardinal Aeneas Silvius Piccolomini besökt Böhmen för att handlägga husiternas reformkrav och blivit förtjust i Borsdorfer-äpplet. Under sin tid som påve skall han årligen ha fått sig tillsänd en vagnslast äpplen av den böhmiske fursten Lobkowitz.

Det är givet, att en sort, som varit så uppskattad under så lång tid har utvecklat en mängd biformer. Så förekommer t ex Röd, Svart, Grön och Rund Borsdorfer och i Tyskland fann man det efterhand nödvändigt att särskilja huvudformen genom beteckningen Edelborsdorfer. I den pomologiska litteraturen nämns Borsdorfern första gången på 1540-talet i ''Historia stirpium'' av Cordus, som också meddelar, att den var särskilt odlad i Meissen. Proveniensen anges också i det namn, som ibland brukats i Frankrike, Reinette de Misnie. Den infördes till Frankrike på 1730-talet och till England år 1785, medan den måste ha varit känd och odlad i Sverige redan på 1600-talet. I ''Nummerboken'' förekommer Borsdorfer under tre olika nummer och det uppges, att ympar dels tagits från redan befintliga träd vid Grensholm, dels erhållits från Skåne och från ''herr Bombach''. Detta visar, att sorten var spridd och uppskattad i Sverige vid denna tid och att man räknade med olika varieteter av den. Två sådana upptas i Schering Rosenhanes ovan nämnda hushållslära från 1660-talet. Även Gustaf Bonde hade planterat Borsdorfer enligt vad bägge förteckningarna från Hässelby uppger.

För att trivas och utvecklas väl vill Borsdorfern ha sandblandad jord och varmt läge. Frukten är oftast under medelstorlek, jämnt rundad och upptill avplattad på ett karaktäristiskt sätt. Ett annat kännetecken är de tydliga rostpunkterna över hela frukten. Färgen är gulgrön med större eller mindre karminröd flamma. I sitt hemland blir den bättre utvecklad och starkare färgad än hos oss och dess röda färg anfördes till jämförelse på den tiden då flickor brukade rodna: ''Ihre Wangen sind so roth wie ein Borsdorfer Apfel''. Huruvida det är Borsdorfern, som skymtar bakom uttrycket ''äppeltysk'' lämnar jag osagt. Det saknas endast bevis, inte möjlighet.

13. Stora Renetter och 14. Små Renetter. Det har gjorts olika försök, att etymologiskt förklara namnet Renett. Ibland har det ansetts vara en diminutivform av ''reine'', drottning, och använts för att ange dessa äpplens överlägsenhet. Leroy ansluter sig till denna uppfattning, medan Hogg föredrar härledningen från det latinska ''renatus'', pånyttfödd. En Renett skulle då ursprungligen ha varit ett förädlat fruktträd, i motsats till en kärnstam. Denna tolkning förefaller nog en smula överandlig, den härrör också från den engelske teologen och historikern Thomas Fuller (1608—61). En tredje härledning återför namnet på ''rainette'', lövgroda, och det skulle då ha sin orsak i att renettfruktens hud påminner om det fläckprickiga mönstret på lövgrodans mage. Detta förefaller mig vara den naturligaste och därför mest sannolika förklaringen av namnet. Om man i Sverige kunnat uppfinna namn som Svanhalsar och Mullvadeäpplen så kan nog fransmännen ha ''Lövgrodeäpplen''. Renettnamnet förekommer i alla händelser första gången i tryck år 1540 i ''Seminarium et plantarium fructiferarum' av Charles Estienne. I sin ''Instruction'' nämner la Quintinye år 1692 två slags Renetter, nämligen Reinette Grise och Reinette Blanche, Duhamel upptar i ''Traité des arbres fruitiers'' 1768 elva renettsorter och hundra år senare hade antalet varieteter i denna grupp ökat i den utsträckning, att Leroy under Pommes Reinettes anför mer än 80 sorter. Det säger sig självt, att den inbördes släktskapen och likheten bland ett så stort antal varieteter blivit avsevärt uttunnad och gränsen mellan Renetter och andra grupper därmed otydlig. Naturligtvis har även många varieteter uppstått, som endast obetydligt skiljt sig från varandra. Den typiska renettkaraktären utgörs av ett fint, fast och aromatiskt fruktkött, mer eller mindre rostöverdragen hud och en frukt av medelmåttig storlek och rund form. Renetterna mognar ofta sent och många har därför svårt att nå full utveckling i det svenska klimatet.

Vilka sorter det är, som Axel Spens avser med benämningarna Stora Renetter och Små Renetter går inte att avgöra. En jämförelse med Gustaf Bonde visar, att denne upptar dels Renetter, utan närmare specificering, dels Renettes gris och Renettes jaunes. Den förstnämnda, Grå Renett

eller Läderrenett fanns ju som vi såg ovan hos la Quintinye och är omtalad första gången år 1653. Den senare identifieras av Eneroth med den gamla sort, som han upptar under namnet Guldrenett. Dessa båda varieteter har varit allmänt odlade sedan lång tid i vårt land och det är ju tänkbart, att Grensholms Stora och Små Renetter varit, antingen identiska med, eller åtminstone närbesläktade med dem.

15. Rosenäpplen. Vi såg ovan, att Gustaf Bonde nämner ''de små Rosenäpplen'' bland de sorter, som var vanliga i Stockholm i början av 1700-talet. Ett så snarfunnet namn har naturligtvis lätt applicerats på mängder av mer eller mindre tydligt rosenfärgade äpplen. Bland dessa finner vi det tidigare nämnda Virginska Rosenäpplet. Vidare har Vinterrosenäpple ibland varit ett binamn på Grågyllingen, av vilken en särskild varietet också fått namnet Munthes Rosenäpple. Även sorterna Hornsberg och Säfstaholm har på grund av sitt utseende kallats Rosenäpplen. Detta namn framstår alltså mer som beteckning för en typ av frukt än som denoterande en särskild sort.

18. Astrakanska äpplen. Astrakanerna är kanske den genom tiderna mest folkkära gruppen av äpplen i vårt land och namnet är ofta använt i olika sammansättningar. Professor Carl G. Dahl har utrett Astrakanernas historik i en artikel i ''Sveriges Pomologiska Förenings Årsskrift'' 1928, men sortens ursprung är alltjämt dunkelt. Astrakanerna mognar tidigt och har välsmakande, saftiga frukter, som ofta blir så genomträngda av vätska att fruktköttet blir genomskinligt. Denna egenskap är dock inte begränsad enbart till Astrakanerna. Äpplen med klarnande kött har varit kända i Frankrike och Tyskland sedan förra hälften av 1500-talet och gått under namnen Pomme de Glace, Glassäpffel o dyl. Leroys antagande, att det äpple, som kallas Glacée d'Eté i ''Le jardinier francais'' 1653 av Nicolas de Bonnefond skulle vara identiskt med vår Vita Astrakan, avvisas av Dahl. Enligt denne har namnet Astrakan uppkommit i Sverige och sedan tillämpats i Frankrike på inhemska sorter. Det är nämligen hos Linné som namnet tidigast uppträder i tryck. I sin ''Skånska resa'' 1751 berättar han om den fruktträdgård, som pastor Risberg hade anlagt i Åsum och som ''bestod af de utwaldaste frukt trän, såsom sommar- och winter- BonChretiener, Bergamotter, Renetter, Cavilier, Peppingar, klara Astracaniska äpplen, Stetinska äpplen med många andra slag''. Men Astrakaner fanns även på andra håll i Sverige. I ''Hortus uplandicus'' 1748 talar Linné om ''malus fructu pellucido'', (äppelträd med genomskinlig frukt) som på svenska kallas ''Astracanske Äplen''. Denna bok var ju tillgänglig för en större krets av trädgårdsodlare även utanför Sverige, eftersom den var skriven på latin. Genom den kan Astrakan-namnet alltså ha upptagits på kontinenten.

Grensholms ''Nummerbok'' för nu Astrakannamnet ytterligare tjugo år bakåt i tiden. Men vad är då ursprunget till detta äpple och dess namn? Att den utan vidare skulle ha införts från Astrachan i Volgadeltat betvivlades redan av P. J. Bergius i hans ''Tal om Frukt-Trädgårdar'' år 1780. Bergius nämner fö att tre slags Astrakaner odlades i Sverige, ''nemligen den vanliga gula, som smakar nästan ingenting, en annan också gul med ojämna purpurstrimmor på, som har en fin och ljuflig kryddsmak och ändteligen en mörkröd, som har en rätt angenäm och uppfriskande syra''. Det råder dock rätt allmän enighet om att Astrakanen härstammar från Ryssland eller de baltiska länderna, även om de sorter, som anförts som motsvarighet till vår Vita Astrakan, t ex Skvosnoj Naliv, inte är identiska med denna. I sin ''Handbok i finsk pomologi'' 1894 frammanar Eneroths lärjunge, fröken Alexandra Smirnoff, bilden av hur äppelkärnor insamlats i trakten av Astrachan och sedan såtts ''vid något enstaka torp'' av ''en gammal lefnadstrött Carolin'' efter hans återkomst till fosterlandet. Om man bortser ifrån att Grensholm inte är ett torp och att Axel Spens inte var det minsta levnadstrött så är det ju frestande för mig, att helt enkelt påstå, att denne karolin inte vore någon annan än Axel Spens själv. Det är bara det, att denne uppger, att han fått sina Astrakanska Äpplen från herr Bombach.

Det är därför säkert riktigt, som Dahl säger, att om de första Astrakanträden växt upp i Sverige ur ryska eller baltiska kärnor, så har detta skett redan på 1600-talet. Våra förbindelser med Östersjöprovinserna gör ett sådant antagande fullt naturligt och troligt.

Hos Bonde förekommer inte namnet Astrakan vare sig 1729 eller 1756. Däremot upptar han Arcangelska eller Muscowitiska äpplen och Naviller, rättat till Nalliver i den senare förteckningen. Vad som avses med dessa namn och hur de förhåller sig

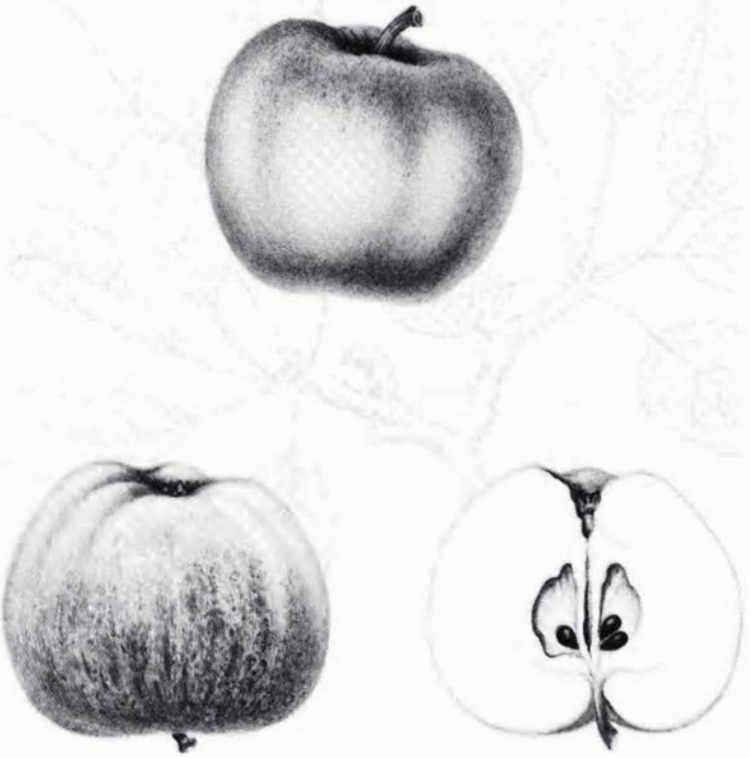

Pihl-Eriksson: ur ''Svenska fruktsorter'', 1899, Gyllenkroks astrakan.

till Astrakanerna får tills vidare förbli olöst. En blick på Rysslands karta övertygar dock omedelbart om att Archangelsk inte kan vara ursprungsorten för någon äpplesort. Det är ju möjligt, att det här skett en förväxling med Astrachan, men bevis saknas. Naliv är ett gruppnamn, som används om olika ryska äpplen med saftigt, mer eller mindre klarnande fruktkött och tidig mognad. Jfr ovan angående Skvosnoj Naliv. Det klarnande köttet berättigar inte utan vidare till namnet Astrakan, även om man ibland tycks ha uppfattat det så.

Hos Bergius fann vi alltså, som den andra resp. tredje Astrakan-sorten, både Vit och Röd Astrakan. Den Vita Astrakanen var förr vår utan tvivel mest spridda och, åtminstone bland barn, mest älskade äpplesort. Om den saken vittnar på sitt sätt en liten ramsa av Hugo Hamilton: ''Lilla söta astrakan mellan gröna äppleblan, jag i dig är så betagen! Ät min lilla hjärteknopp, ät min ros, men sluta opp, innan du får ont i magen!'' Den har också fått en mängd avkomlingar, av vilka en del blivit kända och spridda, t ex Tynnelsö Arvidsäpple, Stor Klar Astrakan och Gyllenkroks Astrakan. Uppkomsten av den senare har omspunnits av flera långsökta teorier. Enligt min mening har den uppstått vid Regnaholm i Östergötland. Därigenom förklaras både sortens utbredning i detta landskap och förbindelsen med familjen Gyllenkrok. Den Vita Astrakanen har utomordentligt god härdighet, men är känslig för sjukdomar. Fruktens färg är anspråkslöst vitgrön med någon rödstrimning, men doften, klarheten och smaken gjorde denna sort till en omistlig del av svensk kultur med samma självklara rätt som Falu rödfärg.

Den Röda Astrakanen är mer storvuxen, fruk-

ten är mörkt karmosinsröd på gröngul botten och överdragen med blåaktig dagg. Mognadstiden i september infaller någon vecka senare än för den vita varieteten. Röd Astrakan infördes till England från Sverige år 1816 av William Atkinson Esq. och spreds bl a under namnet Anglesea Pippin förutom Red Astrachan. Till Tyskland kom den även under 1800-talets första hälft och därifrån vidare till Ryssland. I franska plantskolekataloger kan man alltjämt finna den under namnet Astracan Rouge, medan den i Nya världen har amerikaniserats under namnen Abe Lincoln och Hamper's American. Röd Astrakan är alltså den svenska fruktsort, som blivit mest uppmärksammad utomlands.

19. Stettineräpplen. Detta gamla vinteräpple har varit mycket allmänt odlat i Tyskland och uppskattats både för sin smak och hållbarhet. Ett vittne om dess stora popularitet är det stora antalet synonymer — Leroy anför inte mindre än 26 — som använts innan Rother Stettiner blev det allmänt vedertagna namnet. Sorten beskrevs först av Jean Bauhin 1598 och kallades i äldre tid på franskt språkområde i allmänt Vineuse Rouge eller Seigneur Rouge. I ''The Fruit Manual'' (5 uppl. 1884) har Hogg upptagit den under namnet Rostocker. I Sverige har den ofta fått dela namnet Järnäpple med andra sorter. I listorna från Hässelby förekommer den emellertid under samma namn som hos Axel Spens.

Frukten hos Röd Stettiner är medelstor, tung, rund och ofta snedbyggd. Till färgen är den dunkelt rödbrun på gulgrön botten. Köttet är fast, grönvitt och angenämt vinsötsyrligt. Äpplet mognar i januari och håller sig framåt sommaren. Förutom Röd Stettiner finns även andra Stettineräpplen. Bland dem kan nämnas Grön Vinterstettiner, ett stort och syrligt äpple med glatt hud och celadongrön färg. Den har odlats av gammalt i bl a Östergötland och kallats Bullerhus, ett namn som annars vanligtvis använts om Borgherreäpplet. Vidare finns Vit Vinterstettiner och Vit Höststettiner.

I Grensholms ''Nummerbok'' följer nu ett mindre antal plommon- och körsbärssorter. Vi övergår till dem och börjar alltså med plommonen.

1. Ungerska Sviskon. Eneroth påpekar, att Ungerska Sviskon var ett av Sveriges vanligaste plommonnamn och användes om alla möjliga sorter. Vilket slags plommon Axel Spens odlade är alltså inte lätt att veta. I Tyskland var Ungarische Zwetsche jämte Jakobizwetsche den vanligaste synonymen till Grosse Zuckerzwetsche, hos Eneroth översatt till Stora Sockersviskon. Denna är en av de bästa av sviskonsorterna och gammal i odling i Tyskland. Frukten är stor, svartblå med blå dagg och fruktköttet är gult, sött och saftigt. I tex Böttner-Blomgren: ''Trädgårdsmästaren'' 1917 förekommer Ungerska Sviskonplommon, men dess frukter beskrivs som rödvioletta till färgen. I gamla trädgårdar finns det säkert ännu kvar åtskilliga plommonträd, som kallas Ungerska Sviskon. Detta är nog ofta ett slags ärenamn, som man använt för att hedra ett uppskattat plommon och det är ju fö inte så ovanligt i våra trädgårdar, att ett fruktträd fått ståta med ett bättre namn än det egentligen har rätt till. När det gäller Ungerska Sviskon skulle det behövas en ordentlig inventering och undersökning för att avgöra vilken sort det är, som har den största rätten till detta namn.

I alla händelser brukar man med Sviskon avse en grupp av plommon, vars frukt är långsträckt oval, tydligt avsmalnande mot stjälken och har gulaktigt fruktkött med söt och aromatisk smak. Den typiska sviskonfärgen är mörkblå, men andra färger förekommer. Frukten används ofta till torkning. Man möter emellanåt uppfattningen, att namnet Sviskon skulle vara av slaviskt ursprung. Detta bestreds redan i bröderna Grimms tyska ordbok och nutida etymologi ansluter sig till deras härledning av ordet från latinets ''damascena'', dvs plommon från Damaskus. Sviskon var omtyckta i Europa redan under medeltiden. Barbara Tuchman nämner dem i sin kända medeltidskrönika ''En fjärran spegel'' i samband med fälttåget mot Berberiet. De franska styrkorna seglade då först till Genua för att proviantera och ta ombord manskap och utländska riddare. Hertigen av Bourbon, bokens hjälte Enguerrand de Coucy, greven av Eu och gascognaren Soudic de la Trau, som ansågs vara ''en av världens tappraste riddare'' gick iland och togs emot av Genuas doge, som överlämnade kryddor, sirap, Sviskon från Damaskus och ''andra drycker till att bota sjukdom''. Den lysande armadan på 40 galärer, 20 lastfartyg och ca 5000 man avseglade därefter den 1 juli 1390 under flygande fanor på detta ovanligt meningslösa företag.

I Tyskland upptar en matsedel, som bevarats från 1400-talet ''ein gebradten hun mit tzwetzschken'' och i en handskrift från Strassburg nämns ''quetzig'' bland undfägnaden ''in convivio electionis Ruperti episcopi''. Det handlar alltså om det kalas, som hölls då Rupert av Simmern valdes till biskop i Strassburg i november 1440. Biskopen tycks även i fortsättningen ha fört ett hälsosamt liv, eftersom han enligt romerska kyrkans biskopslängd regerade ända till 1478. Elsass är fortfarande ett område, där sviskonodlingen är särskilt utbredd och en sort har fått sitt namn efter landskapet, nämligen Quetsche d'Alsace. I de medeltida gastronomiska evenemang, som berörts, är det naturligtvis fråga om torkad frukt, dvs helt enkelt katrinplommon.

2. Rote Eierpflaumen. Det Röda Äggplommonet har odlats allmänt i Europa åtminstone sedan 1600-talet. Ursprunget är okänt, men en av dess synonymer antyder en härkomst från medelhavsländerna. Hos Sickler: ''Der teutsche Obstgärtner'' 1797 talas det nämligen om ''die rothe oder cyprische Eyerpflaume''. Även i Sverige har detta plommon ibland kallats Röda Cypriska. Det gängse engelska namnet är Red Magnum Bonum, men även synonymen Purple Egg förekommer. Frukten hos det Röda Äggplommonet är stor, brett äggformad och vanligtvis något snedbyggd. Den grönaktiga bottenfärgen är överdragen med tegelrött och hela frukten är täckt av rödlila dagg. Mognaden inträder under senare delen av september och frukten är då värdefull som hushållsfrukt. Köttet är mörkt gult, saftigt och har sötsyrlig smak.

3. Aprikosplommon. Med detta namn har en mängd plommonsorter betecknats och namnet förekommer hos de gamla pomologerna i olika varianter, såsom Apricot, Abricotée osv, utan att man med visshet kan avgöra, vad som avses. I John Parkinsons ''Paradisi in sole'' 1629 upptas ett slags Aprikosplommon, medan Duhamel gör skillnad mellan två slag av Aprikosplommon i ''Traité des arbres fruitiers'' 1768.

De viktigaste sorterna, som gått under detta namn är fyra, nämligen Aprikosartat Plommon, Gult Aprikosplommon, Gult Sockerplommon och Persikeplommon. Den förstnämnda är en gammal sort, som har varit allmänt spridd. Frukten är plattrund, inte fullt medelstor och gul till färgen med vitaktig dagg. Den mognar i början av september och är en god bordsfrukt med sött och saftigt kött, som också har gul färg. Denna sort kallas Apricot hos både Hogg och Downing och den senare hävdar i ''The fruits and fruit-trees of America'' 1896, att det också är den, som avses med Abricotée eller Abricotée de Tours hos Duhamel. Man har ofta förväxlat denna sort med Gult Aprikosplommon, som länge odlats i de nordiska länderna. Eneroth anser, att det är detta plommon, som åsyftas med namnet Aprikose i Hässelbys lista 1756. I Dahls pomologi förutsätts, att Apricote och Abricotée hos Knoop resp. Duhamel avser det Gula Aprikosplommonet. Hos Arnman kallas denna sort också helt enkelt Aprikos-Plommon. Frukten är medelstor med rundad, ofta snedbyggd form och intryckt i bägge ändarna. Huden är gul med röda punkter och överdragen av vit dagg. Det gula köttet är sött och aromatiskt. Gult Aprikosplommon mognar från mitten av september och har räknats bland våra allra bästa plommonsorter. Gult Sockerplommon upptas hos Eneroth helt enkelt som Aprikosplommon, medan Dahl använder namnet Skånskt Gulplommon. Sorten förekom för hundra år sedan allmänt vid lantgårdarna i landets södra delar. Frukten är knappt medelstor, rund, har gul färg och vit dagg. Köttet är ljusgult, sött och saftigt. Mognaden inträder i mitten av september och hållbarheten är kort. Persikeplommon, slutligen, är ett tämligen enkelt plommon, som tidigast finns omnämnt från början av 1800-talet. Frukten är röd, något över medelstorlek och mognar tidigt.

4. Söta Vita Plommon. Jag förmodar, att det här är fråga om den plommonsort, som intill våra dagar varit den mest spridda i Sverige, nämligen Allmänt Gulplommon. Sorten har också kallats Vanligt Vitplommon och Små Gula Äggplommon. Under det senare namnet infördes sorten år 1768 till Finland, där den odlades i bergsrådet Hisingers trädgård på Fagervik. Dess härkomst och historia är annars okända. I allmogeträdgårdar var Allmänt Gulplommon tidigare ofta den enda plommonsort, som förekom och man lät gärna trädet breda ut sig med rotskott och bilda stora plommonsnår. Frukten är medelstor, avsmalnande mot stjälken och till färgen gul med vit dagg. Köttet är ganska grovt och har en milt sötaktig smak.

Körsbärsträd

1. Svenska. Ej återfunnet.

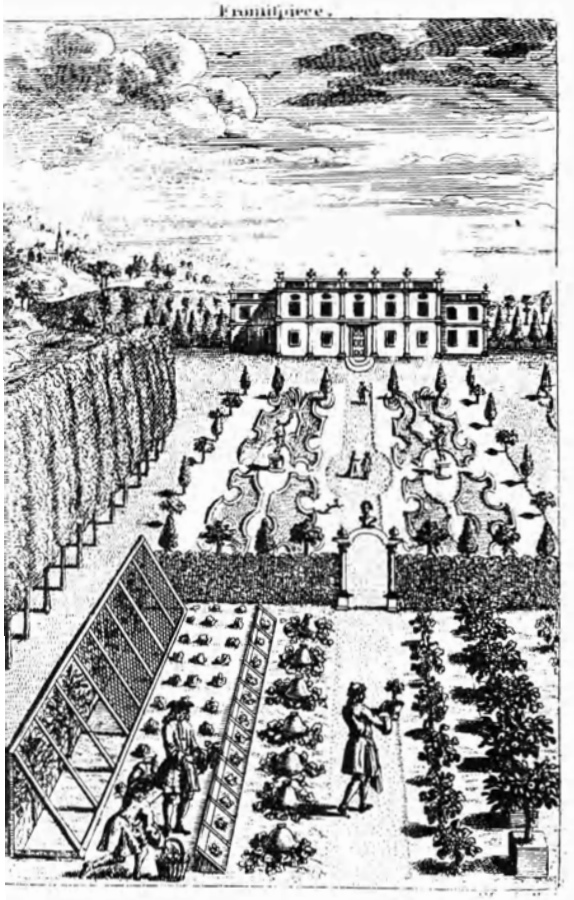

Richard Bradley: ur "A General Treatise of Husbandry and Gardening", 1726.

2. *Spanska Svarta.* Detta är ett sötkörsbär med gamla anor, beskrivet redan 1552 under namnet Cerise d'Espagne av Rembert Dodonée. I förteckningen över fruktsorterna i den kungliga plantskolan i Odense förekommer Sort Spansk år 1795. Namnet har emellertid använts om svarta sötkörsbär i största allmänhet. Frukten är medelstor, svartröd, saftig och söt.

3. *Bigarreaux.* Hos oss, liksom i Frankrike och England avser detta namn alla hårdköttiga sötkörsbär. Hos la Quintinye nämnes endast Bigarreau i allmänhet medan Duhamel 1768 räknar med fem varieteter, nämligen Stora Röda, Stora Vita, Små Tidiga Rödgula, Små Tidiga Röda och Allmänna Bigarråer. Om man nu skulle gissa på någon särskild varietet faller valet naturligast på vår mest allmänt odlade och kända sötkörsbärssort, nämligen Vanlig Gulröd Bigarrå. Denna är en av de allra äldsta körsbärssorterna. I Frankrike har den i regel helt enkelt kallats Bigarreau Commun, jfr Duhamel ovan. Ibland har den, t ex av Bauhin, identifierats med den av Plinius nämnda sorten Duracina.

4. *Klara.* Här är det antagligen fråga om Allmänna Små Klarbär, som fortfarande växer mer eller mindre förvildade vid många bondgårdar till prydnad för landskapet och till glädje för fåglarna. Den tyska beteckningen på detta slags syrliga körsbär med ofärgad saft och små blad är Amarellen och den engelska är Kentish.

5. *Hertz Riesen.* Här avses någon varietet inom gruppen Hjärtkörsbär, dvs lösköttiga sötkörsbär. la Quintinye nämner år 1692 tre varieteter, nämligen Vita, Röda och Svarta Hjärtkörsbär. Den franska beteckningen på detta slags körsbär är Guignes. Möjligen kan det här röra sig om Tidiga Majhjärtkörsbär, en mycket gammal och spridd sort, vars frukt är tidigt mognande, svart och mycket söt. Enligt Alexandra Smirnoff är det också denna sort , som återfinns hos Gustaf Bonde under namnet Pragerkirschen.

6. *Traubkirschen.* Ej återfunnet.

7. *Maikirschen.* Majkörsbären är en grupp, som utgör ett mellanled mellan söta och sura körsbär. Den äldsta och mest spridda varieteten är Allmänt Majkörsbär. Denna omnämnes första gången år 1688 i "Historia Plantarum" av engelsmannen John Ray under namnet May Duke. Ännu tvåhundra år senare var detta den mest omtyckta körsbärssorten i norra Amerika. Mognadstiden är senare delen av juli, men utsträcks genom att frukterna inte mognar samtidigt. Även om mognaden alltså är tidig, så infaller den ändå knappast i maj månad. Det har också gjorts gällande, att det gamla engelska namnet egentligen är en förvrängning av det franska Médoc. Frukten är mörkt brunröd, sötsyrlig och mycket saftig.

Härefter följer ett rikhaltigt sortiment av päron och vi börjar med de träd, som enligt "Nummerboken" blivit "kiöpte och satte 1727"

1. *Grosse Frühzeitige Birne.* Ej återfunnet.

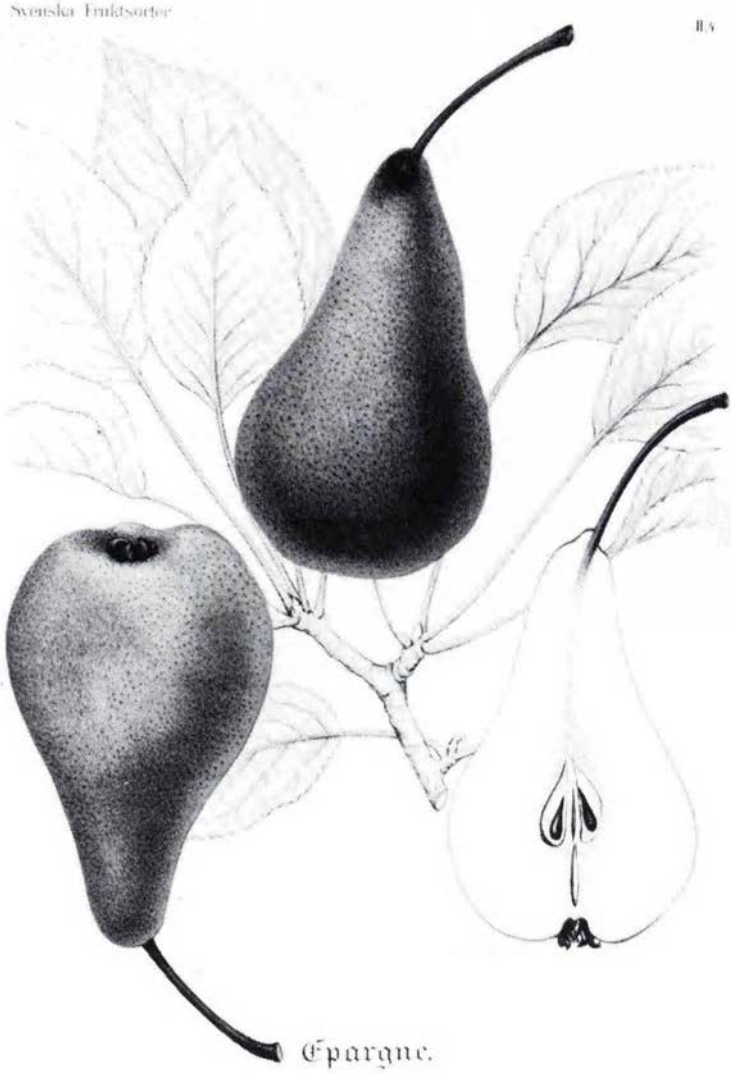

Pihl-Eriksson: ur ''Svenska fruktsorter'', 1899, Epargne, Grosse-Cuisse-Madame d'été, Frauenschenkel, Franska Saftpäron.

2. Grosse Cuisse de Madame. Namnet är en synonym till Épargne, som nämns av Le Lectier 1628. Hos Merlet kallas sorten Grosse-Cuisse-Madame d'Eté år 1690, men den har också gått under en mängd andra namn, som den delat med andra sorter, särskilt Windsorpäronet. Eneroth föredrog namnet Epargne, men han meddelar, att han hos oss funnit sorten odlad främst på Gotland under namnet Franska Saftpäron, medan den på andra håll ofta kallats Kejsarinnor. Det vanliga namnet i England och Amerika är Jargonelle, vilket är mindre väl valt, eftersom det i Frankrike använts på helt andra sorter. Cuisse Madame utan bestämning har ofta använts på Windsorpäronet, men det är ett av de mest använda och mångtydiga päronnamnen. Enligt de gamla franska auktoriteterna la Quintinye, Duhamel m fl tillhör det egentligen ett sommarpäron av mycket enkel kvalitet. Den här aktuella Grosse Cuisse Madame eller Epargne är en god bordsfrukt, som mognar under andra delen av september. Köttet är smältande och saftigt och frukten, som är grön med en antydan till brunaktig flamma på solsidan, har en mycket karaktäristisk långsmal form.

3. Rousselet de Reims. Härmed kan avses åtminstone

två sorter, antingen Gros-Rousselet, känd sedan 1670, eller den, som kallats Petit-Rousselet hos Le Lectier och Merlet. Bägge har burit tillnamnet de Reims, men Leroy reserverar namnet Rousselet de Reims för den senare, ett litet, välsmakande och saftigt sommarpäron.

4. Bergamotte d'Eté. Det gamla och allmänt brukade, eller missbrukade namnet Bergamott har härletts än från Pergamon i Mindre Asien, än från Bergamo i Lombardiet och än från det turkiska Beg Armoud (= ''furstligt päron''). Bergamotterna är en omfattande grupp av päron och kännetecknas oftast av en klumpigt rundad eller plattrund form och en speciell kryddsmak. Den sort det här är fråga om nämns under namnen Bergamotte d'Eté och Milan de la Beuverière hos Le Lectier 1628. Sorten har en lång rad synonymer och i Sverige upptog Eneroth den under namnet Munvätepäron som översättning av det franska Mouille-Bouche. Med Sommarbergamotter avses hos oss ofta diverse tidiga päron av skiftande kvalitet. I förteckningarna från Hässelby förekommer Coule Soif, som är en annan synonym till Bergamotte d'Eté, Sommarbergamotter och Mouille Bouche under var sitt nummer. Bergamotte d'Eté mognar mot slutet av september, frukten är grön och saftig, men saknar kryddighet.

5. Bergamotte d'Automne. Detta är den gamla legendomspunna päronsort, som i England ansetts ha inkommit med Julius Caesar och som romarna själva skulle ha fått från trakten omkring Pergamon i nordvästra Mindre Asien. Det pergamenska riket var ju ett betydelsefullt kulturcentrum under hellenistisk tid och testamenterades år 133 fKr till romarriket av kung Attalos III. Hur som helst, namnet Bergamotte återfinns hos Charles Estienne i hans ''Seminarium et plantarium fructiferarum'' 1540 och sorten var tidigt allmänt spridd i hela den fruktodlande världen. Ibland har den i Sverige gått under namnet Vinterbergamott. Frukten är plattrund, av medelmåttig storlek, gulgrön till färgen med rödbrun rodnad och utmärks av en smak, för vilken Eneroth inte fann något annat uttryck än ''bergamottsmak''. Mognadstiden infaller i oktober-november och hållbarheten är god.

6. Bergamotte d'Hiver. Detta namn är enligt Leroy en synonym till Bergamotte de Paques, som nämns av Merlet 1675. Merlet meddelar också, att sorten odlades mycket i Anjou, särskilt vid klostret Saint-Maur, men var sällsynt i Paris. Som namnet anger mognar frukten sent och konsumtionstiden uppges till mars-april. Det skall inte förväxlas med det Påskpäron, som spreds från början av 1800-talet, sedan van Mons funnit det i kapucinträdgården i Louvain.

7. Beurré Rouge. Namnet tillkommer enligt somliga auktorer, t ex Merlet, en starkare färgad form av Beurré Gris, medan andra inte gör någon åtskillnad, utan betraktar Beurré Rouge som en synonym till Beurré Gris. Denna behandlas nedan.

8. Beurré Blanc. Synonym till Doyenné (Blanc), en av de äldsta päronsorter vi känner. Sorten förekommer tidigast under namnet Ghiacciuole hos italienaren Agostino Gallo: ''Le Vinti giornate dell'agricultura et de piaceri della villa'' 1559—75, Den har ibland identifierats med romarnas Sementinum. Hos Le Lectier omnämns den 1628 som Saint-Michel, ett namn som ofta använts även i senare tid. Nicolas de Bonnefonds upptar den i ''Le jardinier français'' 1652 som Doyenné Blanc och 1665 som Beurré Blanc. Namnet Doyenné har senare kommit att användas med olika bestämningar på åtskilliga andra sorter. Beurré Blanc är ett utmärkt dessertpäron för senhösten om den odlas under gynnsamma förhållanden, dvs varmt läge och näringsrik jord, som inte får vara för torr. Frukten är medelstor med brett rundad kägelform och glatt, blekgul hud, som får en tunn, röd flamma på solsidan. Köttet är smältande med söt och kryddig smak.

9. Beurré Gris. Le Lectier i Orléans är den förste, som nämner ''Beurrée ou Ysambert''. Det sistnämnda är ett familjenamn från Normandie, som alltså kan anges som sortens tidigast kända spridningsområde. I Tyskland har detta namn uppfattats som Eisenbart; ett gott exempel på de förvanskningar som är vanliga i pomologiska sammanhang. Beurré har efterhand kommit att beteckna ett stort antal päron, som utmärks av mer eller mindre smältande fruktkött. Ibland har också vårt vanliga Gråpäron kallats Beurré Gris , kanske för att, helt i onödan, göra större intryck på dem, som mer fäster sig vid namn än vid inre egenskaper. Eneroths namn på Beurré Gris är Grå Höstsmörpäron. Frukten är medelstor, klumpigt sned-

byggd, har grön bottenfärg med svagt brunröd flamma och gråbrun rost. Den är mycket föränderlig både till form och färg. Köttet är smältande, saftigt och aromatiskt. Mognadstiden är månadsskiftet oktober-november.

10. Mouille-Bouche d'Eté. Nomenklaturen är här mycket förvirrad. Enligt Leroy är detta namn en synonym till den ovan behandlade Bergamotte d'Eté. Hos Hogg däremot är det synonym till den sort, som engelsmännen kallar Jargonelle, men som i Frankrike heter Epargne och som vi mött ovan under namnet Grosse Cuisse Madame. Vilket päron, som åsyftas i Axel Spens' lista är alltså inte så lätt att veta.

11. Mouille-Bouche d'Hiver. Namnet finns hos Le Lectier 1628 och är i Frankrike en synonym till Angélique de Bordeux, ett vinterpäron av måttlig kvalitet. Detta päron infördes 1708 till England och odlades särskilt av ''the noble and most public-spirited encourager of arts and sciences, especially gardening, his Grace the Duke of Montague''. Denne trevlige herres glada humör och intresse för modern trädgårdskonst med avsvalkande anläggningar uppskattades inte av hans svärmor. I ett brev till en vän klagar hon:

''All my son-in-law's talents lie in things natural to boys of fifteen, and he is about two and fifty. To get people into his gardens and wet them with squirts, to invite people to his country house and put things in their beds to make them itch, and twenty other such pretty fancies''.

Det bör tilläggas, att den förargade svärmodern inte var någon annan än Sarah Jennings, den första hertiginnan av Marlborough.

I Tyskland används namnet Mouille-Bouche d'Hiver om en sort, som annars vanligtvis kallas Epine d'Hiver, nämnd hos Merlet 1675 som Epine Rosate d'Hiver.

12. Gros Rosat. Något päron med detta namn har jag inte återfunnit i litteraturen. Kanske är det fråga om sorten Caillot Rosat, omnämnd redan omkring 1310 av diktaren Jehan de Meung i hans ''Roman de la rose'', där det talas om ''poires de Cailleau''. Man kan också gissa på sorten Naquette, som nämns av Claude Saint-Etienne i ''Nouvelle instruction pour connaître les bons fruits'' 1670, och som gått under namnet Caillot Rosat à Courte Queue. Bägge sorterna mognar tidigt och har helt rundad eller plattrund form. Den senare är av bättre kvalitet och har större frukter, vilket kan stödja ett antagande, att det är den som åsyftas med namnet Gros Rosat.

13. Martin Sec. Hos Charles Estienne talas 1530 om ''les poires de Sainct Martin'', medan namnet hos Merlet är ändrat till Martin-Sec de Champagne, alternativt de Provins. Sorten är en höstfrukt av medelstorlek med mycket god hållbarhet. Den lämpar sig bäst för kompott och inläggningar och redan Estienne antecknade, att ''on les mange presque toujours cuites''.

14. Orange d'Hiver. Oliver de Serres omtalar ett päron med namnet Orange år 1600 och hos Le Lectier återfinns Orange d'Hiver år 1628. Frukten är medelstor, klumpigt rundad och mognar framåt vintern. Kvaliteten är inte särskilt hög, men Leroy påpekar, att det förhåller sig med denna, liksom med många andra gamla fruktsorter, att den kan vara dålig på en växtplats, men utmärkt på en annan strax intill.

15. Klotzbirne. Detta är ett tyskt binamn på sorten Cadillac. Bonnefond nämner Cadillac i ''Le jardinier francais'' 1665 och hos Merlet finns den tio år senare beskriven under namnet Citrouille. Franska pomologer förlägger dess ursprung till byn Cadillac i Gironde, medan en annan tradition har gjort gällande, att den skulle ha odlats i Bamberg på 1590-talet och spritts därifrån. I Tyskland har detta päron odlats bl a under namnen Pfundbirne och Katzenkopf. Det finns fö ett stort antal synonymer på olika språk. Sorten är intressant på grund av fruktens storlek och goda hållbarhet. I Skåne kan den uppnå en vikt av mer är 400 gr., i Frankrike det dubbla. Den mognar framåt våren och kan hålla sig till maj. Frukten är brett kägelformad, grön med rödbrun rodnad, vid mognaden blir den vackert röd på gul botten. Sorten lämpar sig främst som hushållsfrukt.

Vi övergår nu till de päron, som blev ''ympade År 1728''.

1. Cuisse Madame d'Hiver. Kan ej identifieras i litteraturen. Eftersom namnet Cuisse Madame använts om så många slags päron, ansåg Eneroth, att det endast kunde utredas genom studier i olika länders pomologiska trädgårdar. Jfr ovan under nr 2.

2. Beurré Gris. Se ovan.

7. Beurré du Roi. Namnet återfinns i Thompson: ''Catalogue of fruits of the horticultural Society of London'', 1842 och är där en synonym till Beurré Gris.

3. Jargonelle. I ett dokoment från Anjou, skrivet ca 1490 förekommer namnet Gergonelle. Hos Merlet upptas synonymerna Figue d'Eté, Suprème och Grosse-Jargonelle. Som vi sett ovan kallas Epargne-päronet för Jargonelle på engelskspråkigt område. Den gamla sort, som de franska auktorerna avser med detta namn är ett tidigt päron av måttlig kvalitet.

4. Holländska Sockerpäron. Hos Eneroth-Smirnoff påpekas: ''Namnet Sockerpäron hör till de hos oss i allmänhet mycket missbrukade. Under detta namn förekomma så väl smärre som medelstora gröna och rödgula sommarsorter''. Att det här är fråga om ett sommarpäron framgår av listorna från Hässelby, där det antecknats, att Holländska Sockerpäron mognade i augusti.

5. Marquise. Sorten beskrevs 1675 av Merlet i ''Abrégé des bons fruits'' och var högt värderat vid den tiden. la Quintinye odlade den vid Versailles och ansåg, att det var ett ''merveilleuse poir''. Frukten är över medelstorlek, klart gulgrön till färgen och har söt smak. Mognaden inträffar i november.

6. Bon-Chretien Musqué. Namnet återfinns år 1675 i ''Nouvelle instruction pour connaître les bons fruits'' av Claude Saint-Etienne, som också upptar synonymen Pioulier. Hos Duhamel kallas den Bon-Chretien d'Eté Musqué i ''Traité des arbres fruitiers'' 1768. Denna sort är ett tidigt päron av måttlig kvalitet och storlek. Dess mest utmärkande egenskap är den parfymerade smak, som givit den dess tillnamn.

8. Bergamotte. Se ovan.

9. Kanelpäron. Eneroth säger: ''Sedan lång tid gifves det en mängd sorter med namnet Kanelpäron i Sverige; alla lifligare, kryddiga sorter kallar man så''. Han upptar i sin pomologi två sorter, nämligen Allmänna Små Kanelpäron och Långa Kanelpäron eller Sommarprinsesspäron. Den förstnämnda sorten har en liten frukt av rundad form och gul färg med kraftig rodnad på solsidan. Smaken är söt och kryddig och mognaden infaller i början av september. En nära besläktad sort är Vingåkers Kanelpäron. Det Långa Kanelpäronet har utsträckt päronform, måttlig storlek, klargul grundfärg med lysande gulröd flamma. Köttet är lösare och mindre grynigt än hos föregående och har en god kryddsmak. Mognadstiden är mitten av september. Eneroth fann bägge dessa Kanelpäron allmänt odlade sedan lång tid i Sverige, men kunde inte identifiera dem med utländska sorter.

10. Fransyska Sockerpäron. Kanhända är det här fråga om den gamla franska sorten Sucré Vert, som omtalas 1598 av Jean Bauhin. Enligt denne skulle sorten härstamma från slottet Barmont i Bourgogne. Bauhin var livsmedikus hos hertigen av Würtemberg och fann sorten odlad även i Tyskland. Sucré Vert var den enda sort, som Eneroth ville låta behålla namnet Sockerpäron. Frukten är under medelstorlek, dunkelt grön utan rodnad och mognar i oktober. Smaken är mycket söt och något kryddig, men frukten behöver gynnsamma förhållanden för att bli riktigt utbildad.

11. Bonchrétien. Namnet är ett av de äldsta och mest allmänt använda päronnamnen. ''Antalet sorter och former, som kallas Bonchrétien hos oss är obegränsadt'', säger Eneroth. Bland dessa upptog han två sorter, som han benämnde Lundströms Bonchrétien och Toppig Bonchrétien, båda igenkännliga på sin särpräglade mysklukt. De mest spridda och betydelsefulla utländska sorterna var Bonchrétien d'Eté, känd sedan sekelskiftet 15—1600, ibland, t ex hos Le Lectier under synonymen Gracioli, vidare Bonchrétien Musqué d'Eté, som vi mött i det föregående, samt Bonchrétien d'Hiver. Den förstnämnda har en tämligen stor frukt, som mognar i september och har utpräglat söt smak. Färgen är ockragul med cinnoberröd flamma på solsidan. Frukten hos Bonchrétien d'Hiver är något större, gul med dragning åt grönt eller orange och rodnad, som går i tegelrött eller karmin. Mognaden infaller under vintern och hållbarheten är god. Sorten lämpar sig bäst för kompott och inläggningar.

Flera legender har sprunnits kring ursprunget till både namnet och sorten. Att namnet Bonchrétien är en förvrängning synes klart. Det har ibland härletts från antikens Crustumium, en ort i närheten av Rom, med hänvisning till Rabelais, som ta-

lar om ''grosses Poires Crustuménies'' i sitt verk om Gargantua och Pantagruel vid mitten av 1500-talet. Enligt en legend skall det ha varit S:t Martin av Tours, som införde Bonchrétien d'Hiver på 300-talet till Frankrike från sin ungerska hembygd, enligt en annan inkom sorten från Kalabrien med S:t Franciscus av Paola på 1400-talet. Namnet Bonchrétien kan ju lätt ha befäst associationen till dessa goda helgon. Ytterligare en etymologi är till slut den, som utgår från formen Panchresta, funnen hos humanisten Guillaume Budé omkring år 1492. Ordet är en grekisk sammansättning med betydelsen ''helnyttig'' och kan därefter ha uppfattats som Bonchrétien (''god kristen''), i Sverige ytterligare utvecklat till bunkatiner, bunkakängor o dyl. I ett dokument från Anjou talas det i alla händelser redan år 1503 om ''les Poyres de Bon Chrestien''.

12. Stockholmspäron. Ej återfunnet.

14. Prästpäron. Möjligheten att namnet är en översättning av Poire de Prêtre kan naturligtvis inte uteslutas, men förefaller ändå en smula långsökt. Ett namn som detta kan ju lätt uppkomma i vilket kristet och kultiverat land som helst. Det franska Poire de Prêtre är i alla fall en gammal sort, som nämns hos Le Lectier 1628 under namnen Caillolet Rosat et Musqué och Caillouat de Varennes. Det har viss likhet med andra Caillot-päron, men mognar senare och kallas därför t ex hos Quintinye för Caillot d'Hiver. Namnet Poire de Prêtre möter år 1670 hos Saint-Etienne och fem år senare jämte synonymer hos Merlet. Frukten är under medelstorlek, rund och klart brunröd. Den mognar efter nyår, är saftig och har någon kryddighet. Liksom flera av de gamla päronsorterna passar den bäst till kompott.

13. Rovpäron. Ej återfunnet.

15. Klotzbirn. Se ovan.

16. Bergamotte. Se ovan.

17. Bondepäron. Ej återfunnet.

18. Grevinnans Päron. Ej återfunnet.

19. Eschasserie. Sorten är känd sedan 1675, då den förekommer hos Merlet under namnen Bezy de Villandry, Muscat de l'Eschasserie och Muscat de Villandry. Detta päron har sannolikt sitt ursprung i Anjou, där det finns tre olika platser, som heter Eschasserie. Hos Leroy är den upptagen under namnet Besi de l'Eschasserie. Frukten är av medelstorlek eller mindre, citrongul och mycket saftig och utmärkes av en angenäm kryddig eftersmak.

20. Ambrette. Med detta namn kan avses två sorter, Ambrette d'Eté och Ambrette d'Hiver. Den förra återfinns hos Le Lectier såsom Besi de Mouillères och Trompe Friand, medan Merlet har synonymerna Crapaudine och Rude-Epée. Denna sort har varit mycket omtyckt i Tyskland. Frukten är liten och rund, gulaktig med rödbrun flamma och är tämligen kryddig i smaken. Mognadstid är den tidiga hösten. Ambrette d'Hiver kallas Trompe-Coquin hos Le Lectier och har även den en frukt med rundad form. Storleken är medelmåttig eller mindre och färgen olivgrön med rödgul marmorering. Frukten mognar i december och är särdeles saftig med en arom, som kan göra sorten verkligt välsmakande vid god utveckling.

21. Beurré Blanche. Se ovan.

22. Syltpäron. Det säger sig självt, att ett namn som detta kan användas om olika sorter, som man funnit särskilt lämpliga för inkokning. T ex våra gamla inhemska Bonchrétiener har ofta fått heta Syltpäron och namnet är fortfarande vanligt på den svenska landsbygden. Eneroth fann på sin tid detta namn särskilt använt om en gammal sort, som han hellre ville kalla Kokpäron. Han meddelar, att han fann de äldsta träden i Östergötland, men att ursprunget är okänt. Kyrkoherden och pomologen P. A. Arnman skriver i sin bok ''Ett besök hos Ros i Blomsterhult'' 1897, att detta päron var särskilt vanligt i trakten av Doverstorp i norra Östergötland. Där finns fortfarande några träd kvar och frukten används speciellt till den päronkaka, som är traditionell på orten och tillhör julfirandet där. Detta Syltpäron bildar ett stort, pyramidformigt träd med stora frukter av regelbunden, bred kägelform. Färgen är blekt gul eller gulgrön med svag rodnad på solsidan och hela frukten är överströdd med små gröna punkter. Köttet är vitt och grovt med svag sötma utan kryddighet. Mognaden inträder i oktober och därefter är frukten användbar till inkokning ända fram i december.

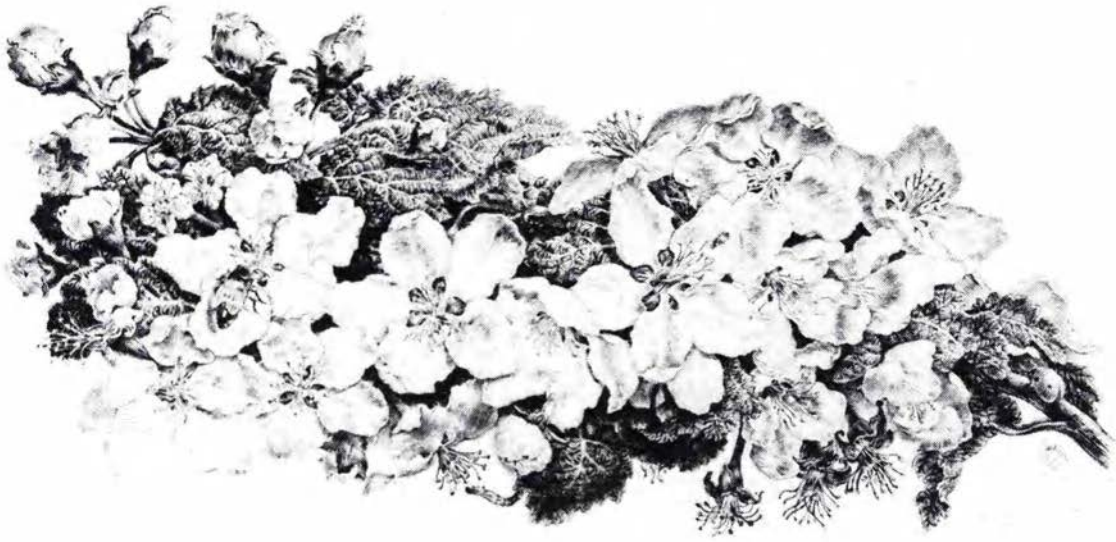

Folke Gullby: Fruktblom, torrnål 1954. Återges med benäget tillstånd av fru Margit Gullby.

23. Kvittenpäron. Osäkert vad som avses. Det kunde ju tyckas rimligt att gissa på någon av de äldre kvittensorterna, särskilt *Cydonia vulgaris pyriformis,* men enligt Bergius: ''Tal om Frukt-Trädgårdar'' 1780, förekom inte kvitten i Sverige på den tiden.

24. Syltpäron. Se ovan.

25. Vinterpäron. Ej återfunnet.

I Grenholms ''Nummerbok'' finns alltså förtecknade 19 slags äpplen, 4 slags plommon, 7 slags körsbär och 40 slags päron. (Där samma namn uppträder under olika nummer har jag räknat dem som olika sorter, eftersom det kan röra sig om varieteter). Detta är ju mindre än sortimenten vid Hässelby, men fullt tillräckligt för att Axel Spens skall framstå som en betydande fruktodlare. Han anskaffade många förnämliga sorter, främst från Stockholm, men det är också intressant att lägga märke till, att han även tog vara på sorter, som sedan tidigare fanns på Grensholm och andra egendomar. Genom dessa uppgifter förs den svenska pomologihistorien ytterligare ett steg bakåt i tiden. I många fall tyder dessa sorters utpräglat provinsiella namn på att de var gamla i odling. Bland dessa träd kan det alltså ha funnits sådana, som överlevt 1709 års katastrof.

Eneroth klagar i sin Pomologi över att den svenska fruktodlingen skedde ''punktvis'' och att de erfarenheter, som vanns på skilda håll saknade sammanhang. Så kan det ju förefalla om man endast ser odlingsinsatserna från ett rent geografiskt perspektiv. Men av vad jag visat på tal om de platser, från vilka Axel Spens fått ympmaterial, framgår det dock tydligt, att det fanns både sammanhang och samband i fruktodlandet. Om de svenska fruktodlarna nu inte samlades till pomologiska konferenser, så gav deras samhällsställning och inbördes relationer dem anledning att träffas i olika ärenden, eftersom de i allmänhet tillhörde den begränsade och sammanhållna grupp som den jordägande högadeln utgjorde. I synnerhet hade riksdagarna stor betydelse för kontakterna mellan människor från olika landsändar. Detta är ju inte konstigare än när medlemmarna i en syförening i våra dagar byter blomskott med varandra. Det var ju f ö rikets ständer, som möjliggjorde utgivningen av Eneroths pomologi genom att bevilja statsanslag vid riksdagen 1862—63.

I släkt- och bekantskapskretsen utbytte man alltså helt naturligt både erfarenheter och fruktsorter. Det är också naturligt att räkna med, att vissa personers särskilda intresse och kunnighet fördes vidare i släkten, som på det sättet kunde få en stark tradition på området. Två sådana personer vid mitten av 1600-talet var Per Brahe d y och Schering Rosenhane. Och det kan vara värt att nämna, att Gustaf Bondes mor hetter Eleonora Margareta Brahe och var dotter till amiralen Nils

Brahe, som blev föräldralös vid tio års ålder och därefter växte upp och uppfostrades hos Per Brahe, som var hans farbror. Vidare hade Axel Spens' mor — och alltså även Gustaf Bondes far — en kusin, som också hette Beata Bonde och som var gift med landshövdingen Axel Rosenhane, en son till Schering Rosenhane.

Ett påfallande drag i gamla tiders fruktodlingar är ju det stora antalet olika sorter. Detta är naturligtvis ett uttryck för den allmänna lust för kulturella erövringar, som rådde under 16- och 1700-talen. Man ville pröva, samla och lära sig så mycket som möjligt av andra länders kultur. På det sättet kom de stora slotts- och herrgårdsträdgårdarna att tjänstgöra som försöksodlingar och därifrån kunde erfarenheter och fruktsorter efterhand spridas vidare i trakten. Många av våra mer eller mindre svenska lokalsorter vittnar om detta. Allt detta var helt i enlighet med det program, som Schering Rosenhane på sitt kärnfulla sätt formulerade på tal om ''flera främmande trä och frucht, som rika och förmögna härrar utaff Curiositet haffwa till att försökia''. Varken Italien eller Frankrike, säger han vidare, hade från början några goda frukter, utan införde dem från Grekland, Asien och Afrika, ''däraff dän ena nationen haffwer communicerat dän andra. Och man nu sammaledes befinner, huru mångahanda slags frucht i Swerige äre på någon tid tillökade, som i wåra förfäders tid intet haffwer warit. Så måtte man intet misströsta, adt wij genom Curiositet och flitig Cultur icke kunna wårt land och wåre trädgårdar mäd tiden förbättra''.

I vår tid råder andra förhållanden och de starkt begränsade sortimenten i fruktodlingar och handelsträdgårdar vittnar mer om rationalisering och lönsamhet än om frejdig ''curiositet''. Det är kanske nödtvunget, men likafullt beklagligt.

Under frihetstiden fick trädgårdsodlingen ytterligare uppsving genom de stränga importrestriktioner, som mösspartiet genomdrev. Lyxkonsumtion skulle tillgodoses genom inhemsk produktion och fruktodling blev ett tecken på patriotism, eller som man nu skulle säga, solidaritet med samhället.

Man kan vidare fråga sig, om det verkligen fanns användning och avsättning för all denna frukt. Även om åtskilligt förfors eller kanske, som det brukar bli på landet, gick till korna eller komposten, blev det en hel del över för hushållet. Detta intygas av äldre tiders kokböcker och t ex den historiska översikten i Hagdahls ''Kok-konsten''. Där framgår också, att frukt var ett uppskattat inslag i kosthållningen. Den förekom i många olika former och anrättningar, som saft och soppa, sylt och mos, i inläggningar, tårtor och bakelser. Frukten förvarades torkad, inkokt eller färsk för att sedan stekas eller tillagas på annat sätt, allt efter råd och lägenhet. Många aptitretande fruktkompositioner i dörröverstycken i 1700-talets herrgårdsmatsalar har nog också sitt vittnesbörd att ge.

I trädgårdslitteratur från 15- och 1600-talen var man, som vi har sett, ivrig att identifiera sin samtids fruktsorter med antikens. Detta säger naturligtvis mer om tidsandan än om träden, även om man väl inte helt skall förneka möjligheten av att en sådan uppgift någon gång kan ha fog för sig. För den tidens lärda var de antika författarna självklara auktoriteter, men hänvisningarna till Cato d ä, Varro, Columella och Plinius sakna ingalunda värde. Det inte minst intressanta är, menar jag, att den romerska antikens gentlemannaideal åter gjordes levande och förebildligt. Därigenom legitimerades trädgårdsodlingen såsom en sysselsättning, som var både passande och lämplig för en man i uppsatt ställning och alltså inte bara något, som anstod munkar och tjänstefolk. Det antika idealet ger oss bilden av en mångsidigt bildad och verksam adelsman, för vilken trädgårdskonsten inte var mer främmande än krigs- och statskonsten. Axel Spens motsvarade i hög grad detta ideal.

Parkens rosor är mer än parkrosor

HELLMUT MERKER

En av anledningarna till föreliggande rader är 'Rapport 186 Vedartade prydnadsväxter 1974—1979' från Öjebyns Trädgårdsförsöksstation. Den innehåller bl a resultaten av en vinterhärdighetsprövning av parkrosor och rosunderlag (grundstammar). De delar av växtmaterialet som har klarat proven där torde ha vissa förutsättningar att göra det även i övriga zoner där odling förekommer, och även under vintrar som 1984—87. — Till att börja med kan det vara på sin plats att försöka besvara frågan: vad är parkrosor? Det finns inget entydigt svar. Termen har i dagens trädgårdsspråkbruk knappast någon innebörd kvar som karakteriserar en bestämd enhet av rosor, utan vi anser numera snarare att samtliga parkrosor gör lika rätt för sig som prydnadsbuskar i trädgården, på sommarstället inkl torpet eller i tätortsplanteringen och rosor av skriftande slag används för parkens skiftande växtplatsförutsättningar.

I ursprunglig bemärkelse var nog parkrosor ett urval härdiga, en gång per säsong blommande, busk- och snårbildande, självskötande, rotäkta frö- eller delningsförökade vildrosor jämte deras närmaste korsningar. I Öjebyn-rapporten ingår under parkrosor en del ''gammaldagsrosor''. Termen betecknar enligt ARS (Amer. Rose Society) alla rosenheter (arter och kultivarer) som existerade redan före 1867, året då tehybridutvecklingen började på allvar. Även avkommor till gammaldagsrosor i form av moderna nyheter är gammaldagsrosor i ''officiell'' bemärkelse såvida de visar klara släktskapsdrag med en enhet äldre än 1867. Således är t ex Kordes' Frühlingsserie 1937—1954 gammaldagsrosor enl. ARS. Jag återkommer till serien längre fram.

Öjebyn-stationen ligger på gränsen mellan zon 5 och 6 på en breddgrad motsvarande norra Island (65°19'). Jorden är rel mager mo, vintern varar 100 dagar längre än t ex i Lund. Under perioden juni-sept. inträffar frost. Rosmaterialet som testades var okulerat på R. multiflora och canina, i enstaka fall på rugosa. Endast ett obetydligt antal var rotäkta. Överlag visade multifloraplantorna sämre härdighet än canina. I fallet 3 st *'Agnes'* framgår inte underlagen, men efter härdighetspoängen att döma var det multiflora och canina. Man kan fråga sig, hur denna gulblommande rugosa-hybrid hade klarat sig på rugosagrundstam? Antagligen väsentligt bättre. Hos mig har 'Agnes' under roskatastrofvintrarna 85—86 visat överraskande god härdighet, men den är vittgående rotäkta numera.

Ett närmast sensationellt moment i det separata försöket med rosunderlag är *R. pendulina* (syn. *alpina*) även om dess Norrlands-kvalifikationer varit välkända förut. Det svenska namnet är *bergros*. Den överträffar alla andra i härdighet. Rapportens kommentar: ''Bör snarast prövas som grundstam'' och ''Av samtliga prövade underlag för rosor var R. pendulina den enda fullt godtagbara för Norrland''. I detta sammanhang vill jag anföra (1) vad Shepherd (1978) skriver om bergrosen: ''Teoretiskt har R. pendulina mycket att erbjuda rosodlaren, då denna art äger många önskvärda egenskaper, som, om de kan införlivas i våra moderna rosor, skulle öka deras värde avsevärt. Den är ytterst härdig, så gott som taggfri, trivs i jämförelsevis mager jord, blommar vid ett minimum av solljus och lider ej av luftföroreningar. Denna art är inte utbredd på bördiga jordar, eftersom dess växtplatser är blockmark och urlakat substrat i Alperna, där den förekommer på höjder över 2000 m''. I Sverige hittills utförda försök med okulering på pendulina har enl. uppgift från Nordplant (Helge Jönsson) stupat på att rothalsen är för klen. Litteraturuppgifterna om artens mycket vidsträckta utberedningsområde tyder emellertid på att även mera grovstammiga typer borde kunna påträffas. Enl. sovjet-botanisten Saakov finns den även i delar av USSR. (2) norska försök, utförda av Arne Lundstad, som visar att R. pendulina har en hel del företräden som underlag, men en grav nackdel, det är vildskottfrekvensen. Nog borde man kunna vänta sig att finna bergrosformer med ringa vildskottböjelse, vilket man gjort t ex inom canina.

För övrigt bjuder Öjebyn-rapporten på en hel del tänkvärd läsning. Att många poster i försöksmaterialet visar en förvånansvärt kort livslängd, t ex 2 år för *'Mme Plantier'*, 3 år för *'Geschwinds Nordlandrose'*, beror enl mitt förmenande även på en odlingsjord som (citat) ''ej ansågs användbar till re-

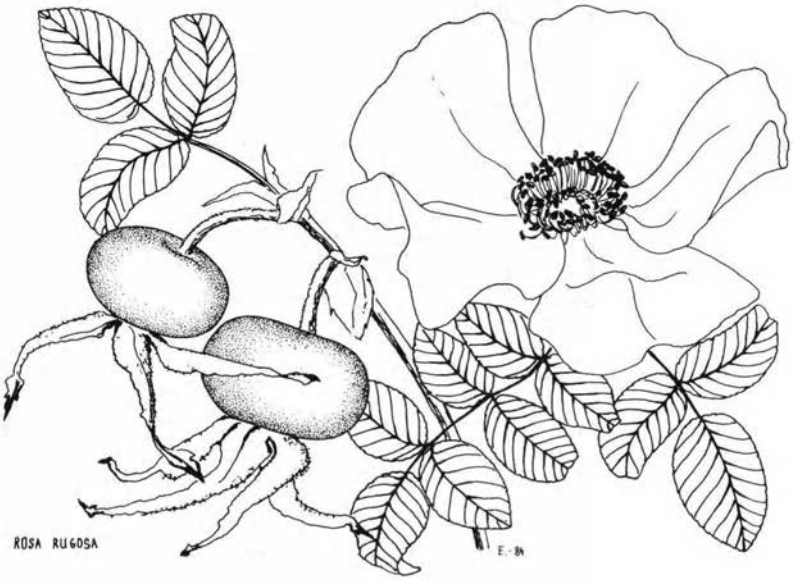

Klara skönheter är *R. gallica 'Officinalis'* (apoteksros) och *R. rugosa* (vresros).

gelrätta försök." Rotäkta poster av *Valamorosen, Finlands vita ros* och *Frösörosen,* utlöpare av *R. foetida* (persisk gulros och kupucinros) osv visade sig väsentligt mera långlivade. Rotäktheten är en faktor som borde ägnas intensiv uppmärksamhet om man vill komma till en godtagbar livslängd av självskötande planteringar på mera besvärlig mark. Som det nu är sätter man ej sällan canina- eller multifloraokulerade plantor i en sämre jord än den de hade i plantskolan och då visar det sig att de inte fungerar som väntat. Samma risk tycks inte finnas med *rubiginosa*-underlag, och holländarna använder dem rätt mycket på sina lätta jordar i Limburg och Brabant (Wennemuth 1969). Då kan man vänta sig att varan klarar sig mera perfekt även på kundernas lätta jordar. Någon differentiering av okulerade rosor med hänsyn till olika jordtyper finns mig veterligt inte här i landet, fastän alla känner till att det hos en tvåsystemplanta är underlaget som bestämmer en buskes trivsel i ett visst substrat och klimat. För lätta jordar är utöver rubiginosa, *R. rugosa,* vresrosen, ett passande underlag, självfallet speciellt för rugosa-hybrider. Antagligen skulle *pimpinellifolia*-hybriderna må bäst på pimpinellrosunderlag i lätt jord, men olägenheterna med vildskott verkar vara ett hinder.

Vid passande val av kultivarer (sorter) duger så gott som alla jordar med övervägande mineralhalt för rosor. *R. nitida* dockros och *carolina* carolinaros hävdar sig även på mulljord. Jag håller inte kategoriskt med om roslitteraturens vanliga påstående att rosjord tvunget skall vara en minst halvmeterdjup lermylla; den sanningen stämmer egentligen bara för rabattrosorna. Mest fordrande i det avseendet är remonterande klätterrosor. Till de förnöjsammaste enheterna hör *rugosa* och *pimpinellifolia* (syn. spinosissima). Rugosagruppen som helhet har påtagliga meriter som parkbuskar. För det första producerar den rel stora doftande blommor under mycket lång tid, för det andra är bladverket prydligt och friskt inte bara under pågående vegetationsperiod utan även under hösten då det skiftar till välkomna gula och röda färger, i regel tillsammans med en nyponsättning som är i särklass vad estetisk verkan och ornitologisk nytta beträffar, för det tredje kännetecknas den med enstaka undantag av en okuvlig hälsa. Och här kommer det viktigaste undantaget, den bestickande hybriden *'Conrad Ferdinand Meyer',* vars silverrosa blomma är så vacker och så doftande att man nästan inte törs säga ett ofördelaktigt ord om den. Men i sanningens namn är den på somliga växtplatser en fara med sin ohejdade mottaglighet för bladsjukdomen rost och i sämsta fall smittar den ner sin omgivning också. Till sin härdighet är den begränsad till zonerna 1—3 (4). Jag hörde en gång ett rykte, att den håller sig friskare i något skuggigt läge.

Rugosa-varieteter och primärkorsningar är storm- och salttåliga, villiga att bilda täta bestånd och remonterar gärna. Vildtypen har förutsättningar att hävda sig i landets alla odlingszoner och på speciellt utsatta växtplatser som utefter väst-

kusten men lär inte vara förtjust i mycket kalk i jorden. Min favorit bland rugosasorterna är den karminröda fullt härdiga '*Hansa*' pga att den remonterar bra hos mig och att den doftar kryddnejlika i alla väder. Många lovord har jag också för '*Agnes*' (gul) och '*Roseraie de l'Hay*' (uttalas Roserä de lai), tämligen lik Hansa, bara något mörkare. Låg och marktäckande med speciell vildroscharm är rosablommande '*Fru Dagmar Hastrup*', framstående inte minst tack vare sina nypon. — Sorterna inom nejlikrosserien har små doftlösa blommor i stora, rosa-röda-vita buketter och står sig även i mycket besvärligt klimat (Grootendorst-rugosa och närstående).

Pimpinellifolia-gruppen omfattar lika förnöjsamma, självskötande och härdiga representanter som föregående enhet, därtill en serie efterkrigssorter som faktiskt har erövrat rosvärlden, nämligen den förut omtalade Frühlings-serien, förtrollande vackra, halvhöga till höga, doftande resp doftlösa sorter med enkla resp fyllda blommor i vitt, gult, bärnstensfärgat, rosa och rött, några med utpräglad vildroskaraktär. De passar för odlingszonerna 1—4, ev. under gynnsamma omständigheter i än högre zon i parker som inte är historiskt statusbundna. Förädlaren Kordes uppger en genomsnittlig frosthärdighet på −20°, för 'Maigold' −25°.

Men varför ställa dem i fokus innan vi har belyst '*Poppius*', sorten som har förankrat sin hemortsrätt i Norden så att säga under tidevarvens skiftande förhållanden. En utförlig beskrivning av den finns i specialkatalogen för gammaldagsrosor från Cedergren & Co. Betygsättningen för den i Öjebynrapporten där den ingick i grundstamsprövningen är också uppmuntrande: den leder tillsammans med pendulina i härdighet, nämligen 7 resp 8. Samtliga åtta canina-typer kom ej över härdighetspoäng 3 och samtliga multiflora ej över 2! Därmed borde den, liksom bergrosen, vara självskriven som underlag där verklig härdighet behövs och där man kan komma tillrätta med rotskotten. Då härdighet oftast går hand i hand med torktålighet torde den ha förutsättningar för nederbördsfattiga eller sommartorra områden. Sorten är högvuxen (max 3 m), blommar tidigt och kan remontera. De lätt dubbla blommorna är klart lysande rosa och doftar svagt. I den mån 'Poppius' är okulerad gör den sig gärna oberoende av underlaget och producerar rotskott, en fördel när det gäller att åstadkomma täta häckar. Det var en hel del beröm, som återigen visar, att gammalt kan vara lika bra som eller bättre än nytt.

Till de i mitt tycke graciösaste rosbuskarna hör den remonterande '*Stanwell Perpetual*'. Skir är den både till växtsättet, blomfärgen (ljust skär) och dften, men robust vad odlingssäkerheten angår. Den har klarat de senare halvarktiska vintrarna med glans i min trädgård i Skåne, även om den miste en och annan kvist pga kombinationen stark frost och odräglig blåst. Ang. varieteterna *Finlands vita ros, Frösörosen, Polstjärnan* osv hänvisar jag till Öjebynrapporten och kataloger.

För den tidigaste blomningen i hela landet, redan i maj—juni, står ett flertal låga till halvhöga, enkla, halvfyllda, vita, gula, rosa och tvåfärgade former av pimpinellrosen, beundransvärt förnöjsamma och slösaktiga samtidigt. Bladverket på arten *R. primula* doftar myrten, de ca 3 cm stora blommorna är gula och visar sig rekordtidigt, men gullvivsrosen som kan bli 2 m hög är föga härdig i påfrestande zoner. Då är det allt säkrare med *R. hugonis*.

Den engångsblommande *R. gallica*-gruppen, provinsrosorna, intar vad krav på jordmån beträffar en mellanställning mellan föregående och följande enheter. Anspråksfulla undantag finns dock, t ex '*Cardinal de Richelieu*'. Pga att dess blomma är så unik, lönar det sig emellertid att lägga ner extra omsorg på den, blomman visar faktiskt delikata blå nyanser under sina utvecklingsstadier. '*Officinalis*' = apoteksros och '*Versicolor*' = 'Rosa Mundi' är två glada och rakt igenom oömma sorter ändamålsenliga även som låga häckar. De tål t o m häckklippning. När de väl blivit rotäkta är de i det närmaste odödliga.

Hur får man nu okulerade rosor att bli rotäkta? För det första: det går (förmodligen) inte lika bra med alla sorter inom gruppen gammaldagsrosor. För det andra: man främjar processen genom rel djup plantering ifall man har djup matjord. Annars kan man försöka sätta plantorna något på lut, så att underlagsrötterna inte kommer ner i steril alv. För det tredje: man håller plantorna med permanent jordkupning, gärna torvmullblandad jord utan handelsgödsel dock med inblandning av benmjöl och välbrunnen stallgödsel. Det händer att somliga sorter tjurar eller tynar på underlag på en del växtplatser men sätter fart så snart oberoendet börjat.

Gallica-rosorna var kejsarinnan Joséphines favoriter. Hennes samling på slottet Malmaison lär

numera vara återuppbyggd. Provinsrosorna har oftast istället för taggar bara borst och borsttaggar, så de är sällan ''grymma''. Eftersom det disponibla sortimentet omfattar ett 60-tal, är det ogörligt att här gå in på det närmare. I Helsingborgs rosarium på Fredriksdal finns 39, de blommar som bäst omkring midsommar. Nordplant i Gävle partisäljer en framstående härdig gallica 'Splendens'. Jag saknar egen erfarenhet med den, men den verkar onekligen intressant.

På mera godartad jord är *R. x alba* hemma. En del av dem är resliga med kraftig stambildning, vilket förklarar att de inte gärna vill svälta. Samtidigt som det finns grymma skönheter med kroktaggar bland dem så är '*Chloris*' nästan taggfri. Starka färger står de inte för, utan deras vit-skära nyanser är lika harmoniska som deras ''vitdoft'', ett begrepp inom parfymhandeln. De är liksom gallica urgamla följeslagare till europeisk kultur och liksom botaniska dokument förevigade av gamla världens målare i kyrklig konst, där de omger jungfru Maria och barnet. Därav namnet jungfruros. 2,5 m är en bagatell för några av dem, 'Mme Plantier' förstår sig t o m på att klättra. Inom rimligare gränser håller sig '*Königin von Dänemark*'. Jämte detta originalnamn förekommer *Drottningen av Danmark, Dronningen af Danmark, Naissance de Vénus* osv. Den är alltjämt en världssort och borde i södra Sverige och mellersta Sveriges gynnade lägen vara obligatorisk i de partier av parken och trädgården som ligger närmast boningshuset. Allt efter blommans mognad skiftar färgen från karminrosa till rosa. Alla jungfrurosor har endast en blomning per säsong, man riskerar således aldrig att tröttna på dem. '*Maiden's Blush*' är en vanlig förträfflig sort över stora delar av landet. Den har ytterliggare 9 st franska resp latinska namn i litteraturen! Särskilt omskriven är dessutom '*Celeste*' ('*Celestial*', även Minden Rose), kanske till en del pga att den finns på ett av Redoutés allmänt beundrade konstverk. Katalogernas och böckernas generella påstående att albagruppen karakteriseras av grått bladverk är en ohållbar halvsanning. Så gott som alla bladfärger förekommer, '*Chloris*' är mörkgrön. Våra dagars rosgruppindelning sammanför ej sällan heterogena element, eftersom den även måste hysa stundom svårdefinierade hybrider.

R. centifolia och *muscosa*, centifolie- och mossrosorna bjuder på ett koncentrat av ''mormorsrosor, porslinsmålnings-, bokmärkes- och oljetrycksrosor'' osv. Som buskar betraktat är de inte lika stramt uppbyggda som föregående grupp, deras charm är istället täta blombollar med en plisserad krater i mitten, den blomtypen som har gått hem

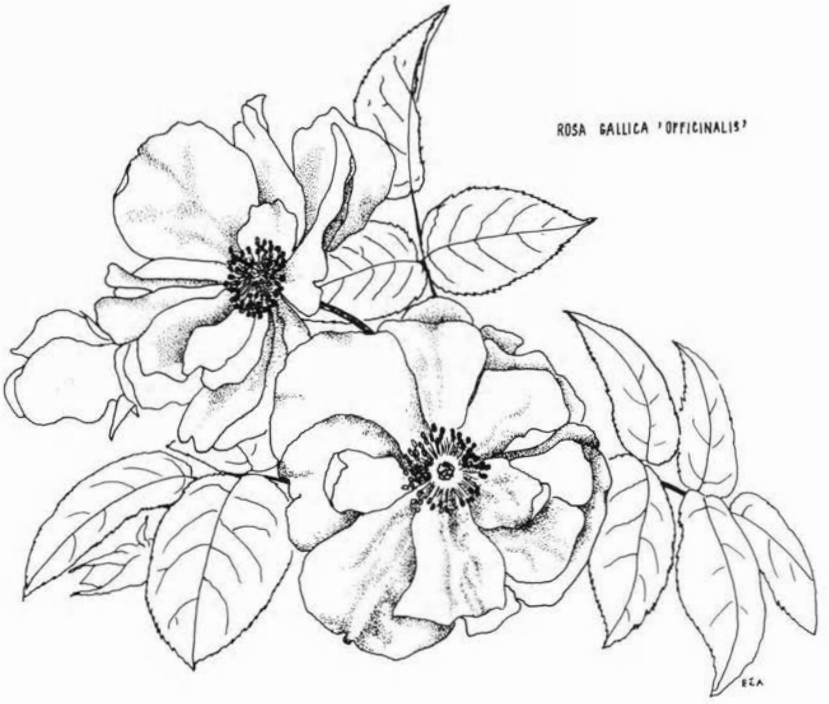

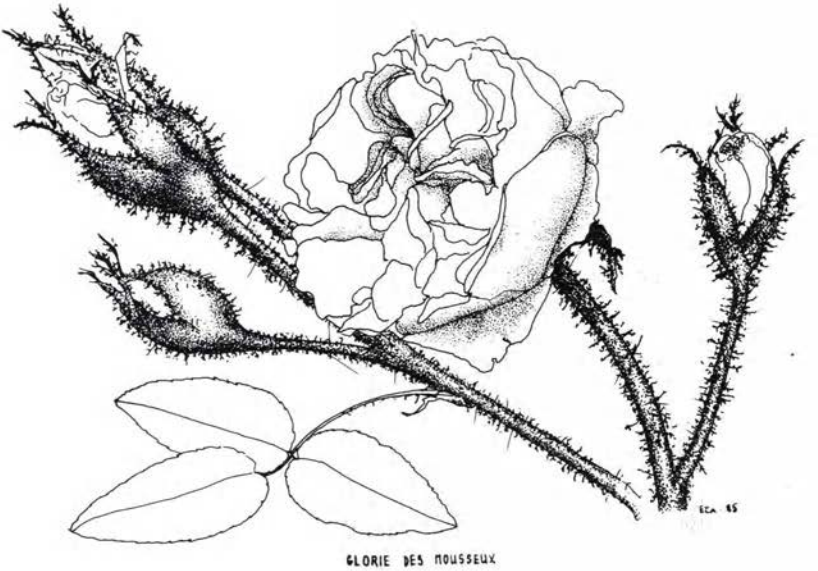

Mossrosorna avger under solvarma perioder utöver blomdoften en vederkvickande hartsdoft från ''mossan'' som är en filt av körtlar. *'Gloire des Mousseux'* har lysande karminlaxfärgade, stora blommor.

lika mycket i kejsarinnans som torparens hjärta. Vad sortsmaken beträffar är det återigen en högst personlig angelägenhet som allra bäst kan testas under ett besök i aktuella plantskolor, rosarier och privatsamlingar. Tips om sådana får man av Nordiska Rosensällskapet (se slutraden).

När morernas välde sträckte sig ända fram till Spanien satte det en del exotiska kulturspår i Europa. Det är mest troligt att ett av dessa spår är införandet (återinförandet?) av *damascenerrosorna,* även om gängse litteratur lanserar uppfattningen att det var korsfararna som hade dem med sig från Damaskus, vilket t o m är obevisat för gallicas vidkommande. — Det finns en sort bland damascena som doftar på två sätt, nämligen balsam i bladverket och atar, det är rosenolja, i blomman. Den heter *'Quatre Saisons Blanc Mousseux'*, ett namn i längsta laget. Alla damascena är närkontaktrosor, vi vill helst ha dem inpå knutarna, eftersom de fordrar mera ans än föregående grupper. Då blomställningarna på nyss nämnda sort är mycket täta — knoppar och blommor och nypon trängs i kvastar — är det nödvändigt att man rensar bort allt slutblommat i samma takt som nya knoppar vill slå ut. När hela ''buketten'' är slutblommad skärs skottet ner till ca hälften av sin längd, rättare sagt så att den bäst utvecklade bladaxelknoppen får vara kvar vid nämnda höjd. Med upprepade gödselvattningar, ett täcklager välbrunnen stallgödsel och en hygglig väderleks hjälp kan man då i bästa fall räkna med en andra sensommar-senhöstblomning. Högsta betyg bland damascena ger jag saklöst *'Rose de Rescht'*: knappt meterhög, lättodlad, outtröttlig blommare med fin doft, blomman är oöm för regn och rusk, plantan gör lagom med rotskott, bildar med åren täta kolonier och härdigheten var perfekt även under 85—86.

Den gulaste av alla gammaldags är *R. foetida, turkisk* resp *persisk gulros* och *kapucinros.* Dess meriter för park och trädgård är välkända. Först ett ställningstagande till gruppens två ömma punkter. Den har av Strasbourg-botanisten Johann Herrmann, som 1762 hittade på artnamnet foetida = stinkande, stämplats på ett oförlåtligt diskriminerande sätt. Och mig veterligt stank den sedan dess i all litteratur tills äntligen N.F Miller 1962 publicerade sina brett upplagda undersökningar om rosornas doft i American Rose Annual. Då visade sig att den inte alls luktar vägglöss eller bärfis utan entydigt ''linolja''. Vilken skillnad! Även jag var vägglössluktindoktrinerad, tills jag läste Miller. Kanske jag kan ursäkta mig något litet med mitt bristfälliga luktsinne.

Den andra ömma punkten är foetida- gruppens bladsjukdomar. Och här kan jag inte komma med något försvar. De förstörda bladen kan i värsta fall dråsa redan i juli, och sedan ser buskarna ganska hopplösa ut. Gulrosen är inte glad för beskärning, än mindre för nedskärning. Bladsjukdomarna är dock inte lika akuta på alla växtplatser. Till sin gula

Rosa damascena 'Rose de Rescht' blir man vän för livet med bl a tack vare dess utmärkta doft och kompakta växtsätt. Fuchsiaröd, härdig.

färg är foetida suverän och har självfallet bidragit till en massa gula och orangefärgade korsningsavkommor, alla med mer eller mindre samma bladsvampkrämpor. För egen del tror jag att gulrosen från början skall stå på egen rot, plantorna blir då mera buskiga pga ''äkta'' rotskott, på god jord gärna 2 m höga, medan okulerade kan vara besvärliga med vildskott och i regel bara når ca 1,5 m. Gruppen är inte lika förnöjsam betr. närings- och fuktighetstillgång som pimpinellrosorna. Enligt Nordplant-katalogen hävdar sig '*Bicolor*' (=kapucinros) och '*Persian Yellow*' till zon 5. Jag kan föreställa mig att försöken i Öjebyn hade utfallit positivare för foetida-deltagarna ifall de hade stått på egen rot resp. varit okulerade på rubiginosa eller pendulina, teoretiskt hade även pimpinellrosen varit bättre än multiflora. Gulrosen vill ofta, som vitrosen, bli ''högbent'', dvs buskarna blir kala nedtill. Man kan kompensera detta endera med lågvuxna rosor vid deras fötter eller med perenna växter som Alchemilla=*daggkåpa,* Campanula=*blåklocka,* Coreopsis=*höstöga,* Hosta=*funkia,* Iris=*svärdslilja,* Primula=*vivor* och *aurikler,* Stachys=*lammöron* osv. Själv har jag massor av diverse *aklejor.* Det finns numera sorter av ölandstok med tvåfärgade blommor, de är som en spegelbild i miniatyr av kapucinrosen.

Efter presentationen av ett urval gammaleuro-

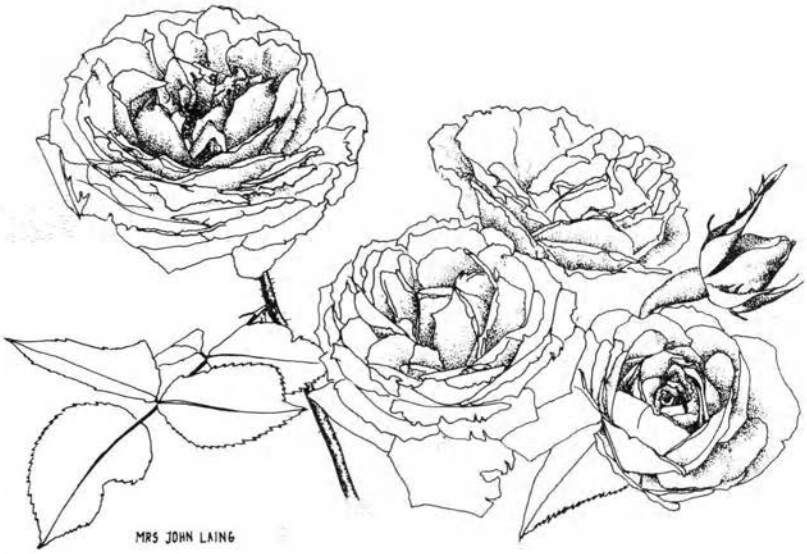

'Mrs John Laing' har hängt med sedan 1887 som en av de bästa, mera lågvuxna remontantrosorna. Rosa.

peiska kulturrosor följer här ett kort omnämnande av vildrosarter resp deras primärbybrider bland *canina, moyesii, multiflora, nitida, pendulina, rubiginosa, sweginzowii, wichuraiana* och *virginiana*. De har i parkens periferi stor ekologisk betydelse, ger häcknings- och vildvårdsplatser, nyponen är fågelfoder och ungskotten kan bidra till att rädda en del lågvilt under hårda vintrar. Jag hänvisar till katalogernas sorter *'Amadis', 'Mme Sancy de Parabère', 'Defender', 'Morletii', 'Magnifica', 'Rosenwunder', 'Penzance', 'American Pillar', 'Minnehaha' och 'Plena'.*

Hur koncentrerad en presentation av parkens rosor än må vara så får den inte avslutas utan en hänvisning till den rel unga gruppen *Remonterande buskrosor.* Ordet buskros är en dendrologisk orimlighet, då alla rosor är buskar. Här finner vi för landets gynnsamma zoner och för icke historiskt bundna parker långtidsblommare av mycket högt prydnadsvärde. Som allt remonterande når de sina rätta prestationer endast under kontinuerlig skötsel med vattning, gödsling, rensning bland blomställningar och beräknande beskärning. Genetiskt innehåller de mysk- och kinarosanlag, vilket begränsar deras odlingssäkerhet i alla avseenden (temperatur, torka, näringstillgång osv). Allesamman har de tydliga drag av nyheter och fogar sig inte utan vidare in i traditionsbundna parkers prägel då de vill skapa sina egna självmedvetna scenerier. En och annan ligger smakmässigt inte så långt ifrån ''polish beauty''. Givna platser har de som akcenter i offentliga anläggningar och den modernt planlagda trädgården. Sorter: *'Lichtkönigin Lucia', 'Chinatown', 'Westerland'* med dess outgrundliga färgskiftningar i bärnsten-aprikos-lax-gultkoppar-rosa och sin doft. *'Erfurt'* ger en tusch av vildros på högre plan. *'Golden Wings', 'Händel', 'Ilse Haberland', Ilse Krohn Superior' och 'Sparrieshoop'* är skapelser att intressera sig för. De är samma fokusväxter i bostadens närhet som i perspektivens blickfång.

Satsen om gammalt och nytt på föregående sid. är lika aktuell betr ovanstående kultivarer och *bourbonrosor* som *'Louise Odier', Gruss an Teplitz'* och *'Mme Isaac Pereire'.*

Det har skrivits en hel del om roskatastroferna 1985/86, men förmodligen kommer än mer papper att gå åt för 1987 års övervintringsrapporter. Under alla förhållanden blir det nödvändigt med förnyelser i bestånden under de närmaste säsongerna, inte bara här hemma utan över hela Europa. I den mån det inte uteslutande rör sig om att återställa status quo får vi trösta oss enligt talesättet omväxling förnöjer.

Rosa x pimpinellifolia 'Frühlingsduft' betecknas i litteraturen som engångsblommande. På min mycket lätta jord har den alltid remonterat något och visat sig fullt härdig i för Öresunds-stormarna utsatt läge. Foto: Ernst Loménius

Bilden visar *alba-rosen 'Celestial'* (eller *'Celeste'*). Dessutom finns en pimpinell-hybrid och en tehybrid med samma namn. Foto: Ernst Loménius

Litteratur

Krüssmann, G.: Rosen Rosen Rosen. Parey 1974.

Lundstad, A. 1973: Meldinger fra Norges Landbrukshögskole. Nr. 52, Der Einfluss der Wurzelhalsstärke bei Rosenunterlagen auf den Okulationserfolg.

Petersen, V. 1968: Gamle roser i nye haver. Aarhus. (Svensk översättning LT 1980).

Shepherd, R. E. 1978: History of the Rose. Coleman, New York.

Wennemuth, G. 1969: Neuere Ergebnisse zur Unterlagenfrage. Rosenjahrb.

Specialkataloger

Cedergren & Co Plantskola, Råå, Box 16016, 250 16 Helsingborg.

Nordplant, Norrtullsg. 9, 803 57 Gävle (partiförs.)

Ellen & Hugo Lykke Rosenplanteskole, Hönebjergsvej 31, Söby, DK-8543 Hornslet.

Rosenplanteskolen i Löve, V. Petersens eftf., Plantevej 3, Löve, DK-4270 Höng.

Svenska rosensamlingar

Fredriksdals rosenträdgård i Helsingborg. Tryckt guide.

Göteborgs rosarium. Tryckt guide.

Norrköpings rosarium. Tryckt guide.

Danska rosensamlingar

Lykkes plantskola i Söby.

Möllehöjgård i Gerlev vid Jaegersro (Frederiksunds-trakten).

Petersens eftf. i Löve.

Valby-parken vid Köpenhamn.

Nordiska Rosensällskapet

1:e int. L-Å. Gustavsson, Botaniska trädg., Box 1283, 251 12 Helsingborg, tel. 042-10 59 80.

Teckningar: Marie Widén. Ur guiden L-Å Gustavsson 1985. Fredriksdals Rosenträdgård i Helsingborg.

Ulla Molin och villaträdgården under 1900-talet

ULLA RYLANDER

Ulla Molin i sin trädgård i Höganäs. Foto: Stefan Lindblom

Ulla Molin kom under 1986 ut med en mycket inspirerande bok: ''Leva med trädgård''. Boken väckte mitt intresse att bl a ta reda på vad som påverkat hennes syn på trädgårdar och växtkompositioner. Här följer en sammanfattning av ett kapitel i det som blev mitt examensarbete på landskapsarkitektlinjen: ''Ulla Molin och villaträdgården under 1900-talet''. Genom hennes uppväxt i Skåne, hennes redaktörsskap för tidskriften ''Hem i Sverige'' och hennes arbete med egna trädgårdar i Skåne tecknas nedan en bild av villaträdgården från slutet av 1800-talet till 1980-talets mitt.

Villaboendet och Hem i Sverige

Att bo i villa blev ett helt nytt ideal på 1900-talet. Trädgården hade tills dess varit ett privilegium för adelsmän och präster på slott och herresäten. Både i städer och byar (tills skiftet genomförts) låg husen vägg i vägg med varandra utmed gatan.

Industrialiseringen på 1870-talet innebar stora förändringar både när det gällde boende och trädgård. Städerna växte till i utkanterna dels med villor för de nya affärs- och industriledarfamiljerna, dels med arbetarkaserner. De friliggande husen med tillhörande trädgård blev därmed en ny företeelse i stadsbilden. Några av de villastäder som kom till inspirerades av den s k trädgårdsstaden i England, utformad av Sir Ebenezer Howard.

1904 blev det möjligt för mindre förmögna människor att låna pengar från staten för att bygga småhus; egnahem. De villasamhällen som uppkom på detta sätt skapades på 1910- till 1930-talen. Många egnahemstomter förmedlades genom Nationalföreningen mot Emigration.

Det är här Ulla Molin kommer in. 1932 gifte hon sig med ingenjör K.G. Molin. Han var son till grundaren av Nationalföreningen mot Emigration, Adrian Molin. Elva år senare blev Ulla Molin redaktör för föreningens organ ''Hem i Sverige''.

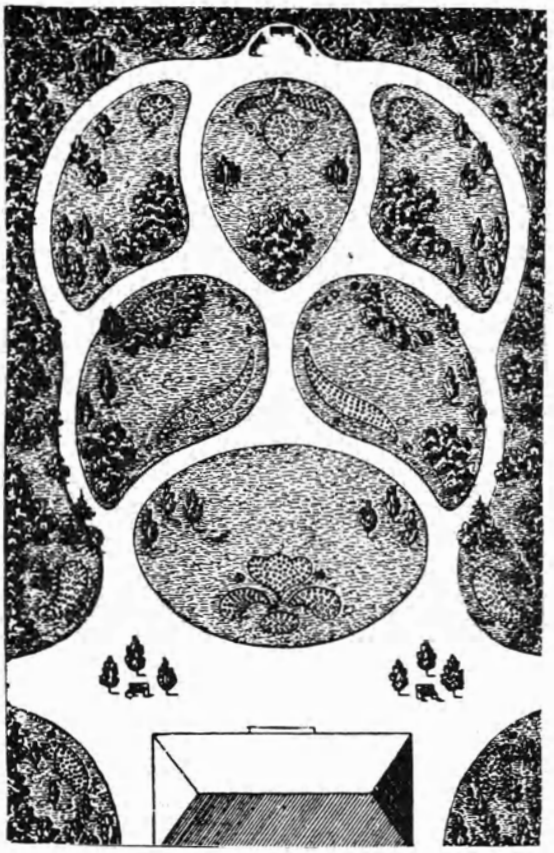

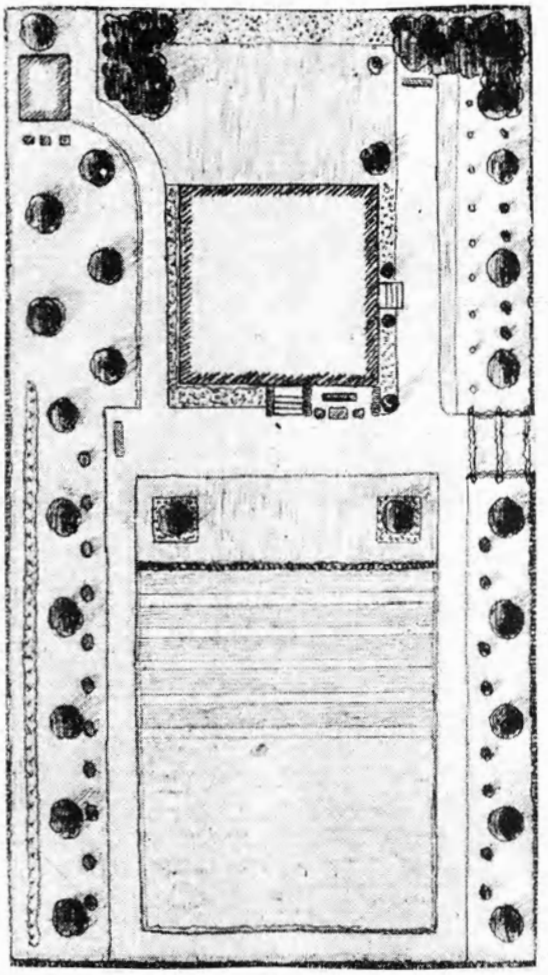

Ovan: Typisk trädgårdsplan från slutet av 1800-talet.
T.h.: Egnahemsträdgård 1925 uppdelad i en prydnads- och en ekonomiträdgård. (Myllenberg 1926)

Engelsk och tysk trädgårdsstil

Ulla Molins trädgårdsintresse grundades under uppväxtåren i Skåne. De första sju åren bodde hon i en skånelänga med en trädgård där ett valnötsträd och ett Oranie betraktades som hennes egna. Husets väggar var klädda med murgröna och kaprifol. Från en glasad dörr som ledde direkt ut i trädgården tog man sig ut på slingrande grusgångar. I den välskötta gräsmattan växte gamla knotiga fruktträd. Det fanns också breda perenna rabatter. Dessa rabatter var en nyhet 1917 och en följd av kronprinsessan Margaretas böcker om Sofiero. Anläggningarna där hade kronprinsessan utformat efter tidens strömningar i sitt hemland England. Böckerna kom att sprida intresset för perenna växter i Sverige. (Se artikel av Göran Alm, Lustgården 1985/86.)

Gångmönstret i Ulla Molins barndomsträdgård tycks ha varit påverkat av den s k tyska stilen. Enligt denna stil lades gångarna symmetriskt med mittaxel och liksidighet som i barockens Frankrike. Men linjerna gjordes slingrande i stället för raka efter den engelska landskapsstilens ideal. Den tyska stilen anammades i de tidigaste av borgarnas villaträdgårdar. Förutom slingrande grusgångar i gräsmattor omgavs själva villan av en stor grusplan. Olika prydnader som s k tapetgrupper hörde också till. Det var njurformade eller hjärtformade utskärningar i gräset med konstfulla planteringar av olika ettåriga växter.

Svenskt 20-tal

En trädgård i Simrishamn gav Ulla Molin ett bestående minne från slutet av 20-talet. Det var första gången hon såg marktäckare. Taggpimpineller (*Acaena microphylla* och *A. caesiglauca*) bildade en rofylld övergång mot de högre perennerna, buskar

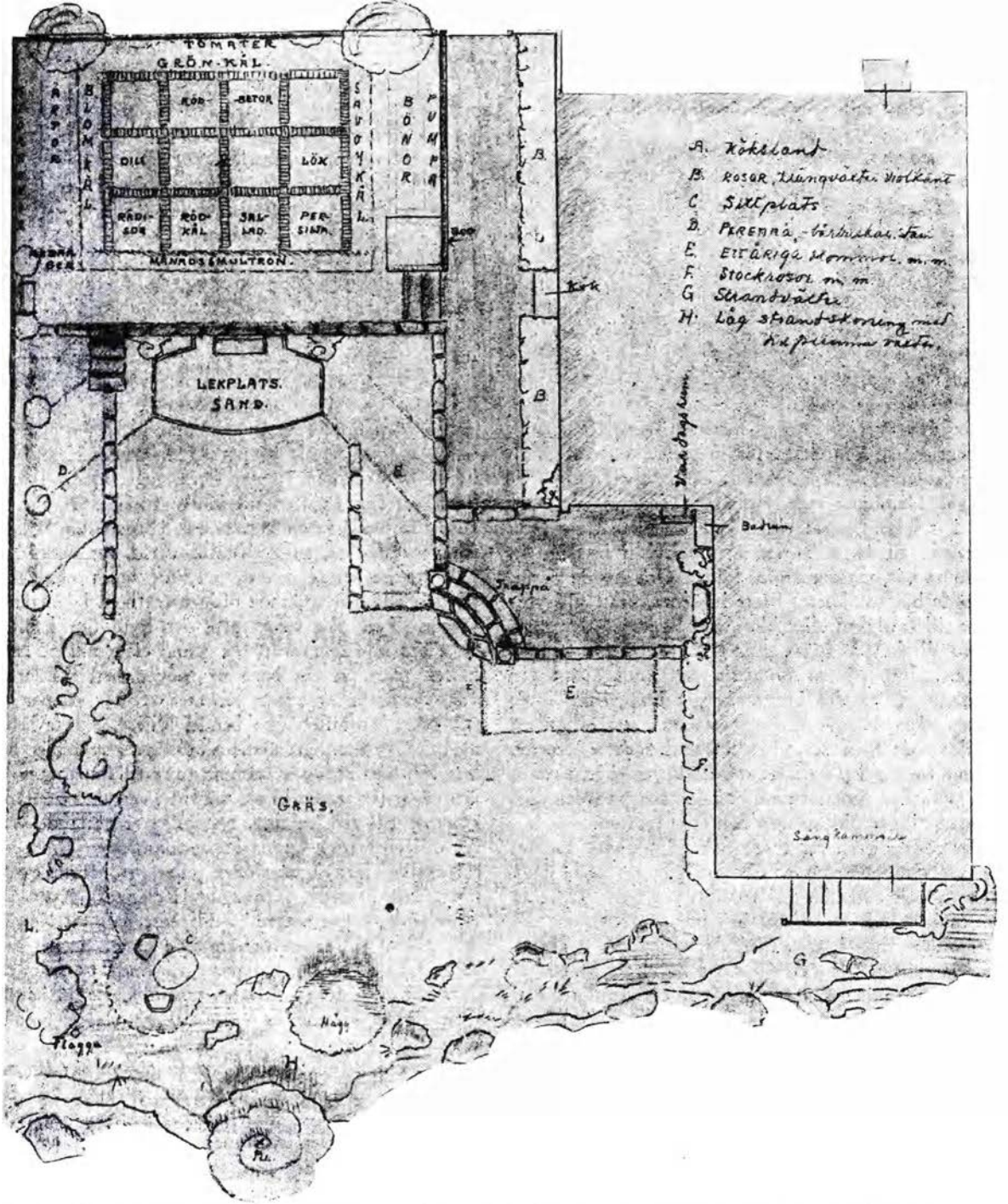

Trädgårdsplan av Julie Hamilton för Stockholmsutställningen 1930, med en samlad stor gräsmatta, en både funktionellt och dekorativt placerad kökträdgård och en lekplats. (HiS 1931:8)

och träd. Trädgården var ritad av Birger Myllenberg, senare stadsträdgårdsmästare i Malmö.

Birger Myllenberg skrev 1924 i ''Egnahemsträdgårdens anläggning'': ''Om man gör en jämförelse mellan privatträdgårdarna av år 1925 och trädgårdarna vid tiden för sekelskiftet, skall man finna att dessa tjugofem år medfört en verklig revolt. . .''. Trädgårdsodlingen har ökat i betydelse.

Från att ha varit en lyxföreteelse ''har trädgården nu blivit allas egendom''. Formgivningen har ändrats. Från den tyska stilen har man ''glidit över till en mer arkitektonisk linjeföring med bättre avpassning efter tomtstorlek, omgivning och terräng''.

Funkisträdgården

1930 flyttade Ulla Molin till huvudstaden. Samma år hölls den funktionalistiska utställningen. Trädgårdarna där var försök att bryta med gamla stilar. Tidens lösen var att skapa vackra trädgårdar med enkla medel där utformningen svarade mot ägarens behov.

Utmärkande för den trädgårdskonst som blev på modet var först och främst den sammanhängande gräsmattan. Den skulle bilda stomme och inte splittras med grusgångar. Stenplattor användes istället, speciellt kalkstensplattor blev populära. Planlösningen gjordes enklare och det blev viktigt med en lättskött trädgård. Trädgården skulle vara en fortsättning av vardagsrummet. Sittplatser ordnades i husets närhet skyddade mot blåst och insyn. Perenner planterades och stenpartier skulle anläggas i naturliga sluttningar. För övrigt skulle större hänsyn tas till om tomten låg på åkermark eller i skog.

Redaktör och arrangör av bostadstävling

Från och med sista numret 1944 blev Ulla Molin formellt redaktör för tidskriften ''Hem i Sverige''. Hon började sitt redaktörsskap med att utlysa den första bostadstävlingen i tidskriftens regi. Den gällde tre olika tomttyper som skulle bebyggas. Med dessa skulle skillnaden i utformningen på kulturmark resp. naturmark klart kunna visas. Uppläggningen syftade till att få arkitekter, inredningsarkitekter och trädgårdsarkitekter att samarbeta. Tävlingen bedömdes av ark.prof. Nils Ahrbom, trädgårdsark. Sven A. Hermelin och inredn.ark. Åke Huldt.

Åkertomten kom att visa sig vara den intressantaste av de tre. Där syntes bäst vilka trädgårdsideal som den tävlande stod för. Två huvudtyper kunde urskiljas. I den ena arbetade man med raka linjer t ex en häck i tomtgränsen och fruktträd i rader. Den andra typen hade karaktären av en solöppen glänta i lunden. En oregelbunden krans av träd, buskar och örter ramade in en välskött gräsmatta. Mellan dessa fanns alla varianter. Men en grupp,

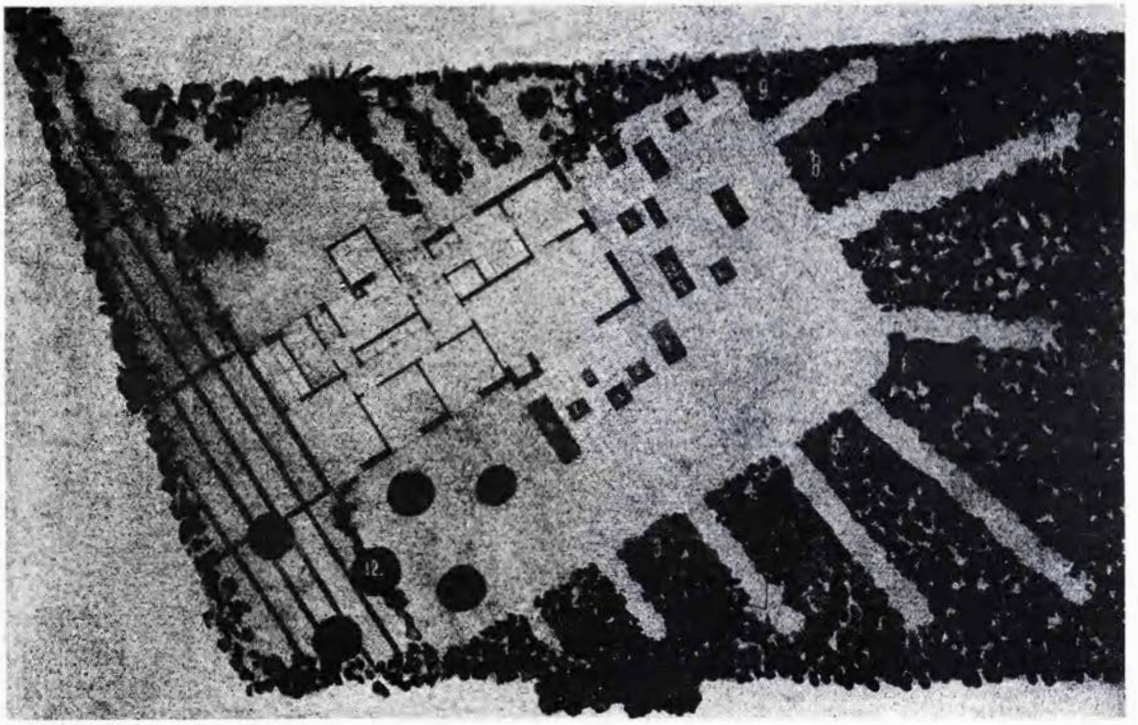

Danske arkitekten A. Jacobsens inköpta förslag för åkertomt. (HiS 1945:6)

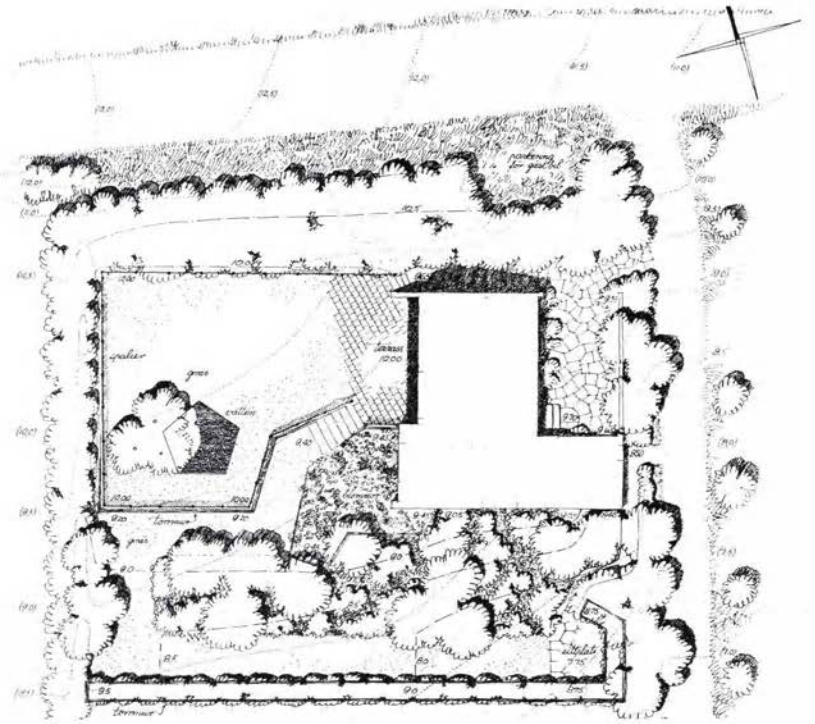

Danske trädgårdsarkitekten Georg Boyes förslag till Molins tomt på Lidingö. (HiS 1949:4)

karakteristisk för Skåne och Danmark, avvek från de övriga. Utmärkande för denna var en stramt avgränsad gräsmatta försedd med ett dekorativt plattmönster och blommor i rektanglar eller cirklar. ''Det kan ifrågasättas om icke just denna trädgårdstyp har större förutsättningar att lämna både konstnärligt och funktionsmässigt sett bättre lösningar av de små åkertomternas problem än den typ som tar naturen som förebild'', skrev prisnämnden när de sammanfattade förslagen.

Sociala trädgårdsarkitekter och en ny tävling

På 40-talet började småhusens planering att minska i intresse bland trädgårdsarkitekter och arkitekter. Ulla Molin reagerade mot att det inte skedde någon utveckling av villaträdgården. I samband med ett möte i Sverige för de nordiska landskapsarkitekterna 1946, skrev Ulla Molin under rubriken ''Sociala trädgårdsarkitekter'': ''Som en röd tråd i allt som visades dessa dagar gick ett starkt socialt drag.'' Svenska trädgårdsarkitekter sysslar helst med stadsbornas gemensamma välfärd. Det enskilda får sitta hårt åt. ''Vi har visserligen givits en modern mall med kalkstensplattor, stenpartier och en 'undanstädad' plats i mitten att lägga upp våra trädgårdar efter, men i denna verkar det ha stelnat.''

För att i någon mån råda bot på denna brist utlystes i ''Hem i Sverige'' en trädgårdstävling. Den var öppen för hela Nordens olika arkitekter. Även denna gång skulle det ges förslag till tre olika tomttyper: en barrskogstomt, en kuperad tomt med en bäckravin samt en åkertomt i svag södersluttning (familjen Molins tomt på Lidingö).

Liksom vid förra tävlingen prisades de danska förslagen. Så här skrev Ulla Molin om Georg Boyes vinnande plan till familjen Molins tomt:

''Det nästan kala, slutna uterummet som en direkt utbyggnad av huset ger en utomordentligt fin och självständig uppfattning av det man värderar så högt i den japanska trädgårds- och thekulturen — den strama enkelheten med några fint utarbetade detaljer. Den exklusiva inhägnaden, vattenspegeln bunden till femkanten och de tre till sin lätta och luftiga byggnad dekorativa Gleditsiorna ger en upplevelse som kan betyda långt mera än en påträngande rikblommande anläggning.

Men Georg Boye vet samtidigt att föra dem som bor i denna trädgård vidare till andra upplevelser. Först låter han ett väl samstämt perennaflor krypa in mot det lågt sittande vardagsrumsfönstret och lockar sedan med en gång ned genom en varia-

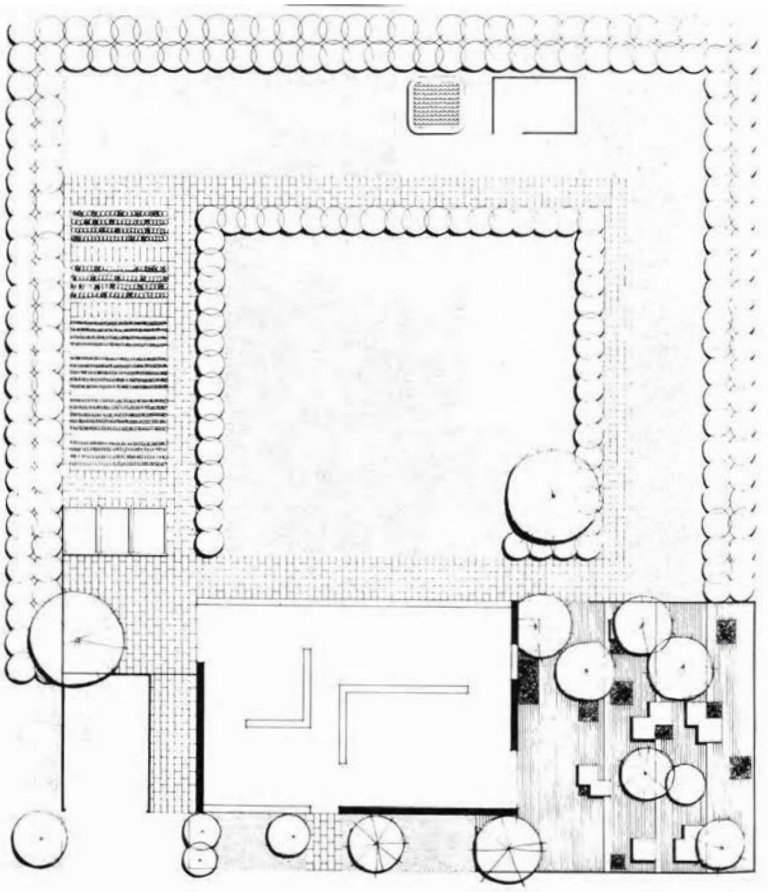

Plan över G. Martinssons ''Rum i rummet''. Trädgårdens finrum nere i högra hörnet bestod av terrassplan trappade ner mot huset. I ursparningar stod en stomme av strängt geometriskt klippta buxbom samt några gudaträd (Ailanthus altissima). Mot detta skulle färg-, form- och kontrastrik växtlighet spela. (Hem i Sverige 1961:5)

tionsrik buskträdgård, över vilken någon enstaka trädkrona höjer sig och där varje årstid har något speciellt att bjuda på.

En liten detalj värd att beakta är hur entréplanets oregelbundna stensättning stramats till av delvis genomgående plattfogar. Det är skickligt att i en liten trädgård som denna få in så mycket av upplevelser och omväxling och att kunna ge ett så omisskänligt uttryck för vad man efter tidsenlig uppfattning skulle vilja lägga in i begreppet trädgårdskultur.''

Uterum

1960 var det dags för en ny trädgårdstävling i Hem i Sveriges regi (nu Villatidskriften Hem i Sverige). Det blev en nordisk idétävling om ''Uterummet''. Två trädgårdar skulle ritas; en till ett atriumhus och en till ett friliggande hus eller radhus. Prisnämnden utgjordes av ark. Carl-Axel Acking, trädg. ark. Walter Bauer, ark. Holger Blom, dir. för Norrvikens Trädgårdar Oscar Fjellmar, prof Gunnar Henriksson, red. Ulla Molin och den danske arkitekten Ole Nörgaard.

Första pris gick till trädg. ark. Gunnar Martinsson, inredn. ark. Tord Kempe och ark. Douglas Dahlborg.

Året därpå ställdes det vinnande förslaget ut i Norrvikens trädgårdar vid Båstad. Förutom trädgårdsrummen visades prov på hur man kunde lägga gångar, sätta häckar och bygga olika slag av hägnader. Trädgårdsarkitekterna Gunnar Martinsson och Sven-Ingvar Andersson stod för utformningen tillsammans med ark. Harald Mjöberg, Ulla Molin och Oscar Fjellmar.

Trädgården i Höganäs

Så startade familjen Molin Gröna Gården i Helsingborg. 1978 flyttade K.G. och Ulla Molin till Höganäs. I ''Leva med trädgård'' beskrivs det så här: ''Många gånger hade jag sagt att så fult och omöjligt är väl inget hus eller någon trädgård att det inte går att göra något åt det. Här fick jag san-

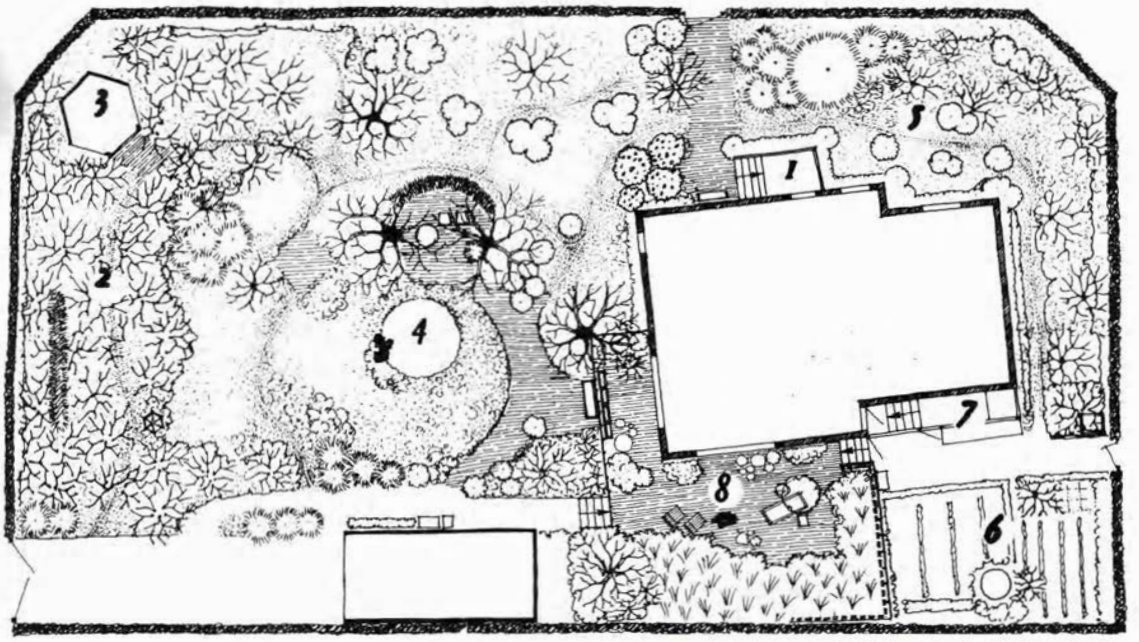

1 *Entrén*
2 *Plommonlunden*
3 *Lusthuset*
4 *Fågelbadet*
5 *Norrsidan*
6 *Köksträdgården*
7 *Växthuset*
8 *Terrassen*

Höganästrädgården (''Leva med trädgård'' Molin 1986)

nerligen något att ta itu med — *en utmaning.*''

Höga källargrunder och smala trappor förmedlar inte direkt kontakten mellan ute och inne. . .'' Oxelhäcken runt tomten och ett högrest äppelträd avgjorde valet. Det blev utgångspunkten i den trädgård som snart tog form.

Med all inspiration och de idéer som Ulla Molin samlat har hon skapat en konstnärlig trädgård. Huvuddelen av tomten är anlagd som en teaterscen. Från en glasad skjutdörr i huset har man den bästa utsikten. Fonden består av en ''lund'' med 30-talet plommonträd (Prunus cerasifera). Idegranshäckar och bollar av buxbom och idegran bildar kulisser. Det ger stadga åt trädgårdsbilden året runt. Scengolvet är ''målat'' med grågröna kattfotsarter. Mot fonden går dessa över i mer silvrig malört. Grågrön lavendel bildar en mjuk övergång till idegranarnas mörka grönska. Skådespelarna, ja, det är alla fåglar som bl a lockas dit av ett större fågelbad. Det ligger lite åt sidan på kattfotsmattan under kronorna på ett par äppelträd. Någon gräsmatta har inte Ulla Molin att sköta. Men träd och buskar klipper hon in, främst för att få en tät växt vilket hejdar vinden effektivare. De växter hon använder är inte präliga. Ulla Molin föredrar enkla, rena arter som doftar och som har en intressant historia. I denna trädgård sammanväver Ulla Molin trädgårdshistoriska trådar till en helhet i form och färg — en inspirationskälla för alla trädgårdsvänner.

Litteratur- och källförteckning

Litteratur

Gustavsson, Eva; Wahlström, Marianne: ''Den kollektiva trädgården — en historisk studie av flerfamiljshusens friytor''. Alnarp 1979. Konsulentav. rapp. Landskap 44.

Molin, Ulla: ''Trädgårdsrecept.'' Stockholm 1942 Wahlström & Widstrand.

Molin, Ulla: ''Leva med trädgård''. Spanien (tr.) 1986. Wiken.

Myllenberg, Birger: ''Egnahemsträdgårdens anläggning''. Lund 1926.

Källor — muntliga
Friberg, Per
Martinsson, Gunnar
Molin, Ulla

Källor — publicerade: Hem i Sverige
Ahrbom, Nils; Hermelin, Sven A; Huldt, Åke: ''Allmänna synpunkter på tävlingsresultatet''. 1945 nr 3 s 280f.
Molin; Ulla: ''Utan källare''. 1945 nr 6 s 655f.
Molin; Ulla: ''Sociala trädgårdsarkitekter?''. 1946 nr 7 s 561.
Molin; Ulla: ''Trivs Ni i Er trädgård''. 1949 nr 4 s 97f.
N.S.L.: ''En trädgårdsplan''. 1931 nr 8 s 14f.

Källor — publicerade: Villatidskriften Hem i Sverige
Martinsson, Gunnar: ''Rum i rummet''. 1961 nr 5 s 182f.
Molin, Ulla: ''Idétävling om Uterummet''. 1960 nr 1 s 2.
Molin, Ulla: ''Trädgårdsutställning''. 1961 nr 5 s 171.

HET LOO

CECILIA ENGSTRÖM

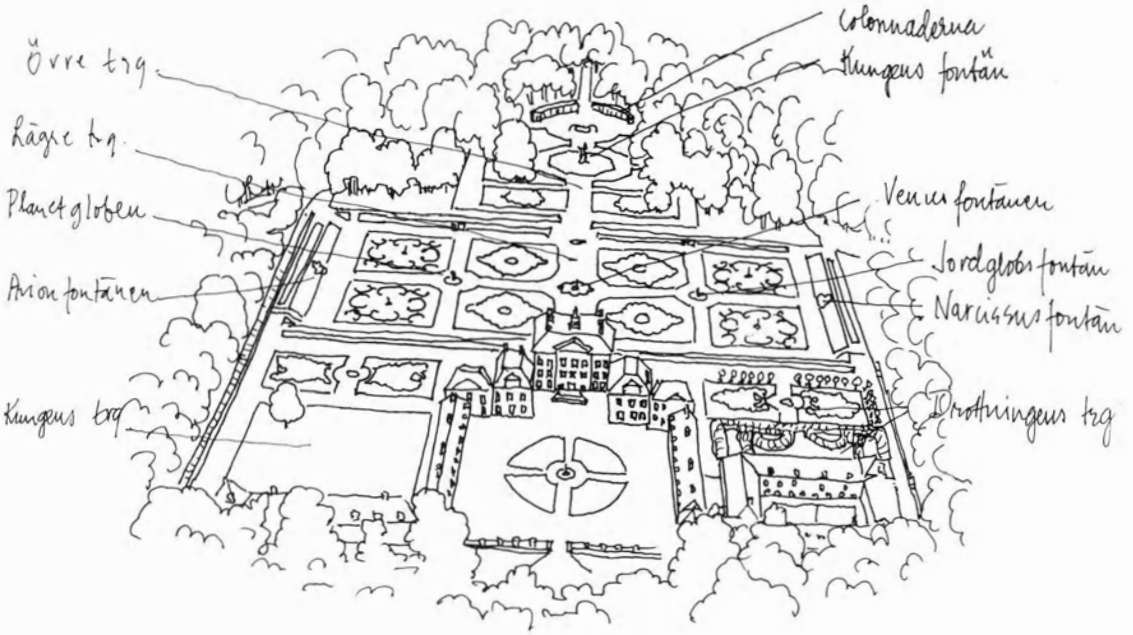

Inte långt från staden Appeldorn i Holland ligger ''lustslottet'' Het Loo. Till slottet hör 650 ha park och 10 000 ha skog och ''vildmark''. Slott samt trädgård betecknas som en typisk barockanläggning.

Anläggningen byggdes på 1680-talet av Prins Vilhelm III av Oranien (1650—1702), sedermera Kung Stadtholder. Syftet var ett jaktslott, då jakt var prinsens favoritsport.

Under Kung Louis Napoleons (1778—1846) hand ändrades barockträdgården om till en engelsk landskapspark. Den ursprungliga parken täcktes med 2 m sand och en stor gräsmatta samt dungar med olika sorters träd anlades bakom slottsbyggnaden.

På 1970-talet beslöt man att göra slottet till museum (Rijksmuseum Paleis Het Loo). Vidare beslöts att anläggningen skulle restaureras så att orginalskicket från slutet av 1600-talet framträdde. 1984 var renoveringen klar.

Slott samt trädgård byggdes som en enhet i landskapet. Trädgården var lika viktig som slottet.

Av uppbyggnaden att döma kan man förstå att symmetri var ett ideal på den tiden. Allting har nämligen byggts i kvadrater. Genom slott och trädgård löper dessutom en central axel i exakt nordsydlig riktning med spegeleffekt av komponenterna på ömse sidor.

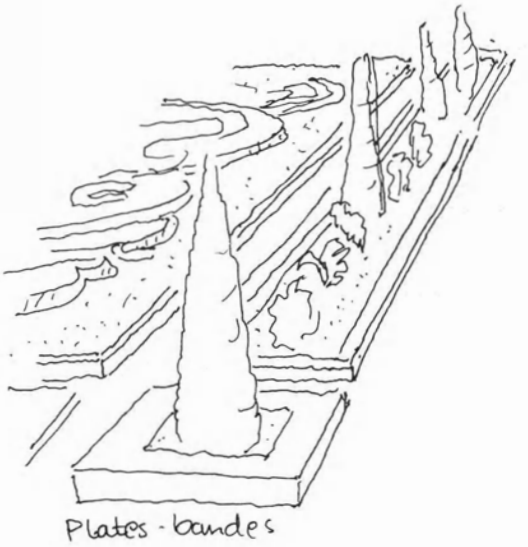

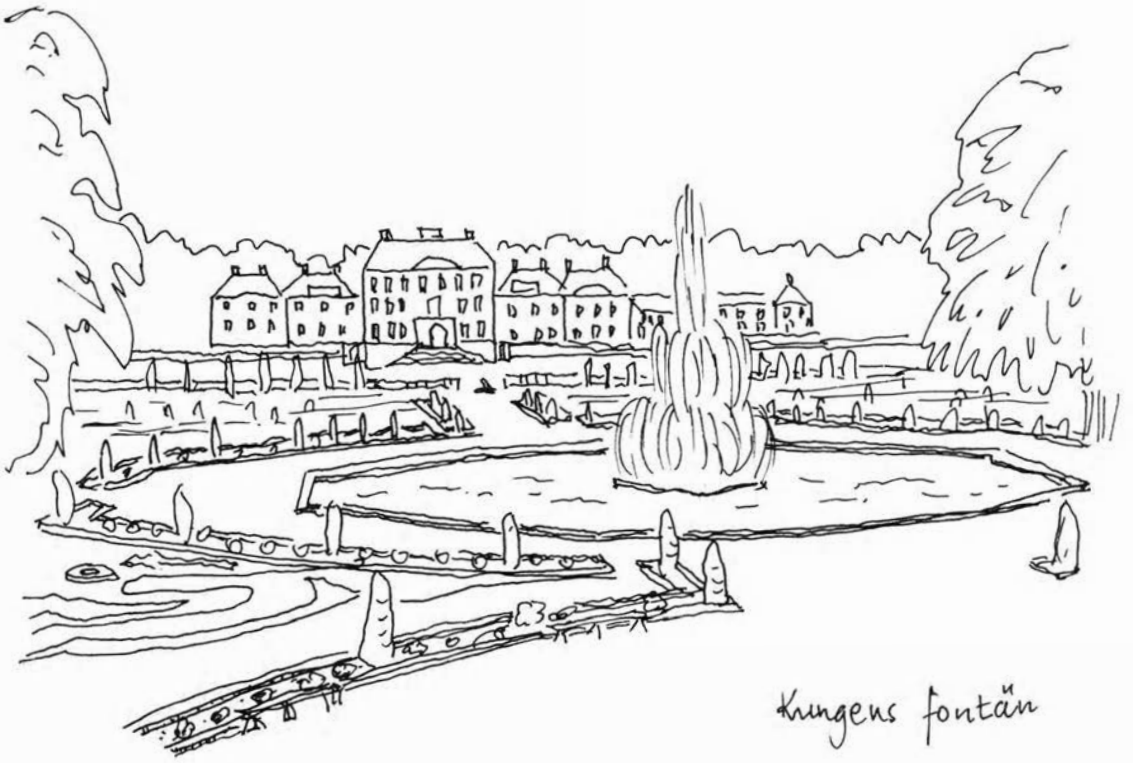

Het Loo's trädgård består av den ''lägre trädgården'' som på tre sidor kantas av terrasser, den ''övre trädgården'' samt närmast slottet på dess vänstra sida kungens trädgård och på dess högra sida drottningens trädgård.

Den ''lägre trädgården'' består bl a av åtta parterrer. Parterrerna kantas av ''plates-bandes''. Växtbäddar med blommande växter och pyramidenar och idegranar emellan. Varje planta är planterad som en solitär. Meningen var att man skulle gå omkring och titta på varje enskild art.

I mitten av trädgården sprutar Venusfontänen sitt vatten och på vardera sida om denna står en ''jordglobsfontän'' och en ''globfontän med planetsystemet. På den östra sidan av trädgården finns Narcissusfontänen och på den västra sidan Arionfontänen.

Den ''övre trädgården'' domineras av Kolonnaderna samt av Kungens fontän. Kolonnaderna är så placerade att man kan se skogen i bakgrunden genom en ''springa''. Kungens fontän sprutar som högst 13 m upp i luften och vattenkaskaden är skapad på naturligt sätt och ej genom pumpar.

Kungens trädgård består bl a av två parterrer, spaljeträd och en stor gräsmatta. Färgerna på växternas blommor samt de arter som används är ''manliga''. Gräsmattan användes förr till olika bollspel.

Drottningens trädgård består även den av två parterrer och spaljeträd samt av en stor lövboské. Fruktträd är planterade i stora urnor. Arterna i den här trädgården är ''kvinnliga'' samt även blommornas färger. Varma dagar sökte man skugga i lövboskéns vindlande gångar.

Forskningsprojektet ''Trädgårdskonstens Historiska Källmaterial'' — en kort lägesrapport

KJELL LUNDQUIST

Vid Institutionen för landskapsplanering, SLU, Alnarp pågår för närvarande (juli 1987) ett forskningsprojekt med rubriken ''Trädgårdskonstens Historiska Källmaterial''. Projektet initierades 1983 och under 1984 genomfördes ett 3 månaders programarbete med stöd av Riksbankens Jubileumsfond.

Detta första arbete speglade bl a intresset för en forsknings- och utvecklingsverksamhet gällande utvecklandet av ett system för registrering och dokumentation av de historiska trädgårdsanläggningarna i Sverige. Vidare berörde det olika system för informationslagring, informationsrutiner och de pågående motsvarande projekten vid the Centre for the Conservation of Historic Parks and Gardens, University of York och vid the National Council for the Conservation of Plants and Gardens, The Royal Horticultural Society, Wisley. Programarbetet finns redovisat i *Stencil 84:9, Institutionen för landskapsplanering, SLU, Alnarp,* till vilken den vidare intresserade hänvisas.

''Landets historiska parker och trädgårdar utgör ett betydande kulturarv. De erbjuder många och rika möjligheter att tolka historien och kulturströmmarna och representerar en mångfald av uttryck av vad skönt är. Värnet och vården av trädgårdsarvet utgör en viktig nationell angelägenhet.

I Sverige idag finns ingen översikt över vad som finns skrivet och i övrigt dokumenterat om landets historiska trädgårdar. Kunskapen är splittrad och skyddet i lagstiftningen är mycket svagt. Årligen försvinner eller omläggs viktiga anläggningar''.

Ovanstående rader är hämtade ur sammanfattningen till projektets nu gällande forskningsansökan. Så är det också. Det historiska källmaterialet kring landets allmogeträdgårdar, herrgårds- och slottsanläggningar samt städernas och tätorternas olika typer av parkanläggningar är jämte anläggningarna själva, viktiga källor för dokumentation och tolkning av landets kulturestetiska utveckling. Kanske gäller detta främst inom lantbruket och trädgårdsnäringen.

Trots detta, raderas eller förändras till oigenkännlighet årligen flera anläggningar av betydande kulturhistoriskt värde. Överblickbarheten för någon statlig eller annan myndighet saknas, speciellt huruvida anläggningen finns dokumenterad eller ej, och vilken information som finns för framtiden i form av ''historiskt källmaterial''.

Det lagmässiga skyddet är som nämnts mycket svagt. Samtidigt är många anläggningar i akut behov av både skydd och restaureringsåtgärder. För närvarande är svårigheterna stora med hur olika samhälleliga insatser skall prioriteras och hur resurserna eventuellt skall kanaliseras mellan olika anläggningar och olika typer av anläggningar — allt så länge just en överblickbarhet saknas.

Forskningsprojektets *syfte* är att utveckla ett för undervisning, forskning och ärendehandläggning praktiskt användbart ADB-register över alla landets intressanta historiska trädgårdsanläggningar. Förutom befästandet av dagens kunskap skall detta också både kunna initiera ny-dokumentationer och befrämja restaureringar. Samordning och överblickbarhet är nyckelord.

Ett långsiktigt *mål* är att öka de historiska trädgårdsanläggningarnas status och medvetenheten om dem och deras betydelse. Därigenom läggs också grunden för en förbättrad och ändamålsenlig lagstiftning.

Början till ett register bedöms vara av stor betydelse för de svenska trädgårdsanläggningarnas status. Ett dylikt register garanterar i sig varken skydd, vård eller restaurering av anläggningarna. Blotta existensen av det ger dock stora möjligheter att föra diskussioner om dessa och hävda deras intressen gentemot andra samhälleliga krav. Omedelbart ger också ett register möjlighet till viktiga samordnande insatser inom kulturminnesvården då det drastiskt skulle underlätta ett nu långvarigt och tidsödande sökande efter bakgrundsmaterial — t ex vid prioritering av dokumentations- eller restaureringsåtgärder eller kanalisering av resurser till olika bevarandeobjekt.

Ett register över historiska park- och trädgårdsanläggningar i Sverige förmodas vara tilltalande och vidare kunna bli en betydelsefull praktisk informations- och kunskapskälla för alla som ak-

tivt arbetar med kulturminnesvård, t ex.

— Riksantikvarieämbetet
— länsstyrelsernas kulturminnesvårdsenheter
— länsmuseerna
— Riksförbundet för hembygdsvård, hembygdsförbunden och dess lokalavdelningar
— kommunernas park- och kyrkogårdsförvaltningar
— universitetsinstitutioner
— enskilda
— (turistnäringen)

Vägen till detta register är dock lång. Hur ser då det första steget ut?

Det egentliga forskningsprojektets första etapp, som nyligen inletts, beräknas sträcka sig över två år. Under denna tid kommer ett 20—30-tal historiska park- och trädgårdsanläggningar att väljas ut i en pilotstudie. Om dessa anläggningar kommer så mycket källmaterial som möjligt att försöka spåras. Det gäller planer, uppmätningar, skisser, teckningar, artiklar, böcker, foton, muntliga berättelser osv. Efterhand kommer sökandet att gå allt mer systematiskt till väga — arkiv för arkiv, myndighet för myndighet, person för person.

Anläggningarna i pilotstudien väljs med en så stor spridning i kriterierna som möjligt, t ex väljs anläggningar från olika platser i landet, trädgårdsanläggningar från olika tidsperioder och givetvis olika typer av anläggningar allt från järnvägsparker över allmogeträdgårdar till slotts- och herrgårdsanläggningar.

De faktiska dokumentuppgifterna kommer därefter tillsammans med alla uppgifter kring själva datainsamlingsarbetet att läggas till grund för att besvara projektetappens fyra huvudfrågor:

— *Vilka strategier för datainsamling skall väljas?*
(Hur knyts bäst det finmaskiga nätet för den kommande inventeringen? Vem eller vilka är de lämpligaste huvudmännen? Hierarkiska system i varje län eller spontana initiativ där de uppkommer?

Hur stor är tidsåtgången för spårandet av det historiska källmaterialet för de olika typerna av trädgårdsanläggningar? Hur kan arbetet systematiseras och rationaliseras? Kort sagt — informationsinsamlingsrutiner!)

— *Hur stora datamängder rör det sig om per objekt, för olika objekt och totalt?*
(Vilka principer för urval av historiska trädgårdsanläggningar skall tillämpas? Vilka kategorier av anläggningar bör omfattas? Vilka kvalitets- och ålderskriterier kan användas?)

— *Vilka databassystem är aktuella och vilken programvara erfordras?*
(På ett register över historiska trädgårdsanläggningar i Sverige måste ställas krav att det skall vara *funktionellt* — ha en praktisk betydelse och mening, *tillgängligt* — kunna nås och användas av flera och vara *hanterbart* — enkelt och snabbt att använda. Dessa krav har på ett tidigt stadium tagits som utgångspunkt för att undersöka möjligheterna till en uppläggning av ett datorbaserat register. Institutionen för landskapsplanering har sedan tidigare viss egen datautrustning och får genom en kommande satsning inom ramen för den pågående datoriseringen av Alnarp, tillgång till erforderlig utrustning.)

— *Hur skall registeringsformulären och de olika ADB-menyerna för hantering av registret se ut?*
(Vilka dokumentuppgifter är intressanta och hur omfattande och detaljerat skall dessa samlas in? Vilka sökningar skall kunna göras i registret och vilken användning skall i övrigt förberedas?)

Givetvis är frågorna i initialskedet många fler. Även den längsta resa börjar dock med ett litet steg i någon riktning.

I skrivande stund är emellertid redan dokumenten för följande historiska trädgårdsanläggningar registrerade och kända. Det gäller

— Alnarpsparken (Skåne)
— Apertins Herrgård (Värmland)
— Ritamäki (Finntorp, Värmland)
— Garpenbergs Herrgård (Dalarna)
— Maglö Gård (Säteri, Skåne)
— Billesholms Folkets Park (Skåne)
— Uppsala Slott (Uppland)
— Ögårn i Dusserud (Bondgård, Värmland)
— Löfstad Slott (Östergötland)
— ''Spökslottet'' (Stockholm)
— Skottorps Slott (Halland).

Pågående och påtänkta objekt utgörs vidare av Flyinge Stuteri (Skåne), Uppsala Stadsträdgård, järnvägsparker i Klippan, Örkelljunga och Skellefteå, dala- och gästrikegårdar, Christinehofs Slott i Skåne. Fler tillkommer.

Ett 15—20-tal personer har för närvarande i större eller mindre utsträckning varit kopplade till projektet. De flesta har arbetat med att skaffa kunskap om de ovannämnda anläggningarna och spå-

rat och registrerat de befintliga dokumenten om dessa. Många har på andra sätt bidragit till projektet. Stor hjälp har erhållits av studerande på landskapsarkitektlinjen som i flera fall utvidgat och fördjupat sina projekt- och examensarbeten för respektive anläggning med arkivstudier och litteratursökningar och jagat foton, planer och intervjuoffer land och rike runt. Ingen nämnd och ingen glömd.

Forskningsprojektet ''Trädgårdskonstens Historiska Källmaterial'' kan bara precis sägas ha börjat. Med det är vi i landet ett drygt decennium efter England som för första gången anslog statliga medel för att påbörja nationstäckande inventeringar och registreringar av sina historiska parker genom ''Town and Country Amenities Act'', 1974. Som en följd av denna producerades den första listan över 300 anläggningar vilken också bildade underlag för UK ICOMOS ''List of Gardens and Parks of Outstanding Historic Interest'', 1979.

Det saknas dock inte intresse för det svenska historiska trädgårdsarvet och dess behov av dokumentation och skydd. Detta kommer oss på olika sätt till del så gott som varje vecka. Inte minst framgår det av de svar som landets länsantikvarier lämnat (se Stencil 84:9) eller av det svar som vårt grannlands professor Magne Bruun, Institutt for landskapsarkitektur NLH, Ås, Norge, lämnade: ''Vi synes det er intressant og gledelig at man nå tar fatt på en samlet registrering av den rike hagekunstneriske kulturarv som Sverige eier''. Entusiasmen är stor hos oss som arbetar med de historiska trädgårdsanläggningarna på olika sätt.

Med förväntad medelstilldelning avses den presenterade projektetappen redovisas under våren 1989. Då vill det visa sig om det gick att lägga grunden till ett fungerande och förankrat register över våra historiska trädgårdsanläggningar. Förhoppningen är att det så skall vara — ett hungrigt registerembryo, färdigt att mata, väntande på sin huvudman . . .

Maglö Säteri i norra Skåne, strax utanför Sösdala, är en av de utvalda historiska trädgårdsanläggningarna som ingår i forskningsprojektets första etapp. Maglö Säteri har anor från 1500-talet och representerar väl en typ av mindre herrgårdar från senmedeltid och renässans.

Fotografiet visar huvudbyggnaden från 1626 och den mycket speciella parken med grankoner och buxbom från 1900-talets början. Kartfragmentet härstammar från 1850—60 och utgör resterna av en skifteskarta. Förstorad och renritad framgår den engelska parken med sitt intrikata gångvägssystem, jaktstuga och utsiktspunkter.

Ansvarig för dokumenteringen av Maglö Gård är landskapsarkitektsstuderande Margareta Gustavsson. Trädgårdsanläggningens historia tecknas vidare i hennes examensarbete.

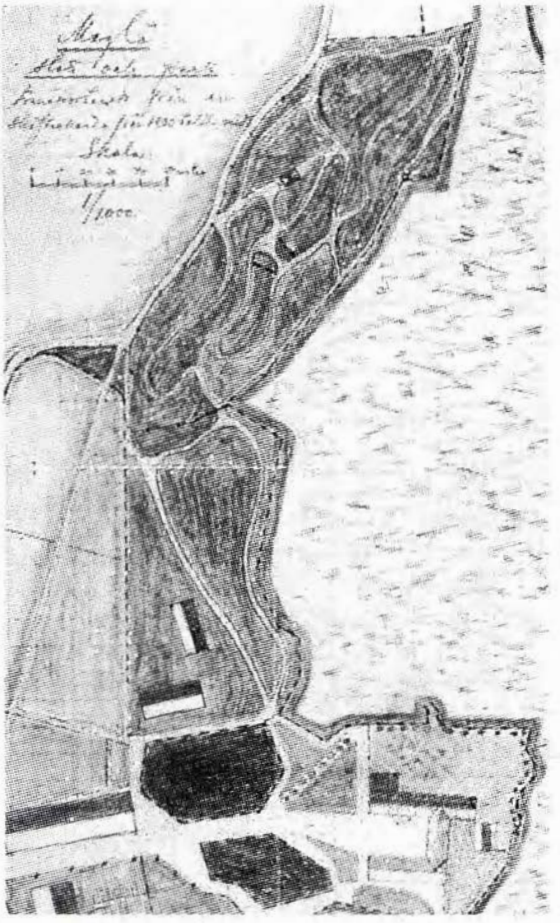

Skottorps slott, strax öster om Laholm i södra Halland, ingår också i projektets utvalda anläggningar. Skottorps slott härrör från 1660-talet. Nuvarande byggnader och park tillkom dock vid en total ommöblering på 1820-talet.

Fotografiet är ett av de äldsta kända från Skottorp. Det visar anläggningens dominerande axel, mot slottsbyggnaden. Magasinsbyggnaderna på kortet finns liksom de magnifika hängaskarna numera enbart i dokumenten.

Ansvarig för registreringen av dokumenten hörande till Skottorps slott är landskapsarkitektstuderande Ingrid Reimertz. Dokumentationen ingår liksom tecknandet av anläggningens historia och ett förslag till framtida skötsel i hennes examensarbete.

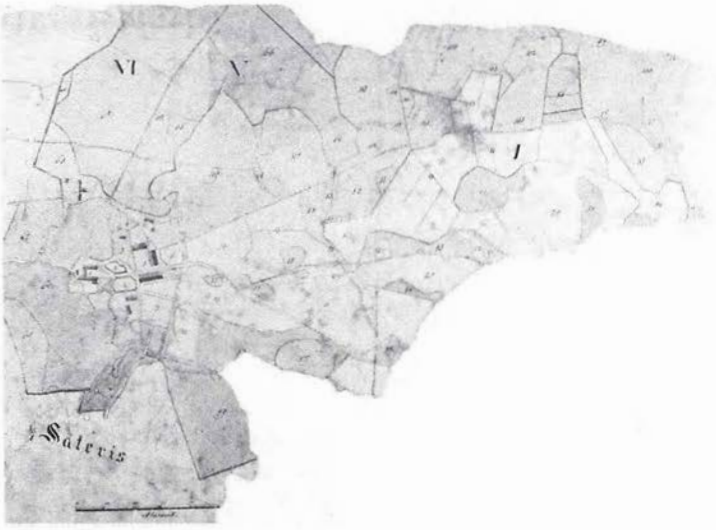

Middagsskott i romantisk park

GÖSTA ADELSWÄRD

Adelsnäs herrgård och park från öster. Lithografi av U Thersner 1824. I förgrunden "Templet" uppfört 1809, på sjön "Speljacken" och skymtande längst till höger — "Castellet" från 1820 senare kompletterat med det här beskrivna "Kanontornet".

Adelsnäs Manor and park in 1824. It contained many follies; here a temple, a yacht — chiefly meant as an eyecatcher — and to the right a small fortress to which was added in 1853 a tower with a big noon day cannon.

I juli 1852 gjorde den femtonåriga Emilie Schubert en rundfärd i Östergötland tillsammans med några släktingar. De besökte också Åtvidaberg och det närbelägna Adelsnäs, huvudgård i det vidsträckta Adelswärdska fideikommisset. Där hade trädgård och park länge varit omhuldade och stod vid den här tiden troligen i sitt högsta flor under det århundradet. Den unga flickan förde dagbok och tack vare den kan vi få en ganska klar bild av denna innehållsrika anläggning:

"Herrgården, som nästan på alla sidor är omgifven af vatten, ligger utmärkt vackert. Straxt innan man kommer till Stället, har man ett vackert Tempel, hwaraf målningarna i taket äro af Hörberg, föreställande Cykloper som smida. Allén går der utmed sjöstranden. — Sedan kommer man till Herrgården, hwars karakters byggnad är blott 1. våning hög, med dylika flyglar — mitt på gården är en Vattenkonst, omgifven af 4 cypresser, som är vackert. På andra sidan byggningen, är en del af trädgården, med sjön nedanför, i hwilken ligga tvenne små nätta väfslupar (de framvevades medels skovelhjul på ömse sidor om skrovet. Roddarmadamerna i Stockholm hade liknande. Ritningen finns i behåll). — Till höger om byggningen är fortsättningen af trädgården, parken, och mittfram, det stora och dyrbara Orangeriet, innehållande en mängd växter och Frukter, såsom 1. Caffe och Canel trädet, Palmträdet, The busken, Sockerrör, Brödträdet, Wahlnötträd — 150 sorters Kacktuss. —

N. 2. 30 sorters Ananas-smultron och jordgubbar. Melon. Fikon. Citroner. Pomerancer. Appelsiner. Vindrufvor. Persickor och Apprikoser. —

I Trädgården: En Labyrinth af Hacktorn der en obekant lär kunna gå 3 timmar innan han hittar ut; och alla gångarne tillsamman tagne, lär utgöra 1. fjerdingsväg. — Mitt i Lab:

står ett mycket högt Träd, med en lång trappa till der man har den vackraste utsigt öfver Lab: och trädgården. Straxt bredvid är en regntät berceau af Astrolokia Sepra — samt 30 olika Rabatter med blommor, hallon o.s.w. — Ett litet Lusthus af träd, på trädet var spikat ändar af ved träd — så fast än om man kommer det aldrig så nära, kan man ej ana annat än att det är en vedhög. —

En större Vas af bara Mossa, superb. gul och brun botten med hvita façoner. Ett stycke från Lab: står ett vackert Kines Tempel, rödt och hvit.

Tvenne mycket höga och stora gångar af Lind och Bok i spallier. — Ett Champagne glas af Astrolokia Sepra. Flera träd med trappor i 2 à 3 våningar — och flera mycket långa spallier med frukt och körsbär. — Fyra vattenkonster: En på gården. En i trädgården och en vid Orangeriet och den 4de i en ruddam, der en Stork sitter i mitten af dammen med 4ra Ormar omkring sig, som spruta etter, och Storken sprutar vatten på dem. Vid ena sidan af dammen sitter en Tupp på en stake, nedanför står en räf, som vill åt Tuppen, och båda spruta de i förtreten watten på hvarandra. —

I parken: Ett Eremitage af bara mossa, som ligger ibland bergen — då man öppnar dörren, sitter der en Eremit och läser. Innanför finnes ett litet Bönchapell, midt i väggen är mossan dentagen i form af ett kors, och i stället ditsatt ståltråd, med därpå fästad hvit mossa — så att när solstrålarne falla därpå, ser det ut som ett silfverkors. En stor ek, med dörr, och plats inuti för några personer att sitta. Ett göthiskt Tempel. Ett vackert Lusthus af bark och näfver. En Djurgård med Rådjur och en gård med Silkesharar. — På en Ö i sjön ligger ett litet nätt Castelle, befästadt med 8ta kanoner. På ett berg åt Åtve sidan ligger en Bastion.

Holländaren H. van Kodde, Directör för trädgården, hade godheten bjuda oss in till sig, och trakterade oss med Vin bryggdt af vinbär; och Melon — samt i trädgården fingo vi smaka på 10 sorters Ananas-smultron samt Apprikoser."

*

Vad som här skildras med sådan charmfull naivitet är nog ganska typiskt för svenska herrgårdsträdgårdar vid den här tiden; en gammal regelbunden 1700-talsanläggning utökad med en ''engelsk'' park i svensk 1800-talstappning garnerad av alla slags blomster, inte minst utplanteringsväxter kunnigt vårdade i växthus och orangerier av skickliga trädgårdsmästare och otaliga drängar. Till prydnaderna hörde också mängder av lusthus, tempel och annat sådant.

Här skall vi framför allt uppehålla oss vid *en* säregen byggnad, som den unga Emilie kom ett år för tidigt för att få se — Kanontornet — intill den av henne omnämnda ''Bastionen''. Men först några ord om parkanläggningar av det slag det här är fråga om.

För drygt tvåhundrafemtio år sedan började man i England få nya idéer om hur trädgårdar — vi skulle säga grönområden — skulle utformas. Dittills hade den räta linjen dominerat. På alléomgärdade ytor utbredde sig regelbundna kvarter kantade av låga häckar ibland med slingrande broderier i buxbom. Ända ut i det omgivande landskapet gick ett nätverk av snörräta, trädkantade vägar. De franska kungarnas Versailles var mönstret varav vårt Drottningholm är en blygsammare variant.

Engelsmännen tröttnade på detta, inte bara för att det kan ha upplevts som enformigt eller underhållet dyrt, utan av många samverkande orsaker. Den grundläggande inställningen till naturen hade förändrats med ökade kunskaper. Nya tankar lanserades av filosofer och poeter — ofta i en person — som med förkärlek ägnade sig åt att spekulera över hur trädgården skulle göras naturligare och naturen förbättras till fulländad skönhet. Gud Fader arbetade i stora svep och detaljerna kunde bli lite slarviga — där kunde förbättringar sättas in. Impulser kom från många håll; från det antika, romerska landskapet så som det skildrades av berömda målare med rikhaltigt staffage av tempel och ruiner eller från kineserna, som ansågs vara mästare i oregelbunden trädgårdsstil. Om detta talades och skrevs i oändlighet och blev till en rörelse som spreds som en löpeld över Europa. Snart kunde man nu överallt vandra på slingrande vägar i ett ideallandskap, gripas av allvarliga tankar i eremitens hydda och ädla i det klassiska templet eller gråta en skvätt vid minnesmärket över en älskad vän.

Men befästningar och kanoner? Ja, sådant hängde med sedan gammalt. Krig ansågs länge som en visserligen farlig men ädel sport och ännu idag är det ju festligt med salut. Även vid kyrkliga högtider sköts gärna salut, det förekom också i Åtvidaberg.

Det är dock inte troligt att man i Sverige gick så långt som till låtsasdrabbningar, i varje fall inte så sent som på 1800-talet. Från England finns många exempel på sådant. Bl a ordnade den femte lord Byron dylika krigsspel på en sjö vid Newstead Abbey vid vilka en farkost med tjugo kanoner drabbade samman med bastioner på stranden.

Kanontornet i Adelsnäsparken — dit räknade man då det mesta kring Bysjöns idylliska stränder

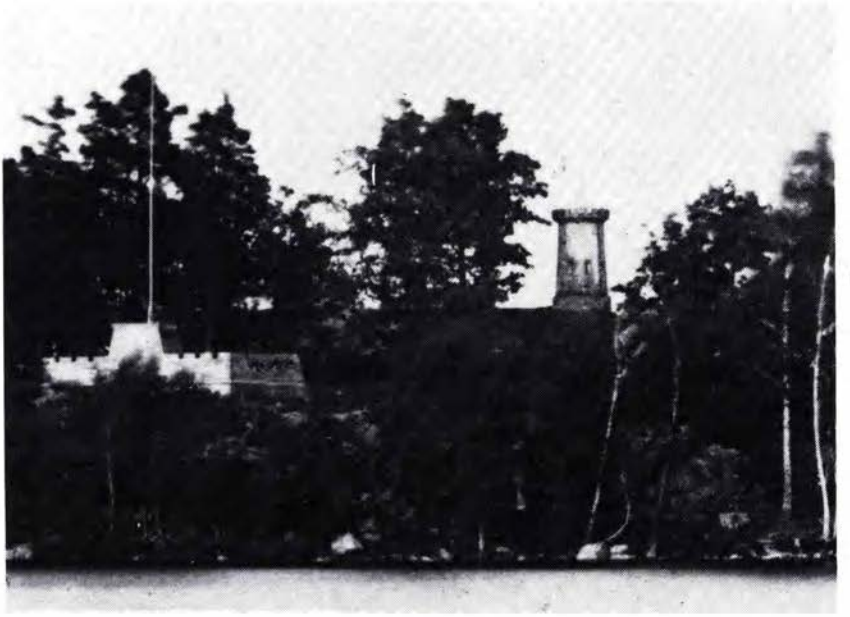

"Castellparken" (i dagligt tal Kanonkullen) omkring 1870. Kastellet uppfört i trä 1820 hade plats för åtta salutkanoner. Tornet byggdes av tegel 1853 och fungerade som ett väldigt solur där kanonen markerade middagstiden. Utsikten mot Adelsnäsparken på andra sidan sjön hölls som synes öppen. Foto Augusta Zetterling.
A sham fortress in the Adelsnäs Park built in wood 1820. The crenelated tower on the hilltop was erected in brick 1853. It is armed with a 12-pound gun which worked as a noon day cannon. This function has recently been restored.

— hade en betydligt intresantare funktion. Det utgjorde nämligen i princip ett väldigt solur. Det blev pricken över iet i en tidigare anläggning, den ''Bastion på ett berg åt Åtve sidan'', som Emilie omtalar. Denna bastion uppfördes 1820 i trä och hade plats för åtta salutkanoner. Tornet i rött tegel med krenelerat krön uppfört 1853 gav det hela karaktären av borg helt i tidens romantiska anda. Längre bort vid denna vik av sjön, fint placerad på en kulle ligger ett litet rundtempel uppfört 1809 — detta och Kanontornet är nu allt som finns kvar av parkens en gång så rikliga möblemang. Som framgår av många bilder, bl a av Therserns lithografi från 1824 hade man inte nöjt sig med dessa blickfång, som kunde beskådas från själva herrgården. På de stillsamma böljorna flöt också en lustjakt i räkenskaperna benämnd ''Speljackten i Bysjön'', och sällsammast av allt — en musikbåt vars första exemplar tycks ha funnits redan på 1820-talet.

Brukets räkenskaper avspeglar noggrant tillkomsten av allt detta. Många dagsverken gick åt och mycket plank och bräder för Batteriet. För det mer komplicerade båtbygget, som måste ha krävt ett helt litet varv, kommer många olika slags material till användning. Fem tums ekspik vittnar om virket; kopparbleck, diverse järn från Forsaström, ett av Baroniets bruk. En del togs från Överum, ett annat av de underlydande järnbruken. Där gjöts kanonerna, några av brons att döma av kopparleveranserna från Åtvid. Något av detta artilleri (delvis bevarat) var avsett för Speljackten att döma av utgifterna för ''beslag till lavetthjul til Jagten.'' Utrustningen fulländas med trossar, segelgarn, segelnålar, ''röd och hvit flaggduk'' och mycket annat — t o m en ''Compass til Speljagten.'' Med tanke på Bysjöns storlek, som för det mesta torde ha gjort segling omöjlig för en så pass stor farkost, ter sig tanken på navigering efter kompass en aning komisk. Den 9 augusti erhåller arbetarna som byggt jakten drickspenningar och den bör väl då ha varit färdig för jungfrufärd.

För oss verkar detta som ett slags Disneyland, smakfullare än våra dagars motsvarigheter, men mest ''til lyst'' och utan tanke på några bakomliggande djupsinnigheter. Men kanske fanns här en pedagogisk baktanke. Jan Carl Adelswärd, bruksherren vid denna tid var, att döma av det bibliotek han skaffade sig, en beläst herre, som följde med sin tids radikala strömningar. Upplysningsidéerna var honom inte främmande och där spelade barnuppfostran en stor roll. Han hade en pojke, Seth, och flera barn kunde väntas och kom också. I Adelsnäs park och trädgård fanns verkligen ett rikhaltigt sortiment läromedel för en allsidig uppfost-

Tre generationer av musikbåten. Av den allra första från omkring 1820 saknas bild. Nästa — nederst till höger, tillkom på 1830-talet och — efter långt uppehåll — nr tre, en fd livbåt. Nummer fyra — ''Vågspelet'' sjösattes 1987. Foto Zetterling, Flink.
Three generations of the ''Music Boat''.

ran av den art som redan på 1600-talet ansågs lämplig för en ung ädling: klassisk arkitektur och mytologi — Templets kupoltak pryddes av den antika gudaskaran — båtar och sjömansskap. Botaniken kunde läras i orangerier och växthus med exoter av alla slag. Linnés anda levde ännu starkt i Sverige och han hyllades så småningom också med ett eget tempel i parken. Naturen slutligen, Naturen med stort N! Den fanns här strax intill inte minst i den park i den ''Engelska stilen'' som ansats och utvidgats sedan slutet av 1700-talet. Parken skulle också vara natur, men en förbättrad och ordnad sådan inför vilken man med Abbé Delille — som skrivit en lång drapa på alexandriner om parkanläggning — skulle kunna utropa: C'est mieux que la Nature et cependant c'est elle! Det är bättre än naturen och likväl natur.

Vi vet ju inte om detta med parken som pedagogiskt instrument verkligen var en medveten tanke när den skapades. De bakomliggande idéerna kan som vi har sett kunnat vara flera och framför allt var det naturligtvis det regerande modet som var avgörande. Just när det gäller Kanontornet undrar man dock om det inte var något mer än leklust som var drivkraften.

Jan Carl Adelswärd avled våren 1852. Sonen Seth igångsatte bygget året därpå. Det förefaller troligt att det var sedan länge planerat och att idén uppstått långt tillbaka i tiden. 1821—22 företog familjen en legendomspunnen utlandsresa och vistades drygt ett halvår i Paris. Palais Royal, som då ännu var ett centrum för den galanta världen och allsköns nöjesliv med fina butiker och teatrar frekventerades nästan dagligen och man intog ofta middag på någon av de otaliga restaurangerna. Det är otänkbart att man då inte ofta stannade vid en av de mest kända attraktionerna — den lilla solvisare som med solens och ett bränglas hjälp markerade tolvslaget med ett kanonskott. Det måste ha gjort ett oförglömligt intryck på Seth, som då var åtta–nio år. Kanontornet fungerar på precis samma sätt, men allt är här så mycket större. Fanns det

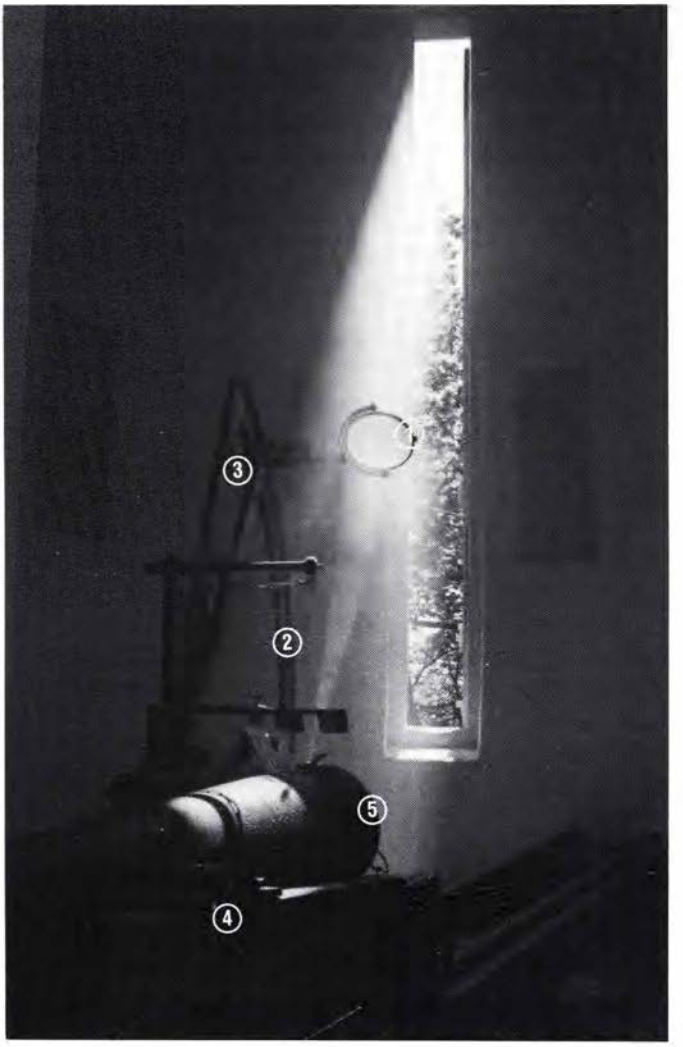

''Solkanonen'' omedelbart efter middagsskottet. 1. lins 2. gradbåge 3. rörlig arm för inställning av linsen efter solhöjden 4. kanon med lavettage på sluttande bana för rekylen 5. fänghål. Foto A. Flink.
The noon day cannon immediately after firing. 1. magnifying glass 2. graduated arc 3. adjustable support for adapting lens to position of sun 4. cannon with gun-mounting on sloping rails 5. touchhole. Only the lens and the cannon are original.

någon förebild i denna skala? Det är möjligt och t o m troligt, men var? Vi återkommer senare till denna fråga.

Kopparbrukets räkenskaper visar att bygget utfördes av den välkände och av Baroniet mycket anlitade storbyggmästaren Jonas Jonsson och hans folk. Hela anläggningen tycks ha befunnit sig i funktionsdugligt skick på sensommaren 1853. De som skötte bokföringen hade vissa problem med hur man skulle benämna denna sällsamma företeelse. De otaliga posterna på diverse byggnadsmaterial, dagsverken, krut etc, är införda under rubriker som: Canonbyggnaden, Canonbatteriet, Canonställningen, Middagskanon, Middagslinien. Det åtgår också många dagsverken för iordningsställande av Castellparken, en uppgift som bekräftar att området verkligen betraktades som en del av parken.

För att få det hela att fungera var optiken och därtill hörande anordningar av avgörande betydelse. För ändamålet anlitades en man med de bästa tänkbara kvalifikationer, Christian Eduard Littman (1804—1857). Littman kallades till vårt land 1830 från Tyskland där han vid universiteten i Halle och Leipzig studerat optik och mekanik. Han hade handplockats av ingen mindre än J.J. Berzelius för Kungliga Vetenskapsakademiens räkning. Han fick uppdrag att upprätta en instrumentverkstad och omnämns 1833—1856 som Akademiens matematiske instrumentmakare. Ett antal vackra prov på hans skicklighet finns bevarade. Som en kuriositet kan nämnas att han hörde till

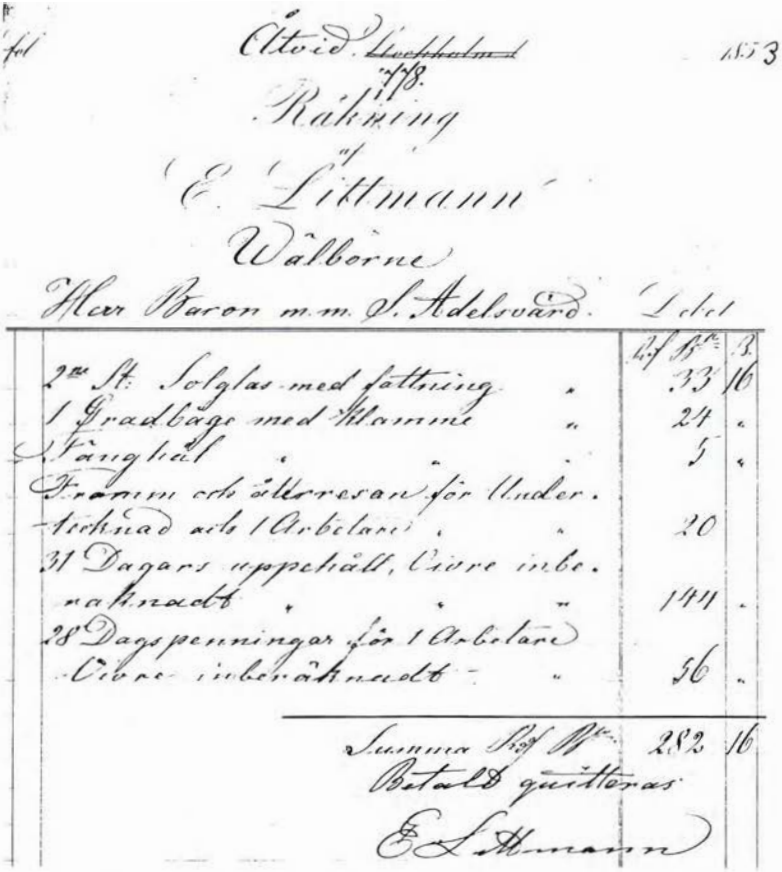

fol Åtoed. ~~Lindholmen~~ 1853

178.

Räkning

af

E. Littmann

Wälborne

Herr Baron m.m. S. Adelsvärd. Debet

	Rd Bco	S.
2ne St. Solglas med fattning "	33	16
1 Gradbåge med Klamme "	24	"
Fänghål " "	5	"
Fraktum och återresan för Under-tecknad och 1 Arbetare " "	20	
31 Dagars uppehåll, Lönn inbe-räknadt " "	144	"
28 Dagspenningar för 1 Arbetare Lönn inberäknadt "	56	"
Summa Rd Bco	282	16

Betald qvittoras

E. Littmann

Räkning från 1853 för apparaturen till ''solkanonen''. Tillverkare var Christian Eduard Littman, Kungl. Vetenskapsakademiens framstående instrumentmakare.
The original equipment for the noon day cannon was constructed and put together by C.E. Littman instrument maker to the Royal Swedish Academy of Sciences.

Sveriges allra första fotografer.

Av bevarade räkningar framgår att Littman själv tillsammans med en medhjälpare utfört monteringen av vad som levererats för kanontornet, man kan också härav sluta sig till hur konstruktionen i stort var beskaffad.

Rekonstruktionen, som till stor del möjliggjordes av brännglaset, den enda del som återstår av det ursprungliga (förutom kanonen), och utan kännedom om dessa uppgifter, tycks nära nog exakt ha återskapat originalet.

Kanonen — en 12 punds pjäs — har troligen anskaffats från Överum eller Finspång, men några uppgifter härom har ännu ej kommit i dagen.

Hur fungerar nu detta ovanliga solur? Ingemar Johansson, som verksamt bidragit till den teoretiska grunden för rekonstruktionen ger följande förklaring:

Beskrivning över Solkanontornets funktion.

Soltändning med brännglas, är en känd företeelse. Kring den principen och med ett önskat tändningsögonblick i samband med dagens högsta solhöjd, konstruerades kanontornet.

Tornets exakta position är Latitud 58.11.23. Longitud 15.59.59. På dess södra sida, finns en solspringa omkring 20 cm bred och 300 cm hög. Brännglasets brännvidd är 90 cm och placerat på en ledbar arm. Med hjälp av en med grader, månader och dagar graverad skala, kan armen justeras efter dagarnas olika middagssolhöjder.

Genom att middagstidpunkten förändras (sidoförändring), vore det intressant att låta detonationerna följa förändringarna. Det skulle exempelvis få till följd att tändningen den 26 okt skulle inträffa kl 11.40 och den 20 febr kl 12.10. Så sker nu inte. I stället korrigeras denna förändring genom att glaset flyttas sidledes.

Glasets sidoförändring kan naturligtvis sammankopplas med solhöjdsarmen. Då någon sådan, av exakthet präglad

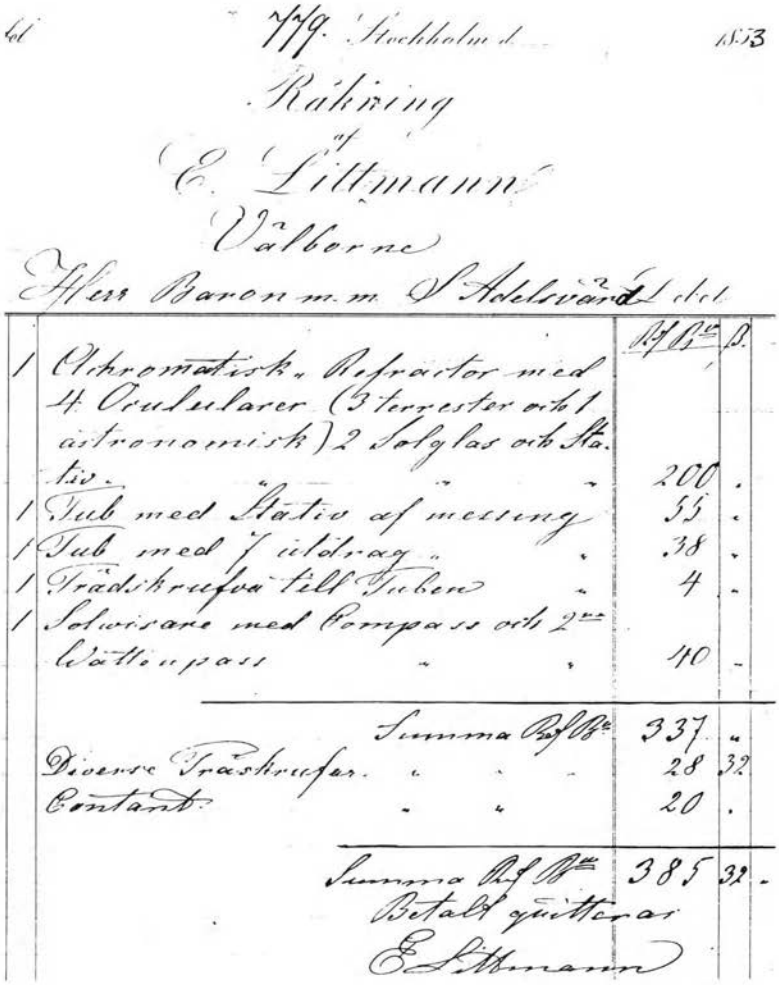

Räkning
af
E. Littmann
Välborne
Herr Baron m.m. S. Adelsvärd Debet

		Rd Bco	ß.
1	Achromatisk Refractor med 4 Oculularer (3 terrester och 1 astronomisk) 2 Solglas och Stativ	200	.
1	Tub med Stativ af messing	55	.
1	Tub med 7 utdrag	38	.
1	Trädskrufva till Tuben	4	.
1	Solwisare med Compass och 2ne Wattenpass	40	.
	Summa Rd Bco	337	.
	Diverse Träskrufar	28	32
	Contant	20	.
	Summa Rd Bco	385	32

Betalt quitterar
E. Littmann

Littman levererade även andra instrument, bl a för astronomiska observationer, som framgår av räkningen.
Littman also supplied other instruments including a sundial and such for astronomic observations.

konstruktion troligtvis aldrig förekommit, har ansvariga tillsvidare avstått från ett dylikt arrangemang. För att ändå uppnå en tidsmässigt godtagbar precision, är tändmekanismen försedd med en i minuter graderad skala. Med klockans hjälp är det möjligt att från 8 minuter före kl 12.00 justera glaset, så att brännpunkten ligger tidsmässigt rätt på skalan.

För att tändning ska ske, måste ungefär halva brännpunkten nå kanonens fängpanna.

Sommartid är ett för tornet okänt begrepp.

Exempel på solförändringar över Åtvidabergs horisont.

Datum dag.mån	*Soluppgång tidpunkt*	*Soluppgång väderst*	*Middag tidp*	*Middag solhöjd*	*Solnedgång tidpunkt*	*Solnedgång väderst*	*Midnatt tidpunkt*	*Midnatt solhöjd*
31.01	*8.06*	*123°*	*12.10*	*14°syd*	*16.14*	*237°*	*0.10*	*—47°norr*
1.05	*4.05*	*59°*	*11.53*	*47°syd*	*19.41*	*301°*	*23.53*	*—17°norr*

Littmans uppgifter var emellertid inte slut med detta. Samtidigt levererade han ett helt litet astronomiskt observatorium. Monteringen av alltsammans tog en hel månad för Littman och hans medhjälpare. Kanske placerades det intill Kanontornet som är högt beläget och där utsikten över himlavalvet på den tiden troligen var tämligen fri.

Som redan nämnts är solur utformade i princip som det här beskrivna inte okända. Idén måste ha uppstått i samband med linsens utveckling någon gång på 1600-talet. Här har redan omtalats det exemplar som fanns i Palais Royal (lär åter finnas) och ett liknande sägs ha funnits i Luxembourgträdgården. I gamla franska trädgårdar kan man träffa på sådana knallande små solur och säkert även på andra håll. En engelsk resenär på hortikulturell resa i Nederländerna 1817, beskriver t ex en solvisare som kunde visa tiden i flera av Europas huvudstäder och var försedd med en kanon som avfyrades med hjälp av solen vid middagstid.

Intressanta uppgifter finns (Horological Journal, Febr. 1980) om en engelsk firma som från 1845 och c:a hundra år framåt tillverkade solvisare av hög kvalitet. I sortimentet ingick också solur av det här slaget benämnda ''Noon Day Cannon.'' Dessa var under 1930-talet mycket populära på Ceylons teplantager. Ett ovanligt stort och skönt utsirat exemplar levererades till Sultanen av Marocko. Kanske är det där man får söka en motsvarighet i storlek till Kanontornets tidmätare?

Middagsskott med kanon av aktningsvärd kaliber avlossas dock även i Edinburgh, Rom och Kapstaden men veterligen utan solens medverkan. Kuriöst nog inträffar skottet i Kapstaden vid exakt samma tidpunkt som det i Åtvidaberg. En annan kuriositet; från det gamla ''Forte di Belvedere'' som kröner Boboliträdgården i Florens avlossades från 1859 ett kanonskott kl 12. I folkmunnen fick detta benämningen *il cannone della pastasciutta* emedan kloka hemmafruar då satte pastavattnet på elden.

''Speljackten i Bysjön'' försvinner ur bokföringen efter mer än tre decennier. Musikbåten — redan omtalad — tillkom också på 1820-talet och en ny specialbyggd 1834. Vid den tiden hade en orkester på omkring trettio man bildats, rekryterad bland de anställda på bruket med heltidsanställda dirigenter. När denna båt efter nära femtio års tjänst skrotats dröjde det till 1953 innan en ersättare tillkom i form av en ombyggd livbåt. Även denna föll för åldersstrecket men fick 1987 en efterföljare med det talandet namnet ''Vågspelet.'' Tack vare stor kapacitet — den är godkänd för femtio passagerare — och ljudlös gång, kan den dels tjäna som musikestrad, dels som färdmedel för turister, t o m handikappade i rullstol. Det är ett bekvämt sätt att njuta av Adelsnäsparken med omgivningarna som en gång räknades dit.

Såväl det åter fungerande Kanontornet som den återuppståndna Musikbåten är resultatet av det arbete som nedlagts av en för ändamålet bildad förening — Solkanonklubben. Åtvidabergs kommun, som nu äger det område där Kanontornet ligger lät restaurera tornet till det yttre men ansåg det ej möjligt att gå vidare. Då det visade sig att stort intresse fanns för att återställa Kanontornet i ursprungligt skick, bildades ''Solkanonklubben'' i vilken samlas människor med avsevärd praktisk och teoretisk kunskap. Arbetet var av betydligt intrikatare slag än man skulle kunna tro och har krävt stora uppoffringar i tid och pengar, men det har skett med en ibland nästan ofattbar entusiasm. Föreningen har som allmänt mål att stötta kulturella företeelser med rötter i ortens traditioner.

Kommunen har med välvilja sett klubbens verksamhet och bistått med en del arbeten bl a en lätt röjning i den gamla ''Castell-parken''. Där återstår emellertid mycket och främst borde nu under sakkunnig ledning siktlinjer tas upp mot olika blickfång så som var självklart under den engelska landskapsstilens glansdagar och som också framgår av gamla planer och bilder.

Det vore fel att betrakta Kanontornet och annat här beskrivet som enbart bisarra kuriositeter. Insatta i sitt sammanhang bär de på sitt sätt vittnesbörd om den revolution inom trädgårdskonsten som den engelska landskapsstilen innebar och som i ursprungslandet betraktas som dess originellaste och viktigaste bidrag till konsten överhuvudtaget. I tävlan med alla andra parkbyggnader som finns bevarade runt om i Europa ligger Kanontornet väl till ifråga om originalitet. I egenskap av kanonbevärat solur i jätteformat tycks det vara ett trädgårdshistoriskt unikum. In- och utländsk expertis har i vart fall hittills ej kunnat påvisa något liknande.

Kurparker

KLAUS STRITZKE

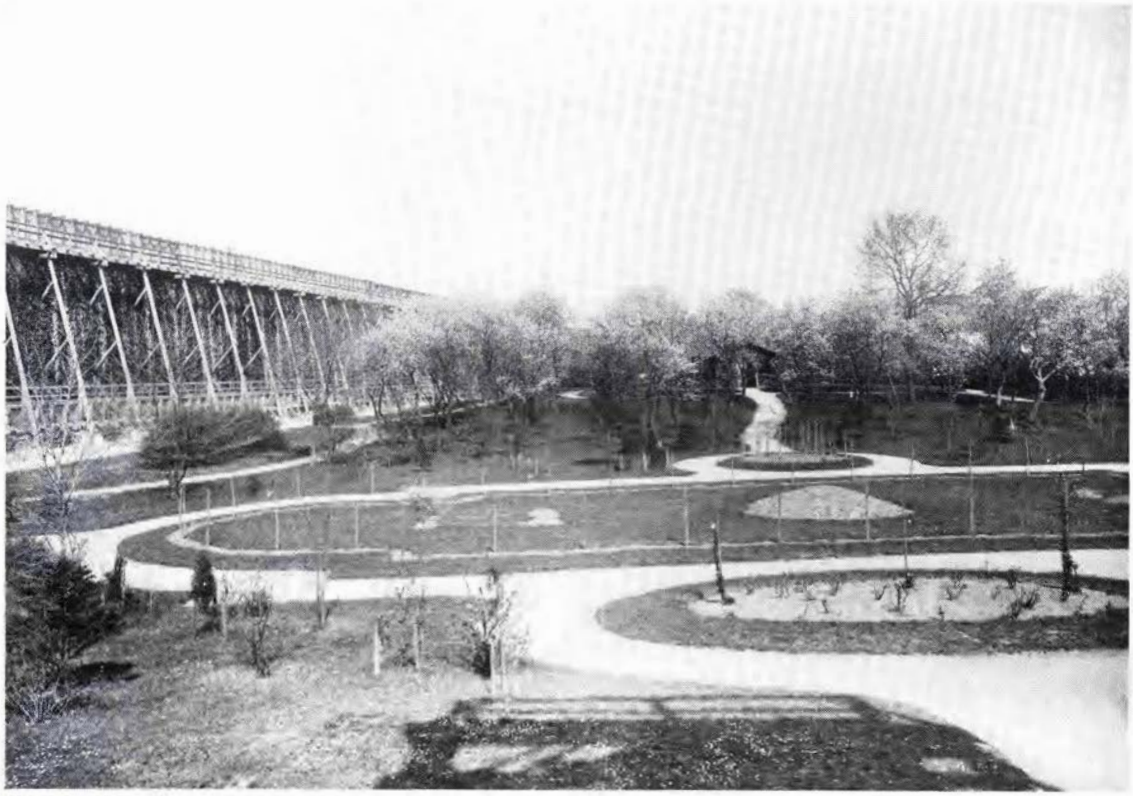

Graderverk (Bad Dürrenberg) 1882. Den nyanlagda parkdelen har formats efter hippodromen, ett omtyckt motiv under denna tid. Vi såg motivet i Bad Homburg (Lenné).

En liten extra programpunkt under vår resa till Östtyskland 1986 var ett besök vid salinerna i Bad Dürrenberg. I ett gammalt graderverk som består av hagtorns- eller slånris tätt instoppat i höga ställningar låter man sole (salthaltig vatten) långsamt droppa ner längs riset. Under den mer än tio meter höga fallhöjden avdunstar vattnet och saltkoncentrationen ökar i vätskan. Det salthaltiga vattnet, som pumpas upp från en underjordisk sjö, innehåller utöver koksalt även en mängd andra ämnen, främst gips. Vid ökad saltkoncentration utsöndras först dessa "föroreningar" i form av kristaller runt riset i graderverket. Den koncentrerade saltlösningen leds slutligen till ett kokeri.

Tidigt upptäckte man att luften utmed graderverken blev frisk på grund av saltvattenstänk och verkade välgörande för människor med luftvägsbesvär. Därför hittar vi utmed saltverken kuranläggningar med stora kurparker. Vi hann inte titta närmare på kurparken i denna badort. Intresset för ämnet från deltagarna bidrog till att idén föddes att ordna en speciell temaresa ägnad kurparker. Idén tog form vid ett långt samtal med professor Hennebo och doktor Erika Schmidt vid universitet i Hannover (institutet för trädgårdshistoria). Därifrån fick jag också ett omfattande underlag avseende historiska kurparker, vilket underlättade den fortsatta planeringen.

Källan och dricksbrunnen är kurortens centrum (Brunn i Bad Reichenhall).

Kurparkens form

I de böcker som behandlar trädgårdshistoria får kurparken som egen parkform sällan något beaktande trots att grundkonceptet för kurparken skiljer sig från det som gäller för de mer kända formerna som slotts- eller stadsparker. Man använde visserligen rådande eller äldre stilmönster vid respektive parkdels anläggande, men särdragen är uppenbara.

Kurorterna bygger nästan genomgående på förekomsten av varma eller kolsyrehaltiga källor som innehåller olika salter i hög koncentration, svavel eller andra mineraler som anses hälsobringande. De flesta av dessa källor är kända redan från romartiden, men först under 1600- och början av 1700-talet läggs grunden till kuranläggningens nuvarande form.

Kurortens centrum är källan (dricksbrunnen) eller kuranläggningen (bad, inhaleringsanläggning m m) med tillhörande alléer. Dessa fyllde samma funktion som städernas alléer eller boulevarder. Vid alléerna i kurorten uppfördes teater, kaffehus, boklådor, läsesalar och boutiquer (Reichard). Därmed flyttades ett stadens centrum i miniatyr till landet för att som samlingsort tjäna olika grupper från en internationell publik (Steinhauser). Kurorten ersatte undan för undan sommarresidensens uppgift och smyckades i detta led med omfångsrika parkanläggningar. Hirschfeld skriver 1785 i ''Theori der Gartenkunst'' bl a:

Parker som anläggs vid hälsobrunnar och hälsobad är likväl beroende av sina speciella sätt att nyttjas. De kräver ej bara bekväma och mångsidiga promenadstråk som stimulerar till vistelse i det fria, utan även ytor för möten, ytor att roa sig på eller för vila i skuggan. Därvid kräver han att man tar vara på de givna naturliga särdragen. Han kräver vidare att planteringen inte bara ska erbjuda skugga under dagens alla timmar utan även skydda viloplatser och lövgångar mot rått och blåsigt väder. Trots att han har landskapsparken som ideal, kräver Hirschfeld breda och raka alléer eftersom de inte bara är en tillgång utan även bekväma för sällskapligt umgänge.

Kurparken nyttjades inte enbart av hälsosökande personer. Detta framgår av en resehandbok från 1806 av Kriegsrath Reichard. Kapitlet som behandlar bad (hälso-)resor inleder han med ett konstaterande: att brunnsgäster kan indelas i friska och sjuka, i nöjessökande och hälsosökande och att de hälsosökande helt förfelar syftet, då de visserligen dricker hälsovatten men för övrigt rättar sina vanor och sin diet efter de nöjessökande.

Bilden har inte förändrats. Feltolkningen av innebörden av en kur tycks vara lika allmän idag som då. Men inte heller kurparken har förändrats, varken till utseende, innebörd, användning eller skötsel, varav det sista är speciellt glädjande.

Försäkringskassan i Tyskland satsar mycket på den förebyggande hälsovården och på rehabilite-

ring. Därför är kurorterna välbesökta. Men det statliga bidraget förklarar inte helt kurorternas välmåga. Svaret hittar man i avkastningen från casinoverksamheten som finns i varje kurort. Miljontals DM rinner varje år in i parkförvaltningarna och därmed in i parkerna.

Dendrologresan till främst kurparker och orangerier
Reseskildringen

Resans ursprungliga ämne var historiska kurparker och restaurering av dessa. De för oss intressanta parkerna ligger koncentrerade inom tre områden: Hannover, Frankfurt och Reichenhall, med långa resvägar emellan. Ett gott komplement till ämnet kurpark fann jag vara ämnet orangeri (Hamburg, Herrenhausen, Wilhelmshöhe, Schleisheim och Nymphenmburg). Dessa låg utmed resvägen och kunde sålunda bidra till att göra resträckorna kortare. Ytterligare några mål som låg lämpligt till utmed resvägen fanns med på programmet: Leonberg, Bayreuth, Marienberg och Veitshöchheim. De senare var trädgårdshistoriskt intressanta och goda exempel på restaurering.

Gamla botaniska trädgården, Hamburg

Resan började med ett besök i växthuset i Hamburgs botaniska trädgård. Avsikten med besöket var dels att se dagens tekniska möjligheter att styra konstgjort klimat och dels att få korrekta fakta och

De olika växthusdelarna har anpassats väl till terrängen (bot. trädgård, Hamburg).

exempel på olika växthustyper. De växthusdelar vi såg var:

Tropikhus: varmhus med min. nattemp. 16°C, *dagtemp. 18°*—25°C vid sol under sommaren upp till 50°C relativ luftfuktighet 80—90 % (under sommaren).
Ormbunkshus: varmhus min. nattemp. 18°C (16°)C, dagtemp. 18°—25°C relativ luftfuktighet 80—100 %.
Cycadeenhus: tempererat hus, min. nattemp. 14°C, dagtemp. 18°—25°C relativ luftfuktighet 80 %.
Subtropiskt hus: kallhus, min nattemp 10°C (vinter), dagtemp. max 25°C relativ luftfuktighet c:a 50 %.
Suckulenthus: kallhus, min nattemp. 10° (5°)C, dagtemp. sommar 35°C relativ luftfuktighet c:a 30 %.

Herrenhausen, orangerier

I slutet av 1600 talet utformades Herrenhausen till sommarresidens. Det första övervintringshuset (orangeri) för orangeträden från orangegården uppfördes 1694—1700. Redan i byggskedet bestämdes att hallen även skulle kunna användas som festsal och vid dåligt väder som promenadhall efter fransk och italiensk förebild. Antalet ''kuebelväxter'' ökade, och redan 1720 uppfördes det nya orangeriet.

Orangerier tjänade som övervintringshus för växter som i regel var planterade i stora fyrkantiga träbaljor — Kübel. (kübel (tysk.) från cubus (lat.) och kybikós (grek.). Enl. Sv. etymologisk ordbok kub=tärning, fyrkantig. Jag använder därför ordet *kubväxt* i texten. Kubväxt får ej förväxlas med krukväxt.). Mest känt är orangeträdet, men listan över dessa kubväxter är lång. I övervintringshuset fick temperaturen under vintern aldrig sjunka under +3 C. Värmen höll man dels genom eldning i ugnar som satt utanpå övervintringshallen, dels genom att täcka de relativt små fönsterytorna, dvs man mörklade hallen tidvis.

Under sommaren när orangeriväxterna stod ute på orangeparterren, användes orangeriet som festhall, galleri eller, senare, som café.

Så skedde även med det nya orangeriet i Herrenhausen fram till 1969, då återigen ett nytt orangeri byggdes — nu som ett stort glashus utanför parken och enbart ägnat för växter. Orangeri nr 2 byggs i år om till konsertsal.

Denna förändring av gamla orangeribyggnader och även växthus är mycket vanlig — även hos oss.

Herrenhausen kunde skryta med nya självuppdragna orangeträd som stod prydligt uppradade på orangeriparterren.

Det rör sig om *Citrus aurantium* var, *myrtifolia*, ympad på *Poncirus trifolatus (Citrus trifoliata)*. Bland flera odlingserfarenheter som avvek från litteraturuppgifter (jord, bevattning) nämnde trädgårdsmästaren i orangeriet, herr Wichert, att den bästa övervintringstemperaturen ligger vid 15°C.

Övriga kubväxter stod uppställda mellan de två äldsta orangerierna — bl a anläggningens äldsta växt — ett granatäppelträd som 1653 med hästvagn kom från Venedig till Herrenhausen.

Herrenhausen inklusive den botaniska trädgår-

Orangeriparterren framför det äldsta Orangeriet i Herrenhausen.

den (Berggarten) sköts av totalt 90 personer. De 6 milj. DM underhållet kostar skattebetalarna bärs beredvilligt upp av Hannovers 500 000 invånare. (Det skulle motsvara c:a 30 milj. kr i årligt underhåll för t ex enbart Bergianska trädgården och Haga i Stockholm!).

Staatsbad Nenndorf

Som första kurort på vår resa besökte vi Nenndorf som 1787 blev Staatsbad. Djävulsträck — svavel och slam — medförde framgången. Hovarkitekten Simon Louis Du Ry, medskaparen av Wilhelmshöhe, stod för planläggningen och 1790 planterades träden i parken.

Av dendrologiskt intresse är *Sün*telboken (Fagus sylvatica tortuosa) som hämtades från ett bestånd *Sün*telgebirge, inte långt från Nenndorf. Beståndet nämndes redan under 1300-talet.

Parken som ligger på en sluttning mot kurhuset utformades i början som en symmetrisk anläggning men ändrades senare genom hovträdgårdsmästare W Homburg från Kassel till en park i engelsk stil.

Mycket tilltalande är promenadvägen i gränsen mellan parken och det öppna småskaliga kulturlandskapet. Parken, som visades oss av fru Grädener, vårdas idag inte efter någon speciell plan.

Bad Nenndorf, promenadvägen mellan park och kulturlandskap.

Del av palmträdgården i Bad Pyrmont.

Bad Pyrmont

Inledningsvis skrev jag rent allmänt om kurortens och kurparkens karaktär och utveckling. Bad Pyrmont kan vara typexemplet därtill.

Anläggningen inklusive alléerna kom till vid slutet av 1600-talet (brunnsgatan och huvudallén 1668 under Fürst G F v Waldeck) och de första parkytorna — ängar och planteringar mellan alléerna — i början av 1700 talet. Ännu idag fortsätter parken att utvecklas. En övergripande plan över utvidgningarna finns inte utan dessa sker som från början efter respektive trädgårdsmästares förslag.

Kolsyrehaltiga järn- och saltkällor lockade både Fredrik den Store, tsar Peter den Store och Georg I från England till besök, Pyrmont blev ett modebad av internationellt mått.

Idag är Pyrmont inte det enda i sitt slag, men dess storhet är fortfarande kännbar.

Parkytan är c:a 60 ha. och sköts av 22 personer. Uppdragning av utplanteringsväxter och skötsel av kub- och krukväxter sköts av 14 personer. På en 9 000 m^2 stor palmträdgård visas mellan 15 maj och 20 oktober 330 palmer och 450 andra krukväxter tillsammans med 36 000 gruppväxter i krukor. Under vintern förvaras växterna dels i palmhus med en lägsta temp. av 6°—8°C, dels i hus avsedda för kubväxter med en lägsta temp. av 10°—12°C.

Den totalkostnad som uppgavs var c:a 3 milj. DM. Intressant ur odlingssynpunkt är att *Ficus australis* är härdig i denna del av Tyskland, (eftersträver man frukter måste växten övervintra inomhus eftersom frukterna sätts under hösten). En annan iakttagelse som avvek från litteraturuppgifterna var att *Ficus benghalensis* tål mycket lägre temperaturer än de uppgivna 20°C. Växten står ute från maj till oktober, förökar sig och är friskare än motsvarande växt som odlas enligt äldre anvisningar.

Parken har ett omfattande dendrologiskt sortiment men ösregnet hindrade oss från en längre promenad. Vid besök bör man köpa den utförliga dendrologiska guideboken.

Vårt besök avslutades på grund av regnet med fältlunch i ett palmhus som vår värd herr Ibsch (parkens chef), ställde till vårt förfogande.

Wilhelmshöhe, Kassel

1701 kom lantgreve Karl åter från en resa till Italien. Under resan hade den italienska barocken gjort djupt intryck på honom och utöver idén till en framtida park tog han en italiensk arkitekt med sig hem, G F Guerniero, som skulle förverkliga idén. Tursamt nog började man bygga anläggningen uppe på höjden, så att oktogonen med Herkulesstatyn, den väldiga vattentrappan och neptunbassängen hann bli färdiga innan bygget stannade upp. Därmed var en tredjedel av den planerade anläggningen klar. Idag är den av stor trädgårdshistorisk betydelse som exempel på italienskinspirerad barock i Tyskland, vilken annars domineras av parker med fransk påverkan från den tiden.

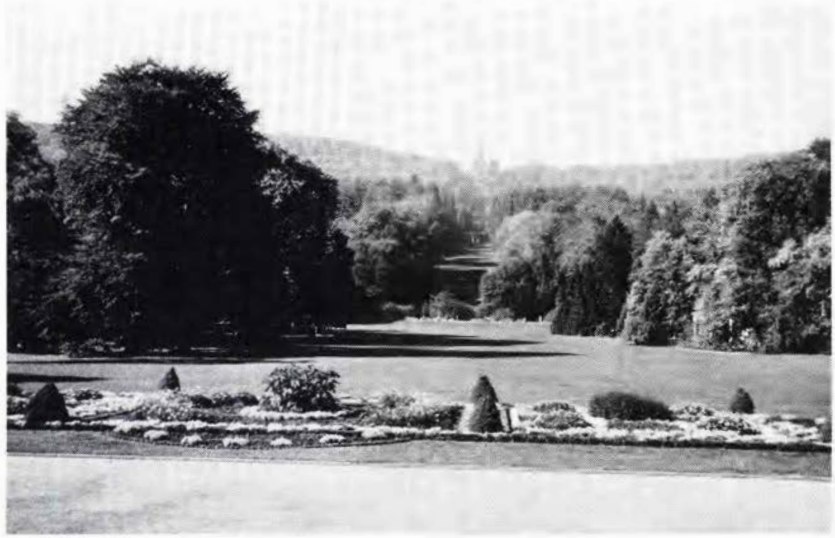

Wilhelmshöhe i Kassel. Ovanför den långa skålade grässluttningen syns oktogonen med Herkules.

Anläggningsarbetet i parken återupptogs efter nästan 40 år, men då med nya idéer som hade sitt ursprung i England. De första naturliga partierna och de engelska boskeerna anlades — i början småskaligt, utan stora drag, beroende på rokokotidens kvarvarande ideal.

De stora dragen vars resultat vi idag kan uppleva kom efter 1785 under lantgreve Wilhelm genom S L Du Ry och senare genom H C Jussow. Den jättelika anläggning som Guerniero började uppe på höjden, fortsatte att byggas i samma dimensioner i en ny stil med kaskader, akvedukt, vattenfall och sjö.

Ett ovanligt ihållande störtregn hindrade oss från att besöka denna parkdel. Endast en kort stund kunde vi glädja oss över att se den solbelysta enorma parksluttningen innan låga moln dolde parkens övre del.

Vi leddes i stället av forskarparet Grimm tillsammans med vår värd, herr Milke, genom rossamlingen i parkens nedre del. Samlingen innehåller 800 arter, både vildrosor och äldre buskrossorter.

Avslutningsvis besökte vi dagen därpå anläggningens högsta punkt vid Herkulesstatyn och fick en extra uppvisning av vattenspelet vid vattentrappans början.

Wilhelmshöhe är inte bara en jättelik anläggning, den är även ett jättelikt problem med tanke på underhållet. Byggmaterialet som genomgående använts är tuffsten från orten. Den är lätt att bearbeta men utsätts för omfattande nedbrytning som påskyndas av luftföroreningar. Anläggningen är därför ständigt under reparation. Luftföroreningen påverkar även granridåerna på ömse sidor om vattentrappan. Den första generationen granar från 1700-talet ersattes efter 200 år av en ny generation. Denna måste redan nu efter 80 år bytas ut.

Målsättningen med parkens vård är att i första hand återställa eller bevara de olika parkdelarna i deras respektive stil och i andra hand återföra utgångna trädarter till forna växtplatser i parken.

Dendrologiskt sett var parken redan från början intressant. 1777 fanns 329 träd- och buskarter varav 128 från Nordamerika. 1785 hade antalet arter ökat till 431.

Det stora växthuskomplexet med tillhörande övervintringshus för kubväxter var helt nybyggt, mycket modernt och automatiserat.

Bad Nauheim

Efter en lång färd nådde vi Bad Nauheim. Badet grundades 1840, men av intresse är den nya delen av kuranläggningen som byggdes i början av 1900-talet.

Här var det inte parken utan i första hand de av arkitekten Jost ritade byggnaderna som visar prov på en utsökt jugendstil från stadsbild ner till minsta detalj. Anläggningen beställdes åt tsarinnan som dock aldrig fick nyttja den. Vi fick tillfälle genom våra värdar, herr Scharf och herr Höhn, att bese

badanläggningen med de vackra badcellerna i ursprunglig design med djupa försänkta badkar. I motsats till Bad Pyrmont, där källor av oliksmakande vatten fanns tillgängliga i parken, var källorna i Bad Nauheim inbyggda i en stor brunnshall där hälsovattnet rann ur skinande mässingskranar, tillgängliga endast för personalen, fastän vätskan knappast lockade till missbruk.

Byggnaderna är mycket välvårdade. Den ursprungliga gamla parken saknar däremot föryngringsåtgärder, bl a kraftiga gallringar av de förväxta buskvolymerna. Nu begränsas parkens spänning till kontrasterna mellan ljusa gräsytor och mörka busk- och trädpartier med fri sikt under stammarna.

Wilhelmsbad

Från denna stilrena unga kuranläggning var det bara en kort resväg till Bad Wilhelmsbad.

1709 fann två gummor en källa i skogen som de sedan påstod vara hälsobringande.

1777 beslutade prins Wilhelm IX från Hessen-Kassel att bygga en kuranläggning. Arkitekten F L Concrin fick uppdraget att genomföra arbetet. Han hade inga förebilder, eftersom de då existerande kuranläggningarna hade växt fram succesivt. Resultatet av hans arbete är ett kulturminne av stor betydelse inom parkarkitekturen och det bäst bevarade exemplet på en 1700-talskurort.

De första gästerna lockades dit med fingerade brev från Wilhelmsbad vilka 1780 kom ut i bokform. I breven berömde en påhittad gäst badet. Likaså sattes en stor upplaga av vackra vyer över anläggningen i omlopp.

Prinsens affärsidéer var lika utpräglade som hans PR-sinne. Utöver kuranläggningen byggdes spelsalar med roulette och biljard vid sidan om teatern och parken.

Wilhelm var son till Maria av England, dotter till kung Georg II. Detta förklarar varför parken i Wilhelmsbad är den första landskapsparken i engelsk stil i Tyskland och i rang näst intill parken i Wörlitz.

Efter knappt 40 år uteblev publiken och badet förföll. 1818 skriver Frankfurt Chronist att bara de anställda vistas i parken — ''om man ändå hade vattnet från Karlsbad eller Pyrmont, ty brunnen i Wilhelmsbad ger inget annat än vanligt vatten''.

Trots det lever parken vidare tack vare den kunnige arkitekten som planerade parken och dess byggnader.

De idag kvarvarande parkbyggnaderna är en borgruin (enl uppgift med Shrubbs Hill efter Langleys ''gotiska ruin'', London 1747 som förebild). Ruinen är omgiven av vatten, likaså den intilliggande pyramiden. Pyramiden, som gravmonument, var inte ovanlig under denna tid (fürst Pückler i Muskau, fürst von Anhalt Dessau vid Wörlitz) Att pyramiderna ligger på en ö för tanken även till Rousseaus grav.

Mitt emot borgen på en kulle lade Cancrin en karusell, som i motsats till den gotiska ruinen fick formen av ett grekisk rundtempel. Karusellen är avbildad i Hirschfelds ''Theori der Gartenkunst'' och finns otroligt nog bevarad som parkens finaste klenod. Vi fick även tillträde till det gamla maskineriet under karusellen. Maskineriet är ur funktion men man ser fram emot en restaurering.

Som avslutning besökte vi eremitaget, en — med tanke på den rådande stilen vid uppförandet — mycket enkel och skickligt planerad grottliknande byggnad. Byggnaden kan betecknas som ett mönstergillt exempel på eremitage i en romantisk park.

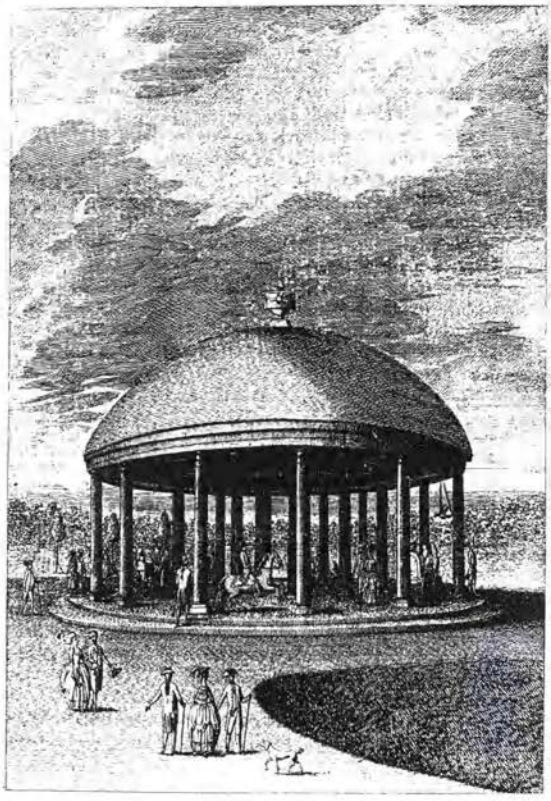

''På höjden ligger en skön karossel, . . .ett härligt och kostbart verk'' (Hirschfeld 1782).

Den över 200-åriga karusellen i Wilhelmsbad.

Bland de anläggningsdelar som inte finns kvar längre kan nämnas en häckteater i parkens mitt, en mindre öppen karusell, gungor, stockspelytor, gondoler på sjön vid ruinen och en skjutbana. Wilhelmsbad är idag i statlig ägo och i parken har restaureringsarbeten påbörjats genom försiktig gallring. Restaureringsarbetet leds av doktor Modrow som ledde oss genom parken.

Arbetet skall i stort följa Chartan från Florens (se Lustgården 1985—86) och liknar därmed de långtgångna arbetena i Östtyskland som vi såg för två år sedan. Nämnas kan att både Wilhelmshöhe i Kassel, Wilhelmsbad och ett senare mål: Fürstenlager, lyder under samma förvaltning.

Bad Homburg

''Jag promenerade något i parken och måste tillstå att parkens läge är bedårande, parken är storslagen, likaså kurhuset, och musiken är underbar.'' Så skrev Dostojewski i mitten av 1800 talet.

Parken började anläggas 1834, då den första brunnsallén planterades. I mitten av 1800 talet, anlitades den då mest kände landskapsarkitekten Peter J Lenné, kunglig preussisk trädgårdsgeneraldirektör i Berlin (vi såg för två år sedan både Sancsoussi och Babelsberg som han medverkade till). Lenné planerade den mellersta delen av anläggningen. Den första utvidgningen gjordes efter Lennés död av efterträdaren F Juehlke, den andra av Siesmayer. Elaka tungor säger att Siesmayer ville vara storslagen, hans föregångare däremot var det. De lyckades på ett skickligt sätt att visuellt ge parken en storlek som överträffar de egentliga 50 ha. Vid besöket i parken såg de som följde vandringen de brunnsanläggningar som storslaget markerade härskarnas egna källor utmed huvudallén. Det senaste exotiska inslaget är ett originaltempel från Siam som siamesiska kungen lät uppföra för några år sedan. Som intressanta inslag kan även tennisplanerna (1876) och golfbanan (1899) nämnas. Dessa infördes av engelsmännen och tennisbanan var den första på kontinenten, golfbanan den första i Tyskland. Guidningen i parken genom herr Backer var för övrigt rent dendrologisk. En del av resdeltagarna gottade sig medan vi andra vandrade i den moderna allmänna brunnsanläggningen med bubbelpooler, vattenfall, vattenlek och strömmar med varmt vatten ur termiska saltvattenkällor.

Fürstenlager

Källan är känd sedan början av 1700-talet och brunnsfattningen med dess rundgång byggdes i mitten av 1700-talet. Kuranläggningen, byggd som sommarresidens, inklusive parken blev färdiga 40 år senare. Residenset användes bara under augusti, eftersom klimatet i det närmaste är tropiskt, dvs fuktigt varmt. Under den övriga sommaren bodde man i ett annat residens.

Residenset är byggt som en romantisk by och har bevarats till våra dagar. Parken, vars centrala del ligger i en mycket vacker ravin, anlades i engelsk stil av hovträdgårdsmästare C L Geiger. Intressant i sammanhanget är att L Sckell, en av

Tysklands främsta företrädare för landskapsparken, sannolikt varit inblandad. I ännu högre grad än vad gäller Wilhelmsbad väcktes Fürstenlager ur sin tornrosasömm. En omfattande restaurering av parken och byggnaderna har just påbörjats efter ett exemplariskt ''Parkpflegewerk'' bestående av inventeringsmaterial från arkiv och park, en omfattande dokumentation, utvärdering och målsättning samt tillhörande arbets- och skötselplaner.

Hela arbetet har utförts av den unga doktor Nath-Esser som tillsammans med sin man förevisade både sitt arbete och parken. En del av hennes doktorshandling innehöll ett arbete som hon kunde utföra i Fürstenlager. Genom att parken var så igenväxt fick hon ett utmärkt tillfälle att studera de växter som finns kvar idag. Hon delade in växterna i två grupper:

1. växter tillhörande parkspecifika växtsamhällen
2. förvildade inplanterade prydnadsväxter.

Till den första gruppen hänför hon växter (även inhemska) som använts till konstgjorda planteringar så som parkskogar och boskeer, i landskapsparker ingår även ängs- och brynväxter. Till den andra gruppen, som betecknas som slotts- och herrgårdsväxter räknar hon in växter som enbart återfinns i respektive anläggning eller i dess omedelbara närhet. De utgör främmande växter som planterats av människan och som förökar sig själv utan skötselåtgärder.

En intressant detalj hon nämnde är att *Sorbus domestica* som planterats i anläggningens fruktträdgård som alléträd inte kan återplanteras idag (frukten behövdes som tillsats till cider). Arten är svår att föröka och plantskolorna odlar den inte längre. Den förökar sig i vinbergen men kan idag inte förmås att växa upp till stora träd.

Fürstenlager kommer att bli ett mycket värdefullt exempel på en landskapspark i anslutning till ett enkelt men mycket charmfullt sommarresidens vid en hälsobrunn.

Baden-Baden

Vid sidan av Bad Pyrmont är väl Baden-Baden idag den mest kända tyska kurorten. Den tar priset beträffande bidragen från casinoverksamheten (Casinot i Konstans hör till): mellan 22 och 25 milj. DM (bortåt 85 milj kronor) kan staden årligen investera i parker, musik och annat som främjar besökarnas lust att återvända. De grova skadorna i parkens gräsytor efter en vildsvinsattack som vi undrade över gav parkförvaltningen därför inga större bekymmer.

Utöver en ekonomisk resurs förfogar orten dessutom över en otroligt god jordmån i den långsträckta låglänta parken p g a årliga sedimenteringar efter översvämningar, och ett fantastisk mikroklimat. Allting verkade jättelikt. Vår ledsagare genom parken, herr Weigel, påstod att träden visserligen inte var nyplanterade men de flesta heller inte mycket äldre än han själv. Av de för 200 år sedan planterade träden finns bara ett fåtal kvar.

Turgenev skrev från orten till Flaubert: ''Kom hit, här finns träd som Ni inte sett förut''. Han avsåg storleken. Träden i stadens låglänta delar når en höjd av 40 m. Till dessa hör en äldre *Sequoiadendron giganteum*. Denna art har under senare år planterats rikligt i stadens nyare parker.

Att växterna inte led av torka kan väl intygas av deltagarna. Både i Baden-Baden och i Kassel efterlämnade de svenska dendrologerna hos värdarna åtminstone intrycket att de tål vatten.

Sequoiadendron är omtyckt i Baden-Baden och planteras rikligt idag.

Rekonstruerad brunn och trädgård (renässans).

Baden-Baden har en brokig historia pga att både romare, fransmän och småfurstar härjat i området. Det enda positiva i historien tycks vara casinot. Även en egenmäktig omläggning av floden, som då utgjorde gränslinje, kan räknas hit. På detta geniala sätt införlivade man ett större område med staden. Vi avslutade rundvandringen med ett besök på slottsterrasserna. På terrasseerna var kubväxter utplacerade som underströk ortens sydländska klimat.

På slottsberget finns även Tysklands finaste bambusamling, som dock inte var tillgänglig vid vårt besök.

Parkytorna har växt fram undan för undan och ingen plan finns som ligger till grund för dessa.

Sckell lär har varit med vid växtvalet, men härför finns inga belägg. Parkernas vård rättar sig idag efter de befintliga anläggningarnas utseende och växtbestånd och eftersträvar förnyelse av dessa. Nya parkdelar anläggs efter egna förslag eller tävlingar. Exempel på detta är den trivsamma matplatsen med timrat regnskydd över matbord och eldstad där vi, trots ösregn, intog vår fältlunch.

Leonberg

Vår avresa från Baden-Baden skedde så tidigt att vi på vägen till München kunde besöka en liten nyrestaurerad renässansträdgård i Leonberg och Bad Cannstatt vid Stuttgart. Leonberg är idag Västtysklands enda renässansträdgård i ursprunglig (restaurerad) form.

Terrassträdgården byggdes 1609 av H Schickhardt (som betecknas som den största renässansbyggmästaren i Württemberg).

Anläggningen bestod av lustträdgård, pomeranshus och brunnar. Därutöver anlades på lägre terrasser frukt- och kökträdgård. Efter 1700-talets mitt förföll anläggningen och förvildades. Tack vare anläggningens läge har marken inte använts till något annat. Den övre delen — pomeransträdgården och lustgården med brunnarna — har därför till stora delar kunnat grävas fram under år 1974.

Enligt A Elfgang som lett arbetet, har rekonstruktionen utförts efter Schickardts ritningar och anteckningar samt utgrävningar. I de fall inga uppgifter förelegat, gick man efter de mönsterböcker som Schickardt själv hänvisat till. Detta gäller speciellt växtvalet (A Elfgang). Restaureringen avslutades 1980, men kompletterande arbeten är förestående. Mest beundran väckte de sirliga brunnarna och lustgårdens form.

Bad Cannstatt

En mineralvattenkälla vars vatten sedan 1772 använts som hälsovatten var grunden till kuranläggningen. Denna började ta form 1816 i och med uppförandet av en paviljong och planteringen av en några hundra meter lång 4-radig kastanjeallé mellan brunnen och stadsmuren. Parken nådde sin höjdpunkt 1915 då dess yta fördubblades från 4 ha till 8 ha. Parkens utformning var trädgårdshis-

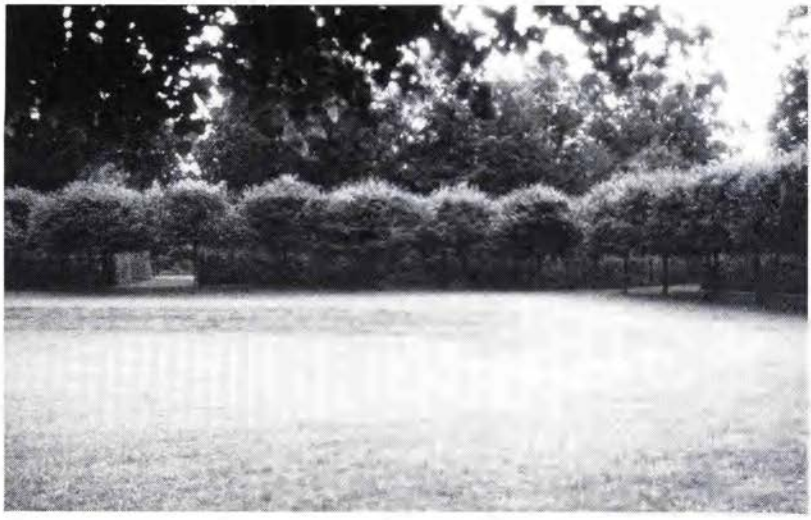

Boulingrin i parken vid Schleissheim.

toriskt av intresse eftersom den följde de principer som G Meyer (Lennès mästerelev och efterträdare) beskrev i ''Lehrbuch der schönen Gartenkunst'' (1862). Han eftersträvade bl a förstärkta planteringar vid vägförgreningar, staffageplanteringar utmed vägar (som gav effekt av ändlöshet) och rik artsammansättning med kraftiga ljus- och färgnyanser i bladverket. Han avvek däri starkt från Sckells målsättningar (Beiträge zur bildenden Gartenkunst, 1825).

Parken förstördes under kriget och omformades mellan 1950 och 1960, under den då rådande rektangulärarkitekturen, till en stads- och lekpark. Idag övervägs en restaurering av parken.

Vi såg ingenting av parken, däremot ett gestaltningselement som hade hämtats från denna. Vid den för Stuttgarts del tredje Bundesgartenschau byggdes vattenkaskader i form av jättekällor på gränsen mellan Stuttgart och Bad Cannstatt. De syns från en del av det grönområde som under en 30 årsperiod skapades för att förse staden med friskluft. Kaskaderna ligger i och runt vändslingan för spårvagnarna för att dölja dessa.

Likt forna furstar tänkte vi efter snabbesöket i Stuttgart inta vår picknick vid lustslottet (och luftkurorten) Solitüte högt ovanför staden. Försöket misslyckades och slutade på en grå materialgård till något institut som använde sig av stora rostiga och gulmålade järnföremål, lämpliga även som serveringsbord.

München

Några dagar tidigare hade vi i Kassel träffat på verk som hade utförts av italienska mästare. Även i München var, åtminstone i ett första skede, italienare verksamma. De kom från södern för att uppföra bl a lustslottet Nymphäum. Slottet var ett tack från kurfürsten Ferdinand von Bayern till hans italienska gemål, Adelheid von Savoyen, för sonen Max Emanuel hon hade fött. Byggmästare till Nymphäum var i början Panelli från Bologna. Senare övertog E Zuccali, som även byggde det nya slottet i Schleissheim.

Schleissheim

Zuccali planerade den stora axeln (med kanalen) och byggde vid slutet av denna slottet Lustheim som fick en egen parterr. Detta skedde under Max Emanuel som 1704 av österrikarna drevs i landsflykt till Paris. Där kunde han under 11 år studera fransk trädgårdskonst. Vid sin återkomst till München hade han en elev till Le Nôtre, Dominique Girard, med sig. Girard övertog den fortsatta utbyggnaden av både Schleissheim och Nymphemburg. Boskézonen är tillsammans med mittkanalen i stora axeln ett verk av Zuccali, parterren utformades av Girard. Den breda mittkanalen användes av Max Emanuel som Mailbana.

Av stort intresse är kanalanläggningarna i både Schleissheim och Nymphenburg som får vatten från olika floder, dessutom förbinder kanalerna de båda parkerna med varandra. Kanalerna användes som transportvägar, men även för nöjesturer i gondoler, hämtade från Venedig.

Parkerna i Schleissheim och Nymphenburg fick 1801 en ny stark ledning under F Ludwig Sckell —

tillsammans med Lenné och Pückler — en företrädare för landskapsparken. Han omformade parterren vid Lustheim till plantskola men fick snart ägna huvudintresset åt Nymphenburg och åt Englischer Garten i München.

Redan 1825 fick Karl Effner rekonstruera parterren i Schleissheim efter Girards ritningar. Så är Schleissheim idag en av de få bevarade barockträdgårdarna i Tyskland. Parken har under de senaste åren genomgått en andra restaurering som ännu inte är avslutad.

Nämnas kan att de ursprungligen planterade kastanjerna nu ersätts med lindar p g a befarad jordtrötthet. Ett led i restaureringen var att på parterren återställa de ursprungliga förgyllda blyvaserna som smälts ner under någon av de många skärmytslingarna i Tysklands historia. De skulle utföras i sten och en stenhuggare förskotterades efter det första färdiga provet. Mer än så blev det inte, ty stenhuggaren försvann med hela anslaget.

Parkföreståndaren, herr Kirmess, som guidade oss genom parken, berättade om en positiv erfarenhet: besökarna, c:a 300 000 per år, håller själva anläggningen ren, trots att de har picknick på gräsytorna (37 ha).

För intresserade kan nämnas att skog täcker c:a 24 ha, vattenyta 8 ha, vägar utgör 8,5 ha och häck(klippt)yta är 6,7 ha.

Allt sköts av 17 personer.

Nymphenburg

I kontrast till dessa siffror står Nymphenburg. 2 milj besökare städar inte efter sig på 32 ha gräsytor, i 158 ha skog och på 19 ha vägyta. Vatten upptar 20 ha. Mindre än i Schleissheim är däremot häck(klippt)ytan: 4,5 ha, eftersom parken här har påverkats i högre grad av Sckell än den i Schleissheim. 27 trädgårdsarbetare sköter parken.

Som jag nämnde ovan utvecklades båda parkerna samtidigt under samma mästare, men mot slutet förändras Nymphenburg och parken förlorar sin karaktär som ren barockträdgård.

Sckell behöll centralaxeln, parterren och axelns inramning. Boskéerna däremot är borta och ersatta av vidlyftiga fria planteringar. Övergången mellan den formella delen och landskapsparken är mästerlig, främst genom siktgator (som håller på att växa igen).

Landskapsparken har berikats med vattenytor, och det platta landskapet med kullar som Schkell byggde med schaktmassor från sjö- och kanalgrävningar. Parken innehåller många charmfulla inslag — det i särklass finaste är jaktslottet Amalienburg (Cuvillies d ä). Imponerande är även Tysklands första uppvärmda inomhusbassäng (1720) i Badenburg. Detta badhus ligger vid en konstgjord sjö. Mittemot huvudtrappan, på andra sidan sjön, ligger ett rundtempel. På badhusets solsida sträcker sig axialt en bred öppen terrängsänka mot landskapet med Zugspitze i fonden. Naturligtvis innehåller parken alla de attribut som krävs för en stor landskapspark, bl a ett övertygande aha i gränsen till betesmarker.

Vår värd, herr Krebs, väckte förvåning med be-

Ett av Sckell's tillägg till barockanläggningen. Terrängsänkan söder om badhuset. De mjuka kullarna på ömse sidor om "sänkan" fylldes med schaktmassor från sjö- och kanalbygge.

Aha-muren i Nymphenburg.

rättelsen om att parterren görs om till hinderbana för stora hästtävlingar. De till parken hörande orangerierna nyttjas idag i ökande omfattning som caféer. Ett av de tre husen byggs om till fjärilshus efter engelsk förebild. Till parken hör även Sydtysklands äldsta växthus från 1700-talet, som till det yttre är helt bevarat.

Vandringen genom parken blev mycket längre än vad som förutsetts, mest på grund av det stora intresset från vår sida för de många problem som skötseln av parken för med sig.

Besöket i den intilliggande botaniska trädgården väckte kanske lite förvåning på grund av det rika dahliasortimentet i den centrala delen. Botaniska trädgårdar i Tyskland försöker ofta stå till tjänst med att visa upp alla sorters växter för intresserade.

Vid mitt besök under vintern upplevde jag i samma anläggning ett färgsprakande skådespel med för tillfället utställda azaleor (krukväxter) i växthusen och ett liknande skådespel med chrysanthemer (snittblommor) i botaniska trädgården i Frankfurth.

Nymphenburg med den barocka centralaxeln och Sckell's igenväxande sidoaxlar.

Bad Reichenhall

Utmed en underjordisk saltavlagring vid denna del av alperna finns ett antal kurorter, av vilka Bad Kissingen och Bad Reichenhall är de mest kända. Valet att besöka Reichenhall berodde på att staden ligger på en högre nivå än de tidigare besökta kurorterna och att den tillhör en klimatzon som är intressant för oss ur växtsynpunkt.

Vidare finns här en salin som är välvårdad och byggd enbart för kurändamål. De äldre salinerna för saltframställning finns inte kvar. Underhållet av salinen kräver att det packade riset (slån och hagtorn) förnyas med jämna mellanrum vilket medförde problem, eftersom båda arterna är fridlysta i Bayern. Nu har man egna odlingar för ändamålet.

Guidningen genom parken var rent dendrologiskt upplagd. Vår ledsagare genom parken, herr Brandes nämnde två växter som gränsfall i området: *Cedrus atlantica glauca* (hos oss t ex i Simrisham) och *Prunus cerasifera* ''Nigra''.

Bayreuth

Namnet för tankarna snarare till musiken och Wagner än till trädgårdskonsten och Lovisa Ulrika.

Återigen vill jag hänvisa till Österrikisklandsresan och då främst till Rheinsberg, men även till Sanssouci. Syskonen Lovisa Ulrika (Drottningholm), Fredrik den Store (Rheinsberg, Sanssouci) och Wilhelmine av Bayreuth var alla tre intresserade av trädgårdskonst och brevväxlade med varandra.

Wilhelmine hade från början mindre parkytor att leka med än sina syskon, och sannolikt även mindre medel. Parken vid slottet i Bayreuth var inte större än 13 ha. Som lustslott fanns ett eremitage i en djurgård utanför staden. Eremitaget besöktes av hela hovet. Där fördes ett enkelt liv som kontrast till livet på slottet.

Hovets medlemmar fick på dagen under tystnad sitta i små hyddor i skogen. De var klädda som munkar och åt sina enkla måltider med träskedar. På natten sov de i små kala celler. 17 år efter Eremitagets invigning fick Wilhelmine det 1735 i present av sin make.

Från den dagen var hon åtminstone vad parken beträffar både byggherre och arkitekt.

Parken är nyligen restaurerad, således också alla de härliga vattenspelen som utmärker Eremitaget. Vattenstrålar mötte besökarna på förgården vid entrén. När de försökte undkomma genom att söka

Den lömska entréhallen i Bayreuth.

skydd inne i huset fick de istället för 20 strålar 200 över sig. Allt medan värden beskådade spektaklet uppifrån. Vår värd, herr Michel, var vänlig nog att placera oss på säkra platser i entrévalvet så att vi utan obehag kunde förlusta oss över den snart 250 år gamla vattenkonsten som han dirigerade för oss. Applåden han fick efter föreställningen var snarare uttryck för ren förtjusning än artighet.

Vattenkonster finns på flera ställen i parken. T ex i form av en rad små kaskader på avsatser i en rännil som leder nerför en lång sluttning och slutar i en å, eller i form av stora fontäner i bassänger och andra anläggningar, men även som speglande vattenytor.

Utöver vattenkonsterna innehåller parken 7 konstgjorda ruiner, varav ruinteatern är den mest kända. Parkens olika delar har var för sig barockkaraktär, men inte anläggningen som helhet. Den får delvis drag av landskapspark, trots att denna parkform uppstod långt senare. Av intresse är även det nya slottet, som från början var tänkt som menageri. Byggnadens utformning med en skrytfasad utåt följer exemplen på de speciella tyska orangerislott som från början var avsedda för övervintring av växter men fick en representativ slottsfasad. Först senare gjordes byggnaderna om till beboeliga lustslott. Dessa var i regel långa raka byggnader med en sal i mittdelen (t ex Sanssouci).

Wilhelmine upphöjde för första gången en cirkelformad byggnad till lustslott.

Hennes betydelse för trädgårdskonsten i Tyskland har kanske kommit i skymundan genom att markgreve Fredrik — hennes man — oftast omnämnts så som varande regent under den tid som den s k bayreuth-stilen utvecklades.

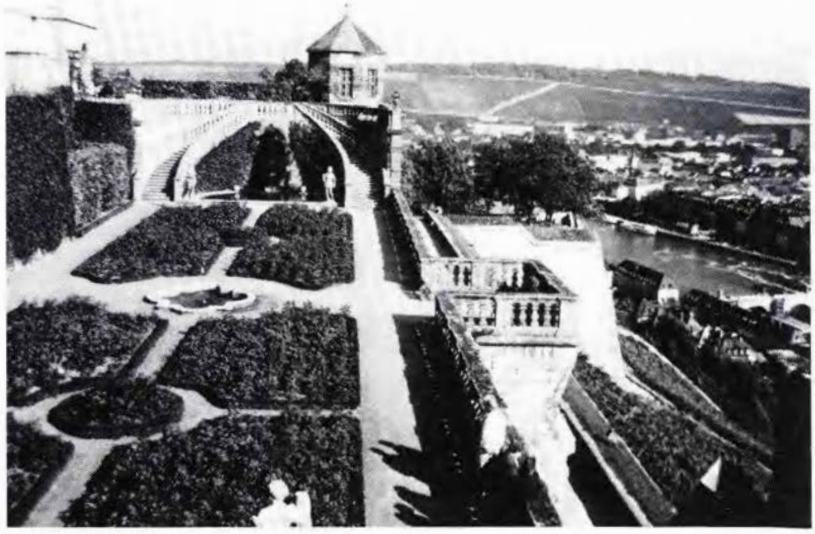

Renässansträdgården ovanför Würzburg på Marienberg.

Parken har en yta av 46 ha, varav 25 ha är skog. Anläggningen sköts av 8 arbetare.

Till denna anläggning hör, liksom till alla vi besökte, ett trädgårdsmästeri. Här drar man upp alla utplanteringsväxter som behövs både till höstplantering (vårflor) och sommarplantering. I Bayreuth användes trädgårdsmästeriet dessutom till att tillverka kopior av en barocksoffa som sedan säljs till barockparker i Bayern.

Tanzlinde vid Efeltrich

På vägen till Würzburg skulle vi träffa en mästare inom trädvården för visning av en månghundraårig lind som hans företag vårdar. Tiden var emellertid knapp och vi nöjde oss med en runda runt trädet utan att stiga ur bussen.

I vissa delar av Tyskland fanns i byns centrum en s k danslind. Linden var beskuren så att tre utbredda grenvåningar erhölls: På den nedersta våningen lade man dansgolvet. På den mellersta våningen satt spelmännen och den översta våningen var avsedd för gudarna. Några av lindarna finns kvar som kulturminnesmärken, den vi såg var den näst största av dessa. Den hade genomgått omfattande trädvårdsarbeten och visade trots sin ålder och storlek kraftig tillväxt.

Würzburg

Högt ovanför staden ligger fästningen Marienberg som under 1200—1700-talet var biskopssäte. Redan då (1631) besökte svenskar fästningen under ledning av Gustav II Adolf. Detta föranledde byggandet av de våldsamma bastioner som kringgärdar fästningen ännu idag för att få bättre kontroll över långväga folk. Fästningen förlorade sin betydelse när furstbiskopen flyttade till staden in i residenset som byggdes under 1700-talet.

Marienberg

Marienberg förföll och 1934 började en första restaurering. Under kriget brändes byggnaderna och först 1950 började en ny restaurering.

På Marienberg fick vi tillgång till en avskild försänkt liten renässansträdgård som på kortsidorna nåddes av symmetriskt utformade svängda trappor. En veneziansk gondol stod sannolikt som förebild. Den sobra enkelheten som präglade den lilla trädgårdens grunddrag gjorde besöket berättigat.

Residenset

Det tog 24 år att bygga residenset och 60 år att slutföra inredningen inklusive freskerna. Arkitekten Balthasar Neuman planerade mästerbygget som idag är ett av de 112 objekt som finns i UNESCOs förteckning över skyddsvärda kulturgods.

Huvuddragen av den genom stadsmuren begränsade parken planerades av Johann Prokop Mayer (1756—1793) i rokokostil.

Parkens huvuddel ligger i slottets centralaxel och siktar på en av bastionens spetsar. Bastionen

Danslind vid Efeltrich.

tillät inte en vidlyftig park men Mayer lyckades att skapa en anläggning med skenbart stora dimensioner genom att terrassera anläggningen på ett skickligt sätt. Vid sidan om den centrala parkdelen planerade Mayer en parterr mellan residenset och orangeriet.

Formklippta Taxus i ''egna'' planteringskuber vid Residenset i Würzburg.

Parterren har förändrats sedan dess, men här finns ett vackert exempel på sättet att formklippa en kuebel till var och en av de kägelformigt klippta idegranarna.

Parken har starkt påverkats av senare förändringar i landskapsstilens anda, men grunddragen från rokokotiden finns kvar. Det visar bl a den 54 000 m^2 klippta häckyta som tillsammans med den totalt 9 ha stora parken sköts av 8 personer.

Den klippta häckytan utgörs till stor del av den välskötta lövgången.

Veitshöchheim

I ett jaktområde byggde en av Würzburgs många furstbiskopar åt sig ett litet slott som sommarresidens. Slottet förbättrades under B Neumann och några år därefter (1755) blev furstbiskop A F von Seinsheim regent på residenset. Han var en uttalad trädgårdsälskare, men som det påstås, en motståndare till moderna idéer. Detta kan vara anledningen till att han skapade en av de vackraste rokokoparkerna i Tyskland.

Idén bakom parkens uppläggning är en uppdelning i tre zoner: skogsregionen, som innehåller övervägande mörka barrväxter, lövregionen som innehåller klippta häckar och fruktträd, och sjöregionen.

Dessa scenerier fylls av analoga trädgårdsskulp-

Daphne och Apollo, i bakgrunden Chronos med Amor. Veitschöchheim.

turer som idag uppgår till 320 st. De flesta är kopior, originalen står inomhus.

De flesta figurerna skapades på kortare tid än 2 år av Ferd. Tietz, några av Peter A Wagner. Figurerna är fulla av älskvärd fräckhet och ironi. I skogsregionen härskar bl a fabeldjur av Lafontaine, men även nymfer som Daphne, vars förvandling till myrtenbuske tillåter tre olika tolkningar. Lövpartiet tillhör människosläktet och fylls av ett förstenat hovsällskap och i sjöregionen finner man gudar och muser. Höjdpunkten är figurgruppen i sjön (Parnassen) som anspelar på antikens syndaflod, utlöst av Jupiter. Allt förintas, bara muserna och Pegasus överlever.

Den finaste delen i den lilla parken är mittpartiet, boskén eller häckträdgården: ''lustbuskaget'' (Lustgebüsch), som det kallades då. Denna del är fylld med små paviljonger, kabinett och kärleksnischer. Häckarna är klippta efter alla D'Argenvilles mönster och döljer trädgårdens litenhet. Det har sagts att när trädgården blev färdig var dess tid sedan länge förbi. Furstbiskopen kanske visste om detta när han som en av de sista figurerna lät sätta upp en grym Chronos, som är full i färd med att klippa vingarna av en skrikande Amor. Veitshöchheim är rokokotidens avskedsföreställning.

Parkens omfattning på 12 ha gör den till en liten park med tanke på sitt innehåll. Stor däremot är häckytan som skall klippas två ggr om året: 64 000 m^2.

Bad Harzburg

År 1569 upptäcktes en saltvattenkälla som senare nyttjades för koksaltutvinning (salin) fram till 1849. Några år tidigare hade kurverksamheten, tack vare salinen, kommit igång. Dåvarande casinoägaren lät i mitten på 1800-talet stadsträdgårdsmästaren i Bremen rita en park. Trädgårdsmästaren är inte namngiven, men den som då innehade ämbetet var G Mayer. Hans medverkan är inte bevisad men högst sannolik. Parken som då tillkom i Harzburg betecknades som en myckt vacker landskapspark. Den låg i anslutning till ett område med ett omfattande ekbestånd, tidigare betesmark för ollonsvin.

Ekparken finns kvar, däremot endast några små rester av den forna casinoparken — målet för vårt besök. Tyvärr var vi mycket försenade och måste passa färjan i Lübeck. Det omfattande programmet som våra värdar herr Bruells och herr Neuhaus hade sammanställt åt oss fick vi tacka nej till och lämnade staden redan efter en timmes besök.

Ämnet kurparker har bara behandlats delvis under vår resa. Vi såg knappt hälften av de historiska kurparkerna i Tyskland. Vi såg ingen av de för ämnet viktiga parkerna i Österrike, Östtyskland, Tjeckoslovakien, Ungern och Frankrike. Förhoppningsvis bidrog resan ändå till ett ökat intresse för våra egna kur- eller brunnsparker, som förfaller eller förändras.

— En studieresa till Nederländerna —

CECILIA ENGSTRÖM • MARGARETA GUSTAFSSON
ÅSA HERMANSSON • GUNNEL SANDESTEDT

Under det fjärde studieåret vid landskapsarkitektutbildningen, Sveriges Lantbruksuniversitet i Alnarp, genomförs av tradition en studieresa till utlandet för att utöka kunskaps- och erfarenhetsutbytet internationellt sett. Förra året, 1986, genomfördes en resa till Nederländerna, gemensam för fördjupningskurserna i översiktlig planering och gestaltning. Syftet var dels att studera den fysiska planeringen i ett urbant präglat land som har många gemensamma faktorer med Sverige, samt att söka kunskap och inspiration i rekreationsområden och parkanläggningar av olika ursprung och karaktär.

*

Nederländerna är ett mycket tättbefolkat land. Det holländska landskapet domineras av en intensivt utnyttjad jordbruksmark. Endast 8,6 % av Hollands landyta utgörs av skog och övriga s k naturområden utgör 4,1 %, vilket ger en bild av hur liten yta som är tillgänglig för rekreation och friluftsliv. I artikeln behandlas tre teman; Amsterdams parker, poldrarna i IJsselmeer — ett exempel på storskalig landskapsplanering — samt barockanläggningen Het Loo, ett exempel på restaurering av en historisk parkanläggning. (se sid 43)

Karta över Nederländerna med Ijsselmeer.

AMSTERDAMS PARKER

I närheten av Amsterdam finns inga större skogar eller andra naturliga strövområden, utan man får istället söka sig till någon av stadens många parker. Dessa parker har en mycket varierande utformning och karaktär, allt ifrån den lilla kvarterslekplatsen till det stora strövområdet ''het Amsterdamse Bos''. Vi har valt att beskriva de parker som besöktes under studieresan i kronologisk ordning och på så sätt följa parkernas utveckling i Amsterdam med omnejd.

Vondelpark

Den första offentliga stadsparken anlades 1865 strax utanför stadskärnan. Amsterdam hade fått sitt ''Bois de Boulogne'' för finpromenader på söndagarna. Det är en mer än 50 ha stor långsmal park, centralt belägen och en bra kommunikationsled för dem som vill slippa dammiga stadsgator. Vondelpark är till största del beskuggad av stora träd. Det finns en hel del sköna gräsytor där man samlas för att äta pic-nic eller spela boll. Ett rosarium är placerat i de centrala delarna liksom paviljonger, estrader för uppträdanden och kaféer. Parken genomkorsas av vägar och promenadstigar, de flesta grusbelagda. Hela tiden rör sig många människor i parken; de cyklar, joggar eller flanerar.

Het Amsterdamse Bos

Amsterdam omges av ett hårt utnyttjat jordbrukslandskap, som medger få naturliga möjligheter till rekreation och friluftsliv. Stadens invånare kom att ställa ökade krav på vistelseytor i takt med ökad urbanisering och mera fritid.

I utbyggnadsplanen för Amsterdam 1915, väcktes idén att anlägga ett rekreationsområde till gagn för Amsterdams befolkning. Värdet av rekreation och naturkontakt betonades. Man hade blivit inspirerad av Ebenezer Howards trädgårdsstadsideal.

Det ianspråktagna området låg i den sydvästra delen av staden och bestod av tre poldrar där den huvudsakliga markanvändningen var jordbruk, främst betesdrift.

Parkens utforming influerades av de Stijl Arts Movement, med konstnären Mondrian i spetsen. Vid planeringen utgick man från tidens funktionella, sociala och ekonomiska krav. I planprogrammet från 1929 betonades de sociala aspekterna ytterligare.

Riktlinjer utarbetades för såväl parkens planering som landskapets framtida karaktär. Ett lämpligt förhållande mellan vatten, öppen mark och trädbevuxen mark ansågs vara 1:1:1. Området omfattade totalt 895 ha, varav 300 ha skog och 100 ha gräsyta. Utgångspunkten var att skapa områden med skiftande uttryck i områdets olika delar; såväl byggda element, t ex sportanläggningar, ponycentra och restaurang, som delar med stark naturkaraktär för naturälskaren.

Vattennivån inom området, som tidigare vunnits från havet genom invallningar, låg fyra till fem meter under havsytan. För att kunna etablera vegetation dränerades området.

De första träden planterades 1937 och de senaste 1967. Såväl skogsträd, ca 200 000 st, som allträd, 50 000 st, planterades. Som princip vid anläggandet har man använt sig av amträd, bl a al, poppel och pil samt ett buskskikt för att dra upp och skydda de slutliga huvudträden. Växtmaterialet består av västeuropeiska arter som ek, alm, björk, tall, gran, naverlönn, hägg, slån, kornell etc. Under det tredje året efter planteringen topphugges alarna i brösthöjd. De breder då ut sig i sidled, beskuggar marken och förhindrar på så sätt ogräsuppslag. Övriga pionjärarter röjes bort successivt under en femtonårsperiod, förutom ett vindskydd i områdets yttre gräns. I slutskedet, efter röjning och gallring, återstår ca 500 pl/ha av de ursprungliga 9 000 pl/ha.

Den hårda vinden från havet har varit en negativ faktor för etableringen. Därför planterades mycket al, som inte bara är vindfördragande utan också har en starkt dränerande effekt.

Man har tack vare en mycket medveten gestaltning lyckats skapa ett omväxlande landskap med såväl flerskiktade skogspartier, pelarsalar, engelska kulisslandskap, som hagar och ängar. Rekreationsytan har med anledning av Amsterdamse Bos tillkomst ökat från 10 m^2 per person år 1945, till 36 m^2 per person år 1975.

För närvarande sköts parken av 20 heltidsanställda. Vid röjning i skogspartierna sker utforslingen med häst, en skonsam men dyr metod. Vid de närmaste gallringarna kommer man främst att försöka förstärka kontakten mellan skogspartierna och områdets många vattenanläggningar. Roddbanan skall utökas till dubbel bredd för att motsvara normerna vid de olympiska spelen, som skall hållas i Amsterdam 1992.

Den planeringsfilosofi som ligger till grund för

Het Amsterdamse Bos.

''het Amsterdamse Bos'', blev under slutet av sjuttiotalet allt vanligare vid parkplanering i Nederländerna, efter att ha varit så gott som bortglömd under 1950-talet och början av 60-talet. De naturlika planteringar som anlagts i Sverige under senare år, är som helhet endast ett eko av denna holländska förebild, med ett fåtal undantag.

''Heemparks'' i Amstelveen

I Amstelveen, en kommun strax söder om Amsterdam, har man specialiserat sig på ''heemparks''. Ordet kan kanske översättas direkt till ''hempark'', en park som visar hur naturen runt hemorten, staden, kan se ut.

Det var på 20- och 30-talet, då det allt mer intensiva jordbruket hotade den inhemska floran, som man började intressera sig för ekologiska principer för att bygga upp en park.

En heempark är alltid baserad på de naturliga förutsättningar som finns i det omgivande landskapet. Här i Amstelveen är torvmarker och vattenrika områden vanliga, varför parkförvaltningen har anlagt sjöar, myrmarker och fuktstråk. Parken blir ett komprimerat miniatyrlandskap där stadsmänniskorna kan studera de inhemska växterna i sin rätta miljö, ett slags idealekotoper. Man hoppas att förståelsen och intresset för flora och fauna skall öka genom dessa pedagogiska parker.

Estetiska principer får alltid styra växtkompositionen. Färgerna är viktiga, men även t ex bladformer. Gestaltningen sker i den lilla skalan men det finns en överordnad struktur, varför det totala intrycket blir finstämt och naturbetonat. Samma arturval kan återkomma över stora områden, men alltid i en väl avvägd sammansättning. Växtsociologiska principer är vägledande i såväl stora som i små sammanhang.

Planeringen och planteringsarbetet är bara början. Sedan kommer den verkliga utvecklingsperioden då arter breder ut sig eller konkurreras tillbaka, nyplanteras eller dör ut. Besökaren kan förledas att tro att växtmaterialet sköter sig själv, men i verkligheten har parkarbetarna uppsikt över minsta detalj och styr utvecklingen. Parkerna sköts av mycket branschkunnig personal med lång erfarenhet. Det krävs ca en parkarbetare per ha för att upprätthålla dagens skötselnivå. Personalen handhar även en liten plantskola för insamling av fröer och uppdrivning av småplantor.

I heemparken råder en stilla frid, den vackra naturen bjuder till en avkopplande promenad och man sätter sig gärna ned på en av de många utplacerade bänkarna och lyssnar till fågelsången.

Amstelpark

En helt annan typ av park är denna intensivt utnyttjade utställningspark. Amstelpark ligger strax söder om Amsterdam, i gränsen mellan bostadsområden och det omkringliggande jordbrukslandskapet, vilket är natur- och kulturskyddat. Parken byggdes 1972 till den stora trädgårdsutställningen Floriaden. Utställningen flyttar runt mellan olika

städer i Holland och för varje gång byggs en ny park upp.

När Floriaden avslutades var det tänkt att endast träden skulle få finnas kvar, men det stora intresse som utställningen hade väckt, gjorde att Amsterdams parkförvaltning beslöt att behålla utställningen. Denna bestod bl a av typträdgårdar från olika länder, utställningslokaler för konst och skulptur samt lekplatser.

Parken är över 1 km lång och 400 m bred. Det finns breda vägar där biltrafik med tunga fordon kan köra, vilket möjliggör stora utställningar även idag. Något som är speciellt för denna park är att det finns ledningar för el, tele och vatten dragna genom hela området, så att man har beredskap för andra stora evenemang liknande Floriaden.

Parken är, som nämnts, uppdelad i ett stort antal mindre delar vilka är helt olika till utformning och karaktär. Meningen är att parken skall vara vacker och intressant under hela året. Därför har man arrangerat trädgårdar för olika årstider; bl a finns ett stort parti med vårblommande lökväxter, en tematrädgård med rhododendron och i andra delar av parken prunkar iris och rosor. Säsongen avslutas med dahlior som blommar ända tills den första frosten kommer. Växthusen med exotiska växter är ett utflyktsmål under hela året.

Amstelpark är en nöjespark, full av attraktioner och aktiviteter. Det finns alltid något som intresserar olika besökare vare sig man är en hängiven rosentusiast eller ett litet nyfiket barn.

Gaasperpark

Gaasperpark, som egentligen är en utvidgning av en Floriadpark från 1972, började planeras under slutet av 1970-talet och anlades under 1980-talets början. Ursprungligen bestod området av sumpartat marskland.

I parkens hjärta ligger en stor, ursprunglig sjö, Gaasperplas, som är upp till 30 meter djup. Utifrån sjön söker sig grundare kanaler. Ett genomgående drag är den intressanta behandling som vattenbrynet fått av bl a tegel, trä och flätat grenverk.

Parken har fått en omväxlande utformning med såväl områden av naturkaraktär som kulturpräglade miljöer. En mångfald aktiviteter som segling, windsurfing, cykling, ridning och till och med camping erbjuds. Inom området finns kafé och restaurang samt ett ultramodernt planetarium.

Växtmaterialet består uteslutande av inhemska arter, ofta planterade i stora kvantiteter för att ge ett lummigt intryck redan från starten.

Skira ormbunkar och akleja skapar en trolsk stämning i de Braak.

Vi upptäckte ett förnämligt vattenleksområde som utgör en av huvudattraktionerna för såväl barn som vuxna. Bryggor, hängbroar och trippstenar leder ut i vattnet. I de grundare delarna har man arbetat med en känslig markmodulering. Ett träskepp i naturlig skala, duschar, flottar och vattensprutande ''kanoner'' är andra lekfulla inslag.

Bestående intryck gav också de formmässigt mera strikta delarna av parken. Med hjälp av en ytterst medveten markmodulering hade man skapat svagt skålade gräsrum som accentueras av formklippta häckar. Friväxande vegetation i bakgrunden ger en fin kontrastverkan. Gaasperpark besöks av en miljon människor årligen. Kommunikationerna med Amsterdams centrala delar är mycket goda.

De ständigt minskande ekonomiska resurserna medför att skötselmålen för parken är flexibla. Man är också lyhörd för besökarnas behov och tidsandan. Just nu diskuteras möjligheterna att ut-

nyttja mera extensiva partier som betesmark, för att på så sätt minska skötselkostnaderna inom dessa utvalda områden. Det är också aktuellt att glesa ut vegetationen längs sjön, för att på så sätt få flera soliga stränder.

Poldrarna i IJsselmeer — havet blir land

Brist på mark har alltid varit ett överhängande problem i Nederländerna, ett land som hyser 13 miljoner invånare, trots att det till ytan knappt är större än Småland. Ända sedan medeltiden har man sökt utöka landets areal genom att torrlägga havsbotten och skapa nytt land — poldrar. Under vår studieresa besökte vi poldrarna i IJsselmeer och fick en inblick i hur detta storskaliga projekt drivits och utvecklats.

Som svensk upplever man poldrarnas landskapsbild som oerhört främmande. Alla höjder och sänkor, alla vattendrag, skogar och sjöar är omsorgsfullt planerade och skapade av människohand. Detta är ingenjörskonst på högsta nivå, framsprungen ur sekler av trångboddhet och brist på jordbruksmark. Man kan inte annat än beundra en sådan handlingskraft och ett sådant tekniskt kunnande.

Allra starkast blir intrycken vid ett besök på den yngsta poldern, Flevoland, som ingår i det stora IJsselmeerprojektet. Flevoland torrlades i två etapper, 1950—60 resp 1959—67. Den mark man på så vis vann började tas i anspråk 1957 och arbetet pågår ännu. Här är det mycket tydligt att man vandrar på närmast jungfrulig mark.

Vi kom med buss från vårt logi i centrala Amsterdam till den knappt tioåriga staden Almere på södra Flevoland. Omställningen gav närmast en känsla av svindel. I jämförelse med Amsterdam, där man kan finna allt från medeltida bebyggelse till moderna förorter, framstår Almere som historielöst. Bebyggelsen har futuristiska drag och präglas av en uppenbar likåldrighet. Tankarna förs lätt till filmens science fictionstäder och det är en mycket speciell känsla att vistas i en sådan stad. Kanske är detta sista etappen i Nederländernas största polderprojekt genom tiderna, då havsviken Zuiderzee blev insjön IJsselmeer.

Historia i sammandrag

Redan i slutet av 1600-talet fanns planer på att torrlägga den stora viken Zuiderzee, men först under vårt århundrade hade tekniken kommit så långt att detta kunde bli verklighet. Mannen bakom projektet var ingenjör Cornelis Lely. 1918 lade han upp ett planförslag som sedan följts nästan till punkt och pricka. Lely engagerade sig också politiskt och kunde därigenom driva sin fråga starkt. Han har i senare tid fått en stad uppkallad efter sig. Lelystad på Flevoland, byggd på 60-talet.

Motiven bakom IJsselmeerprojektet var flera:

— Skydd mot översvämningar
  En stor översvämning år 1916 av landet norr om Amsterdam visade på vikten av ökad säkerhet.
— Behov av mer jordbruksmark
  Man ville öka spannmålsproduktionen i landet. Dessutom planerades en skiftesreform och många bönder behövde ersättas för den mark de då förlorade.
— Förbättrad vattenkontroll
  Den nybildade insjön skulle bli en viktig sötvattenreservoar.
— Förbättrade kommunikationer
  Poldrarna möjliggör trafik över havsviken, dels på vallarna, dels på det nya landet.

Att bygga poldrar

En polder kan ses som en nedsänkt ö, kantad av en vall mot det omgivande havet. I första skedet sedan vallen slutits byggs pumpstationerna och vattnet pumpas bort från polderns yta. Efter detta besås den torrlagda havsbottnen med vass, som påskyndar den fortsatta upptorkningen. Sådden sker från flygplan, då marken ännu inte kan bära maskiner. Så snart området torkat upp något anläggs ett nätverk av kanaler och öppna diken, så att överskottsvattnet förs bort. Först efter ca tre år har genomsläppligheten i marken ökat såpass att täckdiken kan ersätta de öppna dikena och de första grödorna sås. Ofta används raps, som väl tål markens höga salthalt och även tar upp mycket vatten. Efter ytterligare fem år kan rapsen ersättas av skog, samhällen, vägar etc eller fortsätta brukas som jordbruksmark, men då överlämnat till bönderna. De första fem åren brukas marken på statens bekostnad.

IJsselmeerprojektet

Het Afsluitdijk, den yttre vallen som stängde av Zuiderzee från havet, blev färdig 1932. Fyra poldrar har sedan successivt skapats. I deras skiftande utformning kan man avläsa mycket om utvecklingen av 1900-talets samhälle.

Den första poldern, Wieringermeer, byggdes under 30-talet. Det dominerande syftet var att få ny jordbruksmark. En del misstag gjordes i markanvändningsplaneringen, bl a kom de tre största byarna att ligga så tätt att de inte kunde expandera. Planeringen sköttes till största delen av ingenjörer, men inför utformningen av nästa polder, Noordoostpolder, tog man hjälp av arkitekter och sociologisk expertis. Detta var på 40- och 50-talen. Eftersom bilar ännu inte var vanligt förekommande bestämdes avstånden mellan byarna av vad som bekvämt kan nås med cykel. En övergripande struktur lades upp med ett nät av mindre byar, grupperade som ringar kring större. Här uppstod oväntade problem när sedan bilar snabbt kom i bruk, samtidigt som mekaniseringen inom jordbruket gjorde att Noordoostpolder fick färre invånare än väntat. Under de förutsättningarna konkurrerades de mindre byarnas affärsliv raskt ut av centralorternas.

Nästa etapp, Flevoland, är som nämnts utbyggt som två sammanhängande poldrar. Båda planerades för biltrafik, med mindre vikt lagd vid jordbruket än tidigare. Även skogsbruk och rekreation skulle beredas utrymme här. På den äldre delen, Oostelijk Flevoland, behöll man systemet med små byar runt större än tidigare. Vid tiden för den fjärde och hittills sista poldern, Zuidelijk Flevoland, tillkom även större städer, då Amsterdam började anses överbefolkat.

En viktig förändring är att Flevoland utformats som en ö, medan tidigare poldrar är halvöar, som på långa sträckor står i förbindelse med fastlandet. Detta hade visat sig ge problem med ojämna sättningar i övergångszonen. Sättningar är givetvis ofrånkomliga på poldrarna. Den mark som torrlagts är avsatt som sediment under havsytan och mycket porös. Även om man vid anläggandet genom uppodling och utdikning lyckats kompaktera marken kan den sjunka avsevärt. För att minska sättningsskadorna på hus och vägar brukar man alltid lägga ut ett metertjockt sandlager över de ytor som ska bebyggas. Sanden får ligga orörd i tre år för att packa samman marken, men inte heller detta hjälper fullt ut. I Almere uppgav en landskapsarkitekt för oss att gatubeläggningen kan behöva göras om så ofta som vart tredje år, ''men det är vi vana vid här i Holland''.

IJsselmeer och framtiden

Flevoland kan vara slutet på IJsselmeerprojektet. Cornelis Lely på sin tid planerade dock ännu en polder, en femte, vars framtid just nu är oviss. Flera skäl talar mot utbyggnad. Dels har Holland ett spannmålsöverskott, vilket gör att behovet av ny jordbruksmark inte längre är akut. Dels är EG starkt emot att Holland ökar sin jordbruksproduktion. Slutligen skulle denna femte polder, kallad Markerwaard, ligga så till att bl a Amsterdam mister kontakten med IJsselmeer, vilket dess invånare givetvis inte önskar. ''Jag brukar segla där'', sa en arkitekt lakoniskt när vi frågade efter hans åsikt. Det troliga är att Markerwaard läggs på is, kanske för alltid.

Som slutord kan sägas att IJsselmeerpoldrarna, kanske främst Flevoland, är väl värda ett besök för den som turistar i Holland. I Lelystad finns en permanent utställning om poldrarnas historia, Informationszentrum Nieuw Land. För fågelintresserade rekommenderas naturreservatet Oostwardersplassen, nordost om Almere. Flevoland är långt ifrån fullständigt utbyggt än och forskning pågår bl a om vad som händer när man lämnar stora markområden att utvecklas fritt. Skogarna är ännu i första generationen. De nya städerna har vissa problem att locka invånare. Poldrarna genomgår en unik och dynamisk samhällsutveckling: för 100 år sedan hav, nu en levande, starkt föränderlig bygd.

Östgötaalléer och andra

GÖSTA ADELSWÄRD

Alléer tillhör inte vägmyndigheternas älsklingsbarn. De anses utgöra en trafikfara, vilket förmodligen är sant i många fall. De försvårar underhåll och snöröjning och hindrar breddning av vägen för att nu bara nämna några av de nackdelar som teknikerna brukar anföra.

Men alléer har — alldeles bortsett från vissa nyttiga egenskaper, som att ge skugga och vindskydd åt minoriteter på cykel och till fots — en särskild förmåga att fånga allmänhetens hjärta. De har oftast karaktär och personlighet och delar med sig av detta till det omgivande landskapet. I likhet med de beryktade almarna i Kungsträdgården har det vållats mycket rabalder, blod, svett och tårar på många håll i världen, när vägtekniker i rationellt nit har önskat låta yxan gå i sådana folkkära planteringar.

När började man med alléer? Om man efter vedertaget bruk startar med de gamla egypterna, så förefaller det inte otroligt att de, som så ofta gynnade en geometrisk formgivning, också kantade vägar med regelbundna trädrader. Avbildningar av deras trädgårdar pekar också i den riktningen.

Det kanske inte riktigt låg för grekerna att låta träd marschera i led. Snarare väntar man sig något sådant av de mera soldatmässiga romarna. När Plinius d y beskriver sina villor talar han också om trädskuggade gångar. Men Plinius detaljerade trädgårdsbeskrivningar har i alla århundraden uttytts efter tidens smak. Renässansen ville ha dem si och victorianska trädgårdshistoriker i högsta grad så.

Från medeltidens Kina meddelar Marco Polo att vägarna var kantade med trädrader. Men i Kina har ju det mesta funnits så länge.

*

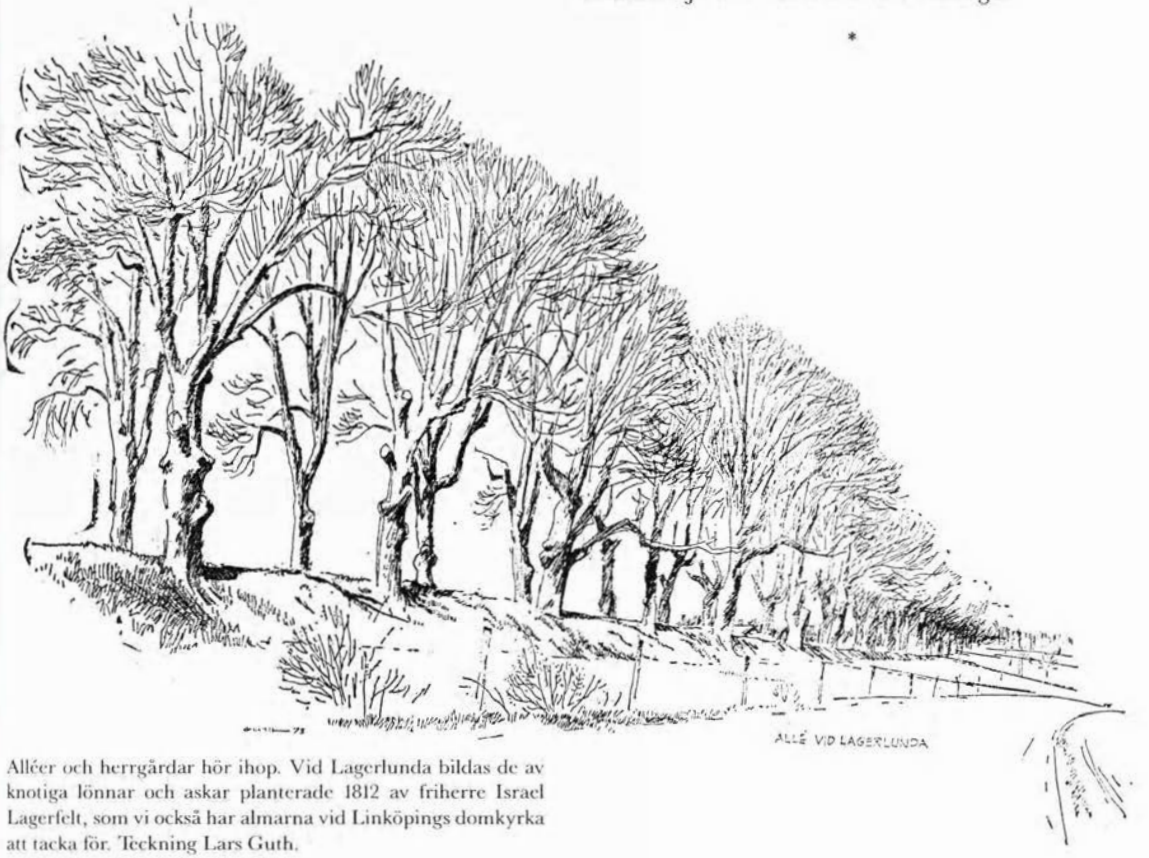

Alléer och herrgårdar hör ihop. Vid Lagerlunda bildas de av knotiga lönnar och askar planterade 1812 av friherre Israel Lagerfelt, som vi också har almarna vid Linköpings domkyrka att tacka för. Teckning Lars Guth.

Lindallén vid Kyleberg är av senare datum. Förmodligen tillkom den på 1850-talet, då godsägare Axel Dickson ägde gården. Teckning Lars Guth.

Vill man stå på säkrare grund i vår egen världsdel får man gå fram till barockens tidevarv. I Frankrike och Holland började alléer bli stommen i trädgårdsanläggningarna. Men de drogs ut i landskapet, genomkorsade skogarna i geometriska mönster och sammanstrålade i cirkelformade mötesplatser. Dessa allésystem hade en praktisk funktion. Man behövde dem för parforcejakterna där det beridna jaktsällskapet åtföljdes av damer och mindre spänstiga herrar i karosser. För att inte tala om de vällastade foror med tillhörande betjäning, som förde ut jaktfrukosten till någon mötesplats — ''rond point''.

Skogsbruket krävde också vägar. I Frankrike har stora ekskogar, ursprungligen avsedda för flottans behov, skötts efter ett rationellt system ända sedan Ludvig XIV:s dagar och den täta undervegetationen gjorde ett vägsystem av ovan antydda slag till en nödvändighet. Nu för tiden tjänar de också fritidens behov. (Se Lustgården årg. 54, 1973, L. Kardell, Världens vackraste ekskogar?).

En spegelbild av dessa allésystem finner man i

stadsbyggnadskonsten. Raka gator, som möts i torgbildningar och öppnar utsikten mot lustslott eller monument. Champs Elysée i Paris är ett praktexempel. Man hör ofta påstås att dessa raka gator anlades för att den absoluta kungamaktens despoter skulle kunna beskjuta upproriska folkmassor med artilleri. Detta är antagligen en efterrationalisering. En handlingskraftig befälhavare klarade situationen ändå. Napoleon Bonaparte som ung general lät med sina kanoner massakrera folkmassan på den trånga platsen vid kyrkan Saint-Roch i Paris. Och det var i republikens tjänst! Men man tog onekligen lärdom av revolutionens gatustrider. När Haussman under Napoleon III ett halvt sekel senare genomförde omdaningen av Paris lär han som argument för de breda avenyerna och boulevarderna också ha anfört att de öppnade förträffliga skjutfält.

*

Alléerna spreds med barockens trädgårdskonst över hela Europa. Inte minst i England var man flitigt i verksamhet med att plantera sådana. Hertigen av Montagu ville plantera en allé från sitt herresäte i Northamptonshire till London, en sträcka på över tio mil. Han fick nöja sig med en något kortare sträcka på egna domäner, men hade tydligen redan åstadkommit så mycket i den vägen att han fick tillnamnet ''planteraren''.

John Evelyn, som var en av de ivrigaste propagandisterna för trädplantering i 1600-talets England, rekommenderade särskilt lind och alm som lämpliga alléträd. Men även ek och hästkastanj förekom.

En av de magnifikaste almalléer, som kan tänkas fanns vid Blenheim Castle, byggt som nationens gåva till krigaren Marlborough och känt som Winston Churchills födelseplats. Den är tredubbel, mer än två km lång och påstås återge den store fältherrens slagordning vid Blenheim. Den lär tyvärr inte överlevt den i England nu grasserande almsjukan.

(I England tycks man med ''alley'' mena sådana i boskéer och skog uthuggna gator, som ovan beskrivits, medan vad vi kallar allé, en väg kantad av trädrader, går under namnet ''avenue').

Med den fria parkstilens framträdande i England under 1700-talet, försvann alléerna i stor utsträckning, men mot slutet av århundradet började de göra sitt intåg igen. Tidens tongivande landskapsarkitekt, Humphry Repton (1752—1818) — fö den som skapade termen landskapsarkitektur — fann sig något motvilligt i detta och deklarerade: ''Ett öga som skolats av smak och erfarenhet avskyr tvång och vänder sig bort från konstlade sätt att väcka dess uppmärksamhet. Av den anledningen är en allé mest tilltalande, när den klättrar uppför en kulle för att när den försvinner bortom krönet lämna åt fantasin att föreställa sig var den slutar.''

I Erik Dahlberghs Suecia Antiqua kan man se hur vår stormaktstids slottsherrar omsatte kontinentala ideal på svensk botten. De ståtliga herresätena kompletterades med praktfulla trädgårdar — eller tänktes i varje fall göra det. Regelmässigt omges dessa av alléer liksom uppfartsvägen, som helst borde leda spikrakt mot entrén. Slotten i ''Suecia'' kan ha förändrats till oigenkännlighet, de kan ha försvunnit eller ligga i ruiner, men alléerna är ofta kvar, ibland som enda vittnesbörd om den forna härligheten. Traditionen höll stadigt i sig. Under 1700- och 1800-talen fanns det väl knappt en herrgård eller större bondgård som inte försågs med trädkantade infartsvägar.

*

Under 1800-talet blev det också allt vanligare att pryda städernas gator med träd — tänk bara på Norrköpings storslagna promenader. Därmed har vi ''med nåre raske skutt'' kommit till Östergötland som inte är den minst intressanta provinsen ur allésynpunkt. Det som resenärer i forna tider bl a fann anmärkningsvärt där var förekomsten av pilalléer. Sådana förekom visserligen även på andra håll utanför Skåne, men i Östergötland förefaller de att ha varit särskilt iögonenfallande.

Daniel Tilas, framstående geolog, gruvexpert m m och dessutom Riksheraldiker, lämnar följande upplysning (Daniel Tilas ''Sokne-Skrifware, handskrift Kungl. Biblioteket):

''Skiärkind. Pihlar planterade som alleer wid Östergöthlands Landswägerne. Den förra Landshöfdingen sedermera Presidenten i Cammarcollegio Baron Ehrencrona lät aldra först pryda landet med desse alleer, hvilka om sommaren gifwe et wackert och täckt anseende. Jag har i den förste Tomen något raissonerat om desse alleer. Nu måste jag något lägga til om dem. Så wackra och prydeliga de äro för landet, och serdeles skygdgifwande i sommarhettan, så hafwa de ändå någon olägenhet med sig, som likwäl kunnat förekommas, om den nya gästgifwarordningen warit författad, innan

QUISBERGS ALLÉ, VADSTENA

Den magnifika allén vid Quisberg, som siluetterar så fint mot himlen, bör vara omkring etthundrafemtio år gammal. Den består av 196 välväxta exemplar av skogslind (*Tilia cordata*), samma trädslag som vid Kyleberg. Bägge dessa trädmonument kommer snart att fridlysas. Teckning Lars Guth.

dessa alleer anlades, ty den påbjuder all skogs undanhuggande på wisse alnars distance från wägen. Philarne äro merendels i kanten af wägarne planterade, och måste årligen tilses, at dess stora wida kringspridande grenar ej göra resande wagnar skada och olägenhet: Men serdeles om Wåren underhåller de länge syra och wäta under Träden, så at på sidorne om desse Träd och bredvid dem, kunna wägarne wara helt torra, men under dem sjelfwe kan Thiählen, Is och snö ligga länge qvar, och göra wägarne rätt besvärlige. Dette allt hade dock kunnat förekommas, om Philarne hade blifwit planterade til 10 alnar på sidan ifrån wägen. Dock sielfwa trädslagets nyttjande til aleer gillar jag ej på alla ställen, thy ahl, asp, ask och mera sådane, hade allt som jordmånen warit blifwit nyttigare och waraktigare. Det är sant at det blifwit kostsammare; Men genom omtanke hade detta kunnat hielpas''. . .

Som hjälp till dateringen kan nämnas att Ehrencrona var landshövding i Östergötland 1727—1736 och att Tilas kan ha nedtecknat sin notis omkring mitten av århundradet.

På väg till Öland 1741 skriver Linné: ''Wägarna voro här i Östergötland sköna, på bägge sidor planterade med Pihlar''. Det var skörpilen, *Salix fragilis*, som mest användes, påpekar han. Carl Hårleman som reste samma väg åtta år senare lämnar följande besked: ''Ifrån gästgifvaregården Åby begynte vägen att vara prydd med de genom den i lifstiden verksamma Landshöfdingen Baron Ehrencronas försorg, på ömse sidor om vägen planterade Pilar, nu likväl mäst alla lutande och utfallande''.

Söder om Norrköping när han befann sig mellan Kumla och Linköping noteras: ''De äldre angenäme och nyttige Pilarne, som förr prydt landsvägen voro till större delen nu mera ej till seende, och de unge här och där satte, så vanartigt medfarne, att det är fruktan värt att släktet innan kårt, åtminstone här på orten alldeles försvinner''.

Trettio år senare meddelar Erik Palmstedt från samma färdväg att de flesta vägpilarna var utgångna eller gamla och lutande. Alléernas tillstånd berodde mycket på den energi överheten lade ned på saken. Landshövdingarna d'Albedyhll och den ovan nämnde Ehrencrona tycks ha varit särskilt verksamma i detta avseende.

Det finns flera uppgifter som tyder på att pilalléer och andra former av pilplanteringar även långt senare var vanliga på många håll i landskapet och spridda rester finns kvar ännu i denna dag. En rad på ett tjugotal gamla pilar kan ännu ses vid E 4 strax söder om Norrköping. Vackra exempel finns inte långt från Örberga kyrka och vid Börstad, där en korgpilsallé lever kvar som minne av en tilltänkt korgfabrikation. Pilarna fyllde en praktisk funktion på den skogsfattiga slätten. De stubbades och gav bränsle, men gav också lä åt de vägfarande.

Andra trädslag användes också. Sträckan Rystad—Linköping planterades t ex på 1830-talet med almar, askar och lönnar, en blandning som ofta återfinnes i gamla herrgårdsalléer.

*

En bred och lång allé med jämna vackra träd är en imponerande syn och det ideal varje alléplanterare ser för sin inre blick. Men allér är ett kollektiv med egen personlighet där också knotiga, defekta träd, i och för sig misslyckade individer, kan bidra till karaktären. Konstnärerna har upptäckt detta för länge sedan. Hobbemas berömda tavla — man skulle nästan kunna säga porträtt — av en allé gör ett starkt och obeskrivligt intryck, men de vindpinade, magra träden är egentligen var för sig en styggelse för en trädälskares öga. Nej, alléer har ett

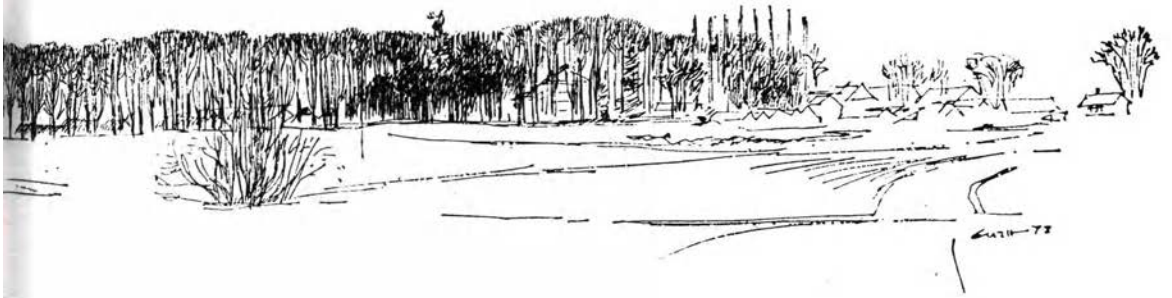

eget liv. Måste de för övrigt nödvändigtvis leda någonstans? Vid Hidcote, en av Englands mest berömda trädgårdar, finns en almallé, som i en svag lutning sträcker sig mot ett krön. Trädtopparna formar sig som gotiska valv och trädradernas slut bildar en port mot himlen. Där har allén blivit sublim konst.

Kanske är det otidsenligt att plädera för alléer. Men det otidsenliga blir ju i våra dagar så lätt tidsenligt igen. Och faktiskt kan man ju här och var som vid Renstad nära Tåkern se nyanlagda alléer.

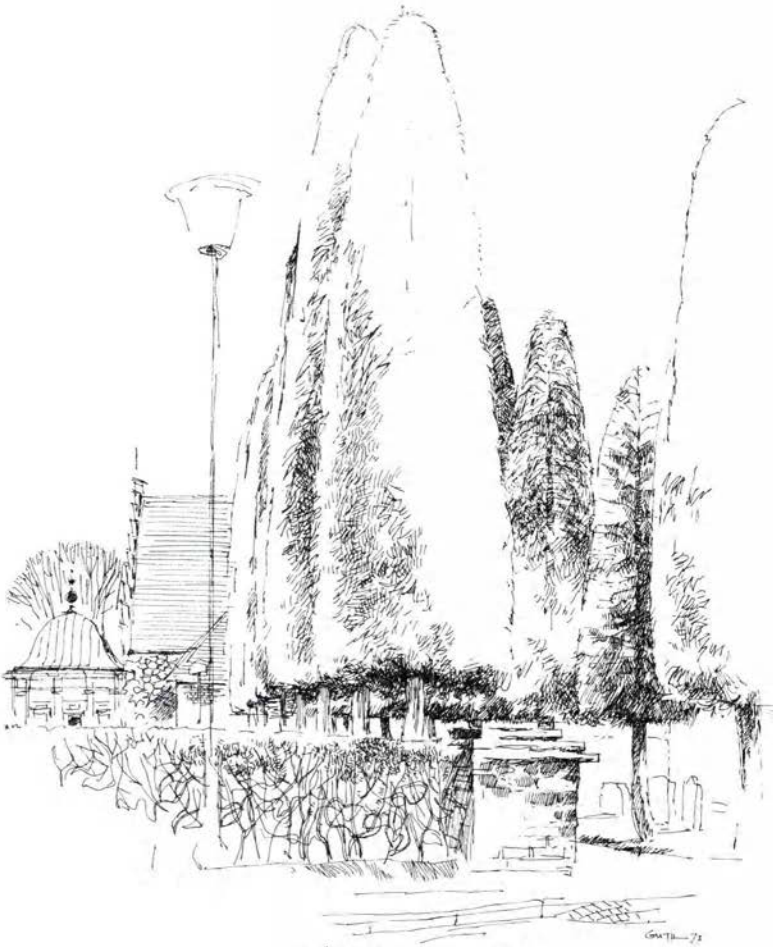

Vid Åtvids gamla kyrka finner man en originell liten allé av klippta thujor. Den tillkom i samband med kyrkogårdens omdaning när den nya kyrkan stod färdig 1884 och den gamla skulle förvandlas till en smakfull ruin. Plantorna togs från en plantskola vid Adelsnäs och var då säkert tio år, så träden bör vara omkring hundra år gamla. Teckning Lars Guth.

§. 10. Besynnerligen wil en wacker lustgård hafwa allehanda alleer, Espaliers och Treilagier o. s. w.

Alleer äro the stora hufwudgångerne; ju högre theras buskar, ju bredare och längre the äro, thes kostelligare äro the. The giöras antingen af bok, lind, lönn eller annor trän. Gångarne måste wäl sannas och hållas rena, och wid änderna med stöder eller annor målning utstofferas.

Jemte theßa stora kan man ock göra smalare alleer på ömse sidor, them Franzosen kallar Contre-alleer, hwarutinnan en ensliger kan för sig sielf få gå at grunda. Man kan så anlägga them, at the antingen parallelt eller ock alt smalare åt något af löf och bindewerk giordt lusthus stöta tilsammans. Hwar-

a 3 est

4 D.

2. Cap.

est man ej kan hafwa näcktergaler, hänger man up i träden och buskarna fördålda burar med andra sångfoglar uti, och förnöjer sig af theras vocal musique och sång.

Citatet ovan är hämtat ur ''En fullständig Swensk Hus-Håldsbok'' av prosten Reinerus Broocman tryckt 1736 på hans eget tryckeri i Norrköping. Broocman hade varit kyrkoherde i Lais i Livland, som han tvingades lämna 1709 under det stora nordiska kriget. I Norrköping, dit han flydde med sin familj, fick han en motsvarande befattning i tyska församlingen. Även den staden drabbades av ryssarnas härjningar och han fick åter se sin kyrka nedbränd. Utan att nedslås verkade han för en ny kyrka och hade samtidigt många andra järn i elden. Bl a startade han ett tryckeri och stor förlagsverksamhet.

Familjen, ur vilken flera lärda och skrivande män utgick, fortsatte rörelsen. Mest kända är sonen Carl Fredric, som författade en detaljerad beskrivning av Östergötland samt mågen, Johan Edman, som grundade en tidning ännu fortlevande med namnet Norrköpings Tidningar.

Hushållsboken omfattar allt som tänkas kan beträffande skötseln av ett lanthushåll. Även en kokbok ingår och ett avsnitt ''Om Lust- och Trädgårdar i synnerhet''.

Framställningen vittnar om god kännedom rörande ämnets teori och praktik. Goda exempel fanns också på nära håll, det visar sonens beskrivning över Östergötland, där många ''kosteliga trädgårdar'' omnämns.

Följde man de råd och anvisningar den gode prosten ger skulle resultatet nog bli en för sin tid ganska ålderdomlig form av barockträdgård. Men så var det säkert; inte kände man till de senaste moderiktningarna på området utan gick efter gammal tradition kanske utbildad vid mitten av

1600-talet eller ännu längre tillbaka. Om möjlighet finns — säger Broocman bl a — kan man bredvid eller efter varander anlägga lust-körs- frukt, medicinska och vingården. De flesta, menar han, är nöjda med att ha de nödvändiga kökssakerna i lustträdgården. Annat som verkar gammalmodigt är de i citatet nämnda målerierna, kanske med skenperspektiv eller föreställande statyer, placerade i slutet av en allé. Burar med sångfåglar dolda i alléernas lövverk verkar främmande och ännu mer uppgiften att i vissa trädgårdar finns ''Snäckeberg därest snäcker underhållas och förökas, förvarade med spitzigt gallerverk av järn och dessutom pyramider av sten eller listverk''. Man undrar om sådant verkligen var vanligt i svenska trädgårdar liksom de ''Amphitheatra'' där man vid inträdet besprutades av grodor, ormar m m, som fick sitt vatten från hemliga rör. Däremot låter det mycket svenskt med labyrinter — ''Willgångar'' — av krusbärsbuskar, men kanske är det påverkan från Jonas Love Almqvist.

Där flera alléer stöta samman kan man ha ''trädgårdssalar'' av hopfogade träd, man kan också göra välvda lövgångar — bra skydd mot sol och regn — ''änskönt'' — medger han — de nu hållas för gammalmodige''.

Råden verkar i allmänhet praktiska och anpassade för svenska förhållanden, t ex att använda det nyttiga och hälsosamma enebärsträdet i stället för den dyra taxus. ''Det låter sig även så väl ansas till vad figurer man helst vill hava''. Vår prost är i gott sällskap; Henry Wise som anlade den magnifika barockträdgården vid Blenheim Castle, nyttjade för dess prydande ''Swedish Junipers'' från sin plantskola.

Den lilla skriften har en slags troskyldig charm, kanske framkallad av ämnets natur och det ålderdomliga språket men också genom en och annan personlig anmärkning. I lusthus ''pläga somlige förvara ett litet bibliotek med allehanda botaniska, arkitektoniska, poetiska trädgårdsböcker och moraliska skrifter om denna världens förgängeliga fåfänga''. Många önskar sig nog det än idag.

Gamla bilder från barockens trädgårdar brukar vimla av figurer; herrskap spatserar, drängar som alltid tycks springa, skällande hundar, krånande hästar. I Broocmans trädgårdar möter vi egentligen bara en — en ensliger som går och grunnar i en rak allé. Han passar bättre, kan man tycka, några årtionden senare då slingrande gångar runt om i Europa skulle beträdas av enslingar i mängder grunnande på nya och evigt gamla problem.

In memoriam
Magnus Fries

Magnus Fries var född botanist. Hans farfarsfar var professor Elias Fries, den systematiska mykologins grand old man, hans farfar lichenologen m m, prof Thore M Fries. Hans fader prof Robert Fries verkade i Bergianska Trädgården där Magnus föddes och växte upp. I Uppsala kom intensiva studier att omväxla med ett glatt och berikande studentliv på Smålands nation och i matlaget på Åttan. Den stora uppskattningen från kamraterna ledde till kuratorskap och många andra uppdrag. På Växtbiologiska institutionen kom Magnus Fries intresse att fokuseras på vegetationshistorisk forskning. Traditionen från Rutger Sernander och metodutvecklingen av Lennart von Post med pollenanalysen som effektivt instrument gav grunden för nya forskningar och intressanta upptäckter om södra Sveriges senkvartära skogshistoria. Det blev en doktorsavhandling, belönad med Vetenskapssocietetens Linnépris. Arbetsområdet utökades i både tid och rum. Det gamla odlingslandskapet i Västergötland, den submarina torven i Laholmsbukten, Ålands vegetationshistoria och kvartärgeologiska undersökningar i Minnesota resulterade i viktiga publikationer. Studieresor åt olika håll, bl a till Skottland, Shetlandsöarna och Östafrika vidgade ytterligare Magnus Fries intressesfär och stora kunnande.

Först i Uppsala och sedan på Skogshögskolan var Magnus Fries en mycket stimulerande akademisk lärare och hans alltid glada, vänskapliga umgängessätt och positiva livssyn uppskattades av alla.

En mycket uppmärksammad och viktig populärvetenskaplig insats gjorde Magnus Fries med den helt nya texten till den andra upplagan av Lindmans ''Bilder ur Nordens flora'', som utkom 1964.

Magnus Fries hade stora kulturella intressen. Linnéforskningen en familjetradition, låg honom varmt om hjärtat och sedan 1945 satt han i Svenska Linnésällskapets styrelse, som sekreterare 1964—69 och som högt värderad ordförande 1980—85. I Vetenskapssamhället i Uppsala, i Sällskapet Idun, i Juvenalorden i Uppsala och i många föreningar med botanisk anknytning var hans insatser mycket uppskattade.

När en stor del av Skogshögskolan utlokaliserades till Umeå förblev Magnus Fries kvar i Stockholm och vi fick då glädjen att hälsa honom som medarbetare på Naturhistoriska riksmuseet. Ingen kunde varit mer välkommen än han. Hans stora växtgeografiska kunskaper gjorde honom dessutom till den rätta personen att färdigställa och avsluta ett ofullständigt och omfattade manuskript som Eric Hultén efterlämnat. Efter åtta år av hårt arbete kunde Magnus Fries framlägga det växtgeografiska monumentalverket Atlas of North European Vascular Plants i tre digra volymer. För denna fundamentala insats belönades han av Kungl Vetenskapsakademien med dess stora Linnémedalj.

Magnus Fries var en utmärkt forskare med ett brett register. Han var också en människa med stor andlig resning. Det ljusa minnet av den goda vännen kommer vi alltid att bevara.

ROLF SANTESSON
professor emeritus

René Dombret

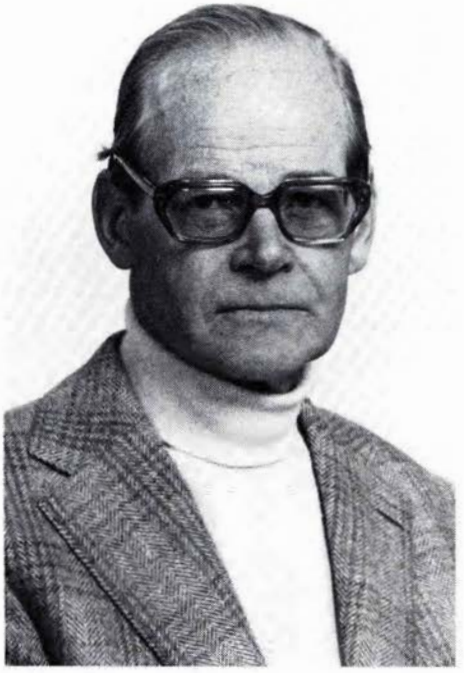

En av våra mycket uppskattade dendrologvänner har hastigt lämnat oss. René och hans hustru Marianne tillhörde de självskrivna deltagarna i dendrologernas sammankomster och resor. De trivdes i varandras sällskap och vi i deras.

Som namnet anger härstammade Renés släkt från sydligare nejder, men var han född i Sverige av en belgisk far. Som byggnadsingenjör var han knuten till fortifikationen där han under kriget gjorde uppskattade fästningsbyggen i den skärgård som han så mycket älskade. Båtar, hav och natur var Renés livsrum.

Marianne hoppas vi få se lika mycket som tidigare och efter förmåga hjälpa henne en bit över det stora tomrum René efterlämnat.

Brita Söderberg

En lindhäcks förvandlingar

Inom ramen för en undersökning för framtida restaureringsåtgärder vid Ängsö slottspark, Västmanland, har jag bland många frågetecken stött på en allé som i två avsnitt varit felaktig. Felaktigheten bestod däri att avståndet mellan stammarna i respektive rad var 1,5 m, dvs långt under det mått som var rådande regel för alléer vid parkens anläggande (1740). Det rörde sig om en till synes förväxt häck.

Detta antagande stärktes av att avsnitten ligger symmetriskt på var sin sida om en ''normal'' allé och att övergångarna mellan denna och de felaktiga markerats av lindar som parvis planterats innanför trädraderna och därmed åstadkommit en hopsnärjning av gången.

Lindarna i dessa partier var dåliga, och vid överläggningar om lämpliga insatser föregrep jag utredningen och förordade fällning av träden.

Stubbarna gav bevis på att det ursprungligen varit fråga om häckar. De flesta träden hade en dubbelkärna som gick att datera till före 1794. Här vill jag nämna att räkning av årsringar hos träd som har beskurits eller hamlats är en mödosam uppgift och att resultatet inte är exakt. Jag har kunnat spåra upp till 10 årsringar som trängs på 1 mm, och det påstås att en kraftig hamling kan medföra att ingen årsring alls växer ut året efter.

Frågan, om de felaktiga alléavsnitten var förväxta häckar, var därmed besvarad. För att få ett fullständigt underlag för en restaurering krävs emellertid även en beskrivning av häckarnas ursprungliga höjd och form. För att även där hitta ett svar klöv jag en stam från ett av de fällda träden och mätte de synliga grenbildningarna.

Grenbildningar fanns på höjderna (i m över mark): 1,2 — 1,5, — 1,7 — 1,9 — 2,1 — 2,6 — 3,6 — 4,0 — 5,0 och 6,0.

Höjder ovanför 3,6 m är utan intresse, eftersom de tillhör den tillväxtzon som ligger ovanför den rätta hamlingshöjden för alléträden. De kraftigaste sidogrenarna som jag fann satt på 1,7 och 2,6 m. Grenar på denna höjd hos plantor som inte är planterade som träd kan tyda på trädhäckar, men också på valv. Carl Hårleman som är den sannoli-

Lindraderna före fällningen.

För att erhålla rotade skott trycks dessa ner och jordtäcks (ersättningsträd till alléerna).

Delvis gallrade stubbskott 2 år efter fällningen.

ka arkitekten till anläggningen hade på sin studieresa till Frankrike och Italien säkerligen sett exempel på valv, åtminstone i Wien, som han besökte på hemresa. Situationen i Ängsö tyder på att valv är sannolika. De uppmätningar av befintliga valv jag gjort i olika anläggningar från 1700-talet stämmer väl in i de proportioner som finns på Ängsö.

Jag skriver om detta delproblem med tanke på de många träd som fälls och kommer att fällas i historiskt intressanta anläggningar. Trädstammar innehåller ibland mycket intressanta upplysningar och det är angeläget att dokumentera dessa innan stockarna eldas upp.

Det har nu gått 3 år sedan träden fälldes och stubbskotten har nått en storlek som kräver en första kapning. Tidigare har vi gallrat bland skotten och lämnat ett 10-tal per stubbe för framtida urval. Därutöver har vi sparat några hundra skott, som antingen tryckts ned vid basen eller strangulerats med tråd och kapats för att åstadkomma rotbildning på dessa. De avses bli ersättningsträd för de många alléträd som måste bytas ut. Om vi lyckas följer vi ett klokt krav som ställs i Florens-Chartern art. 12 som eftersträvar bevarandet av ursprungliga arter (även kloner eller provenienser) för framtida forskningsändamål.

Arbetet utförs av en liten inarbetad grupp från Västerås parkförvaltning.

Klaus Stritzke

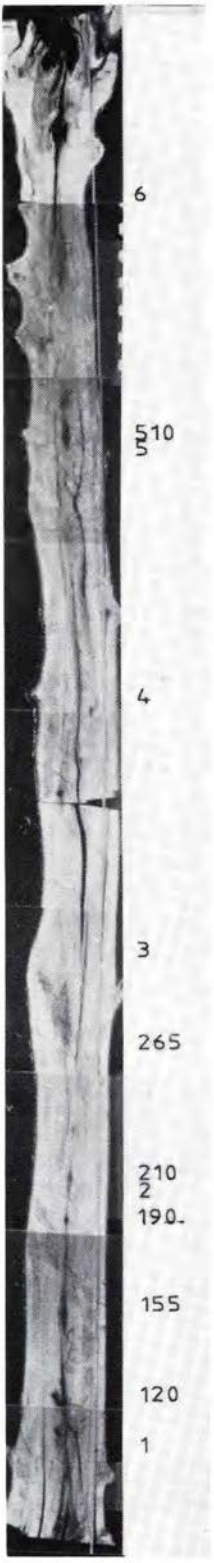

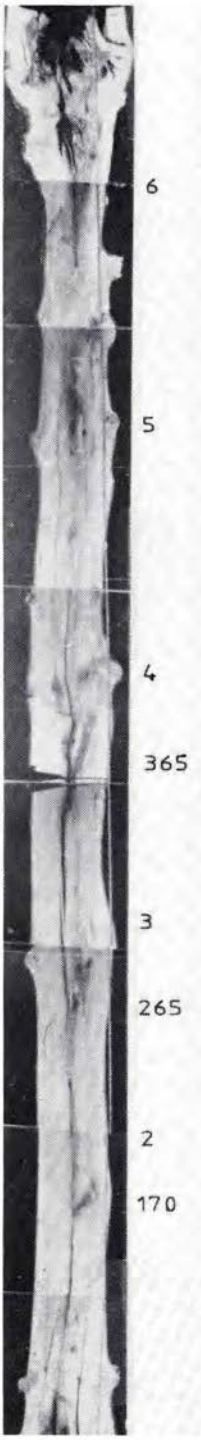

Kluven stam med markering för förgreningar.

Trädvårdsarbeten vid Prins Eugens Waldemarsudde

Vid Prins Eugens Waldemarsudde växer några av Djurgårdens stora gamla ekar. En av dessa — den största — kallas Prins Eugens ek. Den har en ålder av ca 500—600 år, är 24 m hög och har en krondiameter på 12—24 m. Stamomfånget är 8 m, mätt 2 m över mark, och den synliga rotansatsen mäter 16 m i omfång.

Eken står i kanten av en låglänt gräsyta tryckt mot en lodrät bergvägg. Marken under ekens krona är orörd, bortsett från en inhägnad sittyta kring en liten brunnspaviljong.

Som nästan alla Djurgårdens gamla ekar hade även denna försetts med en plomb vars synliga yta var ca 1—2 m bred och 3,8 m hög. Plomben visade sig bestå av två delar, båda olika: plombens nedersta del var en massiv betongklump, medan den övre, större delen var en s k skenplomb. Denna skenplomb hade byggts på en lätt konstruktion av trälister, klädd med papp och nätarmerat gips. Utanpå hade gammal ekbark delvis spikats fast, den resterande ytan var klädd med betong som mycket skickligt hade skulpterats efter ekbarkens struktur.

Orsaken till den nedersta första plomben är sannolikt en skada vid rotansatsen som förstorats genom svampinfektion.

Utöver det ursprungliga såret har plomben i sig gynnat svampens spridning in i stammen och har bidragit till att kambiet i ökad omfattning dött ovanför det ursprungliga såret. Detta i sin tur kan ha lett till att en av de ursprungligen 3 huvudgrenarna brutits av i kronansatsen.

Det våldsamma sår som den bortbrutna grenen lämnade efter sig doldes sedan av skenplomben.

Plomben var visserligen till skada för trädet, men att ta bort en gammal plomb är ett kostsamt och för trädet riskfyllt företag, varför åtgärden inte genomförts tidigare. Ekens kondition hade under senare år visat en tilltagande försämring vilket tydligt kunde ses i kronans övre del.

Döda grentoppar visade på svårigheter för trädet att från roten försörja de övre partierna med näringsvätska.

Men frågan om en åtgärd på den stora eken aktualiserades först genom ett blixtnedslag, som rev upp en av de två återstående huvudgrenarna. Såret efter blixten blev mer än 6 m långt, 10—40 cm brett och ca 20—30 cm djupt. Omfattningen innebar risk för en storskalig nedbrytning av grenen genom röta. Ett rötangrepp medför samtidigt en risk för hela trädet och framförallt utgör den en stor risk för säkerheten.

Med tanke på trädets symboliska värde, dess vitalitet och blixtskadans efterverkningar bedömde jag att åtgärder var berättigade, och på grund av säkerhetsskäl även nödvändiga.

Detta var anledningen till ett åtgärdsprogram som avser att eliminera säkerhetsriskerna och att avsevärt förlänga trädets liv.

Beslut om åtgärd fattades av styrelsen för Waldemarsudde på grundval av ett omfattande utlåtande som omfattar:

Trädartens speciella egenskaper och krav och fakta rörande Prins Eugens ek inklusive beskrivning av synliga och dolda skador och deras omfattning (6 sidor)

Fysiologiska och morfologiska förklaringar (4 sidor)

Ståndortsbeskrivning (3 sidor)

Beskrivning av trädets kondition samt skälighetsbedömning av föreslagna åtgärder och de därmed förbundna kostnaderna. (3 sidor).

Detta utförliga utlåtande underlättar för de ansvariga att fatta beslut eftersom de i regel inte är sakkunniga.

Det utförda arbetet är intressant ur flera synvinklar:

För första gången utförs i Sverige trädvård efter den s k tyska skolan. Den har under lång tid utsatts för hård kritik här i Sverige trots att den i praktiken är okänd hos oss. Arbetena har anförtrotts firma Maurers Baumpflege från Nürnberg i Västtyskland. Detta är Mellaneuropas äldsta specialföretag för trädvård och som också är ledande och representativ för den tyska skolan. M Maurer arbetade i 7 år i USA inom trädvården och registrerade 1948 sitt företag i Tyskland. Där fick han ett stort arbetsområde tack vare de våldsamma skador på park- och gatuträd som kriget lämnade efter sig.

Därmed bygger företaget idag på 40 års erfarenheter i arbetet med stora träd. Firman är sedan slutet av 50-talet medlem i International Society of Arboriculture, och ledamot i Gütegemeinschaft Baumpflege und Baumsanierung.

Arbetet sker enligt en av trädvårdsföretaget upp-

rättat detaljerad arbetsbeskrivning (10 sidor) som även innehåller ett anbud.

De åtgärder som vidtas indelas i två skeden och sker med två års mellanrum. I skede 1 (september 1987) skedde följande arbeten:

1. Trädets rötter aktiverades genom gödsling med en kombinerad blandning av ett jordförbättringsmedel, sand och ett specialgödsel (Baumfutter) som Maurer tog fram 1950. Blandningen tillför inte bara näring till trädrötterna utan den aktiverar de för trädet livsviktiga mikroorganismerna och förbättrar markgenomluftningen på ett mycket skonsamt sätt. Ca 2.400 st 40—60 cm djupa hål borrades i marken och fylldes med blandningen. Verkningstiden är 10 år.
   Denna åtgärd ses som den viktigaste förutsättningen för en framgångsrik trädsanering.
2. Plomberna togs bort utan att tillväxtveden i den gamla sårkanten skadats.
3. Lös, av brunröta nedbruten ved (7 m^3) togs bort i stam och i huvudgrenarnas ansatser.
4. Blixtskadan åtgärdades genom behandling av den öppna veddelen, stabilisering av sprickan med 6 st genomgående bultar, efterbehandling av sårkanten, impregnering och sårförsegling med Lac-Balsam.

Borrning av hål med jordborr.

5. Kronansatsen stabiliserades med hjälp av 4 st genomgående bultar. (Den kvarvarande väggen av frisk ved är ca 10—30 cm tjock på den återstående delen av stammen).
6. I kronan togs alla döda och döende grenar bort. Detta arbete utfördes från lift (teleskop, 25 m) och inte från lina. Från lina kan man inte arbeta så långt ute i trädkronans periferi utan är hänvisad till snitthöjd som nås från bärande grenar.

2 400 hål under ekens krona som främjar markluftningen.

7 m^3 plomb och förmultnad ved togs ur stammen.

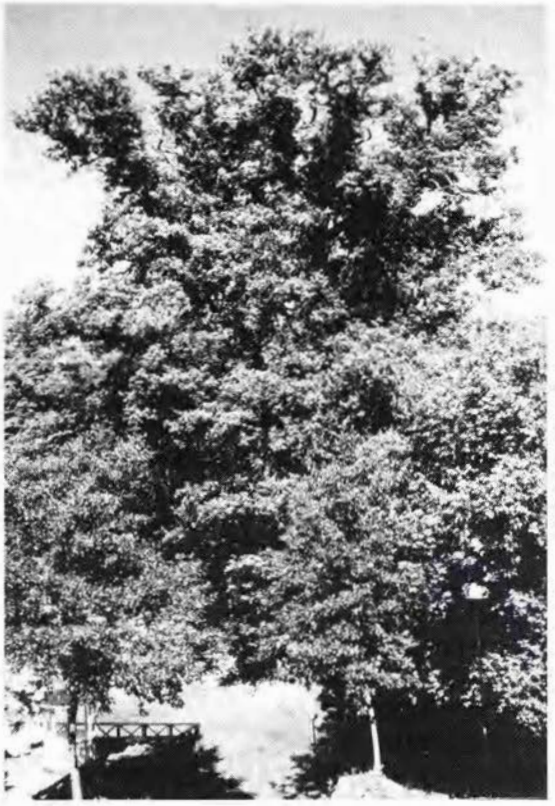

Kronan efter beskärning. Kronans form är bevarad. Tack vare insats av skylift undvcks en onödig inskärning.

I ett senare skede kommer kronan och stammen att stabiliseras, veddelen slutbehandlas och såren efterbehandlas och förseglas.

Arbetet kontrollerades och dokumenterades (5 sidor).

Hela arbetet föregicks och avslutades således med beskrivningstext på 41 sidor. Därtill kommer bildmaterial. Denna utförliga text för arbete på ett träd är idag ovanligt, men med tanke på arbetets omfattning och kostnad berättigat.

Textmaterialet har följande fördelar:

Allt som finns i beskrivningen kan kontrolleras och användas mot trädvårdaren vid ett felaktigt förslag eller ett misslyckat arbete.

Arbetsbeskrivningen — speciellt beskrivningen avseende skadorna och infektionens art och omfattning — visar anbudsgivarens fackliga kvalifikationer, senast när ingreppet påbörjas.

Beställarens ansvar vid olycka och skada orsakat av trädet efter behandlingen överförs till trädvår-

daren som fackligt ansvarigt genom ovan nämnda handling.

Det samma gäller för skador på trädet genom felaktig behandling eller utebliven detaljåtgärd som inte beaktats, men som borde ha vidtagits enligt facklig vedertagen praxis.

Prins Eugens ek är värd att besöka och de utförda arbetena är värda fortsatt uppmärksamhet.

Klaus Stritzke

Parkvandring i stormens spår

London, november 1987

En dendrolog och linnean som kommer till London, vandrar gärna i trädgårdar och parker. Chelsea Physic Garden var stängd, men föreståndaren var gästfri mot Stockholms-resenären. Denna trädgård grundades redan 1673. Man har mest ägnat sig åt vetenskapligt arbete där, nu fungerar trädgården även som museum och trädgårdsskola. För fyra år sedan öppnade Chelsea Physic Garden sina grindar för allmänheten vissa tider.

En solig klar morgon vandrade vi där och såg det praktfulla Ginko-trädet i gul höstskrud med mängder av frukter, som delvis fallit ner på marken. Men det hade nyligen, den 16 oktober 1987 ,varit en kraftig storm, som med virvlande kraft ryckt upp en mängd träd i ett stråk längs Themsen. Man röjde nu upp och brände. Den blå röken vindlade sig upp mellan rabatter, träd och snår. På ett ställe hade man redan hunnit plantera en ung *Cedrus libani* i stället för ett träd, som ryckts upp av stormen. En namnplåt upplyser om storm och nyplantering. Jag lade särskilt märke till en grå kantväxt, som var flitigt använd i trädgården. Jag hade först stött på den, torr hård och starkt doftande, vid El Grecos hus i Toledo, sedan fått namnet på den i en tysk kurpark. Här i London var den mycket vanlig, det var *Santolina chamaecyparissus*.

Stormen kom medan löven ännu satt kvar på träden, detta gav större vindfång. Stormen gick genom det tätt befolkade sydöstra England. England har ganska ofta stormar och skogsindustrin gör varje år förluster på flera miljoner pund. Man försöker förädla till mer stabila träd, som kan växa till kraftigare timmer och ändå klara stormar. De gransorter man har mest av nu är Sitka- och Douglas och problemet är att man måste ta dem vid klenare dimensioner, som ger sämre ekonomiskt utbyte.

En annan dag besökte jag Kew Gardens. Stora områden var avstängda, där man arbetade med att röja efter stormens förödelse. Men där var ändå mycket att se på och njuta av. Tätt i stora rabatter lyste den klarblå *Liriope plathyphylla*. Växthuset med en rikedom av växter ordnade efter jordens olika klimatområden var ytterst välskött och intressant.

Men över det hela låg sorgen och problemen med de fällda trädindividen. En hel del minnesträd, som planterats vid särskilda tillfällen av kända personer, hade ju fallit. Drottningens *Juglans regia*, valnöt, planterad vid Kew's 200-årsjubileum 1959 och *Cryptomeria japnica*, som planterats av kejsar Hirohito 1971, är ett par exempel. 500 träd, både löv- och barrträd, föll under stormnatten. Sedan Joseph Banks tid i slutet av 1700-talet spelar Kew Gardens en mycket speciell roll i världen. Utvecklingen har gått mot en trädgård för vetenskap. Man reste i olika delar av världen, samlade växter och tog hem och införlivade med Kew. Där har träden fått växa naturligt till den form, som är utmärkande för arten, en del växer i grupper som ute i naturen.

Det äldsta träd, som föll, var en *Zelkova carpinifolia*, iransk alm, planterad 1761. Det är av stor betydelse att bevara de arter som finns i Kew, en del är nära att dö ut på den ursprungliga växtplatsen. Detta gäller t ex Himalaya-almen, *Ulmus villosa*. Denna alm har motstått almsjukan och spelar en stor roll i utvecklingsarbetet att få fram resistenta almar. Nu förlorade Kew detta träd. Trädet finns kvar endast i ett litet område i Kashmir. Två stora fina exemplar av *Nothofagus obliqua*, sydbok, föll. De planterades för 85 år sedan och fördes till England av en berömd trädsamlare. Det är också sorgligt när en väl utvuxen allé skadas. Kew har en allé av 16 tulpanträd, *Liriodendron tulipifera*, planterad 1939. Träden hade nyligen kommit till blommande ålder. Nu tog stormen flera träd. Symmetrin blir störd, när unga nya träd planteras. Många träd har fått en eller flera grenar avslagna, så att trädet ser obalanserat ut. Ett sådant träd kan dock plåstras om och kanske leva vidare.

I Kew Gardens planterar man inte vilket träd som helst. Man måste känna till ursprungsplatsen, hemlandet eller veta att det är en förökning från ett känt träd. Det är därför viktigt att snabbt ombesörja fortlevnad genom vegetativ förökning av ett träd

som fallit. Det nya trädet är då en klon av det gamla, vars historia man känner. Det nya trädet blir en kopia av det gamla. Detta är särskilt viktigt, när det rör sig om skildkönade träd, han- och honträd. Ett fruktträd *Maclura pomifera* föll. Det var det enda hanträdet vid en grupp honträd. En annan sorts förlust är när ett stort exemplar av t ex en vintergrön lager har fallit. Den hade en vindskyddande uppgift för andra växter.

Den vegetativa förökningen kan ske med skott eller knoppar. Man vill få fram träd av samma genetiska typ. Dels kan man använda den gamla välkända *ympmetoden*. då tar man en liten kvist från det önskade trädet och ympar på ett friskt basträd. Det är svårare att få ympskott från äldre träd att ta sig. Att det är höst är också en nackdel. Man kan också förnya träd genom *mikroförökning*, kallas även skottspetsförökning. Man tar då en knopp i vilotillstånd långt ut på en gren. Knoppen ytsteriliseras i 70 % alkohol. Sedan tar man bort yttre delar, knoppfjäll etc, och går in till den lilla del, lmm^3 eller mindre, där tillväxten äger rum. Detta lilla område snittas ut och läggs på ett näringssubstrat, ett renat näringsgelé, som hålls i lämpliga ljus- och värmeförhållanden. Olika slags träd, olika växter har mycket varierande krav på substratet. Det kan vara en svår uppgift att pröva sig fram och lyckas. Det är då viktigt att hålla ett förråd av förökningsknoppar tills man finner rätt metodik. Knoppar kan i allmänhet förvaras nedkylda, om de skyddas för uttorkning. Även i denna metod är det lättare att lyckas med knoppar från unga träd än från gamla. Det är lättare att använda metoden på jordbruksväxter och på lövträd, med barrträd är det svårt.

I Kew Gardens har man tidigare lyckats bra med mikroförökning med det amerikanska perukträdet, *Cotinus obovatus*. Efter flera års försök fick man upp några plantor, som nu är växande träd. I Sverige används metoden vid massförökning av utvalda plusträd av *Betula verrucosa*, vårtbjörk, samt vid äppelsort-förökning. Försök med potatis pågår vid institutionen för växtförädling vid lantbruksuniversitet Ultuna. Man använder metoden för massförökning av krukväxter t ex orkidéer i Holland och för Begonier i Örebro-trakten i Sverige.

En del träd har förlorat många stora grenar i stormen. I Kew Gardens kan det betyda en stor förlust, ty även om man kan läka såren, så har det trädet förlorat sin naturliga form, en del av det vetenskapliga värdet är borta. Men- ett sådant träd lever dock och kan ge knoppar, som man kan använda till förökningsarbetet.

Förr for man som ''planthunters'' till andra länder och tog hem träd. Detta går vanligen ej i våra dagar. En del skogar är borthuggna, en del ligger skyddade i reservat eller ligger i krigförande land. Den tidigare nämnda Zelkova-almen i Iran kan man ej insamla igen.

Några positiva följder av stormen kan dras fram. Man kan nu studera de stora rotsystemen, kemister undersöker kemikalier i rötternas vävnader och rotsvampar, mykorrhiza, undersöks. De väl utvuxna trädstammarna undersöks, trädringarna kan ge många upplysningar om förändringar i omgivningen. Träets svampsjukdomar kan studeras. Så går livet vidare. Man lär och erfar mer och mer. En biolog vet ju att olika träd har olika genetisk möjlighet att leva länge, stå emot stormar etc. En del träd har en relativt kort livslängd- hur mycket parkskaparen än tycker om trädet ur form och objektsynpunkt. Ett träd växer, förändras och dör. Många av de plataner, som föll i London, hade utbredda ytliga rotsystem och hade nått mogen ålder. De skulle ändå rätt snart ersättas med unga träd. Men det är ''trädpersonligheterna'', de som vi inte kan få igen, som vi sörjer.

Ingrid Lundholm

Naturlig sambo

Vidstående foto av två träd, som för en 'omfamnande dialog' visar att naturen ibland beter sig helt mänskligt. Det är därför inte så underligt att en dendrolog söker sig dit. Det är också vad en av våra medlemmar — direktör Folke Mattsson, Zetas trädgård i Huddinge — har gjort. Han träffade på dessa två träd och kunde konstatera att de var sammanväxta 'precis som om någon bundit ihop dem för något år sedan, men någon skarv syns inte till'. Han fotograferade fenomenet, som han ställde sig undrande inför.

Vad han fotograferat är helt enkelt urformen för barkympning. Som små var de här båda träden fristående från varandra. Så har de vuxit och som större har de genom vindens inverkan stått och gnidit mot varandra så att barken helt enkelt nötts bort. Så har vinden lugnat ner sig några dagar samtidigt som spänningen mellan grenarna varit så stark att de behållit sitt läge och då har de båda trädens kambiumlager passat på att växa samman.

Detta i sin tur har lett till att ledningsbanorna länkats ihop och så har de båda träden blivit ett med gemensamt näringssystem, två stammar och två rotsystem.

Förmodligen är det också detta fenomen, som kommit att bli förebilden för det som bland fackmän kallas 'transplantation' d v s överflyttning av en levande växtdel till en annan. Vilket sedan i sin tur givit upphov till en mängd olika ympningsmetoder alltifrån barkymp till triangulering och hakymp.

Helmuth Wanderoy

Landskapsarkitekternas trädgårdsinventering

Föreningens initiativ och upprop till en försöksinventering av märkliga park- och trädgårdsanläggningar publicerades i 1979 års Lustgården.

Resultatet av uppropet har aldrig publicerats, men presenterades vid höstens bildvisning, där det också redogjordes för de två inventeringar som pågår och som inspirerats av detta upprop.

Det var under 1983 som Landskapsarkitekterna på ett Nordiskt möte beslöt att en Nordisk havekunstguide skulle utarbetas. Samma år startade också ett forskningsprojekt vid Alnarp på Institutionen för landskapsplanering under rubriken ''Trädgårdskonstens Historiska källmaterial.''

Den nordiska havekunstguiden erhöll man tyvärr inga pengar till från Nordisk Kulturfond varför varje nordiskt land nu gör sin egen trädgårdsguide. — Vår svenska del har fått anslag av Byggforskningsrådet. Inventering har landskapsvis utförts under 1987 av aderton landskapsarkitekter. Detta stora material vill man nu från Landskapsarkitekternas Riksförbund få arkiverat på Alnarp eller Ultuna för att det med tiden skall kunna följas upp, kompletteras och utgöra underlag för fortsatt forskning.

Slutmålet för landskapsarkitektkåren är att få en trädgårds- och landskapsarkitektguide som visar vad som har gjorts under 1900-talet inom trädgårdskonstens område. Här skall redovisas de historiska anläggningar som rustats efter 1920. Nya kyrkogårdar och minneslundar. Trädgårdar runt institutioner, hyreshus och även privata anläggningar som är intressanta. Landskapsvård, grus- och bergtäkter, vägmiljö m m kommer också att behandlas. Denna guide skall sedan leverera material till den Nordiska guiden.

Förhoppningsvis bör den vara klar till IFLA mötet i Bergen 1990.

Inga Hermelin Jungstedt

För Parisresenärer

Genom ett nytt initiativ av ''la Caisse des monuments historiques'' kan den som är intresserad av historiska trädgårdar därifrån erhålla en karta och upplysningar om färdvägar m m om dylika belägna i l'Isle de France.

Många av dessa trädgårdar är säkert kända för Lustgårdens läsare åtminstone genom litteraturen: Courances t ex — barockanläggningen med porlande vatten överallt, som dendrologerna besökte en gång — Dampierre, en romantisk park, Monets Givernay och t o m det fantastiska Désert de Retz, där huvudbyggnaden har formen av en avbruten antik kolonn i jätteformat. Det var tidigare hermetiskt avstängt för allmänheten. Nu tycks restaurering pågå där och på många andra av dessa anläggningar.

För att få karta och upplysningar, skriv till:

C.N.M.H. hotel de Sully,
62, rue Saint-Antoine,
75004 Paris.

Begär att få ''routes des parcs et jardins.''

Några särskilt goda karameller ur den stora parkgottepåsen, som dendrologresan bjöd på
eller
Några gamla gestaltningsprinciper att betänka för en nutida parkplanerare.

· OM PERSPEKTIV :

Princip som ger förstärkt perspektiv i en vy:

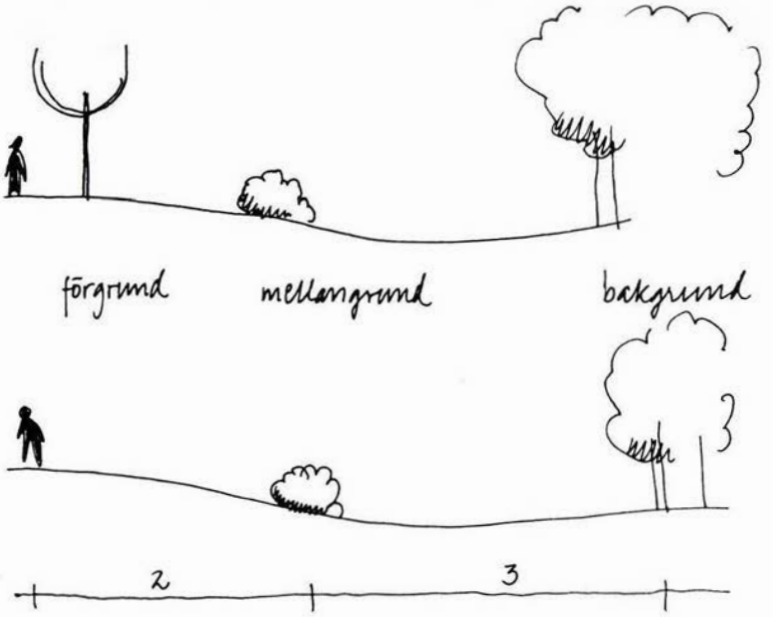

Förhållandet 2:3, dvs gyllene snittet, mellan förgrund och bakgrund ger optimal djupeffekt för betraktaren.
(Medvetet använt av furst Pückler i d.a. Branitzparken.)

Perspektiv-verkan kan också nås genom att medvetet utnyttja ljus och skugga i anläggningen.

• OM KARAKTÄR :

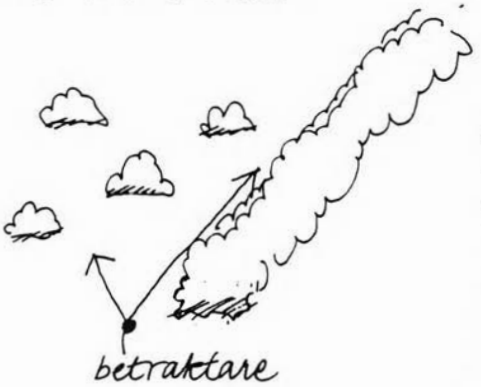

Detta ger ett lugnt intryck.
Siktaxeln åt ena hållet en stram och rak kant av vegetation.
Åt andra hållet växtlighet i lösare ordnade grupper.

PLAN

(Furst Pückler i Bad-Muskau-parken)

Kontraster nås med ljusa och mörka träd tillsammans; ex. lind + ek
eller lind + bok

• OM ATT SE :

" I barockträdgården går ögat och foten samma väg. I landskapsparken går de skilda."

Landskapsträdgården är anningarnas park....

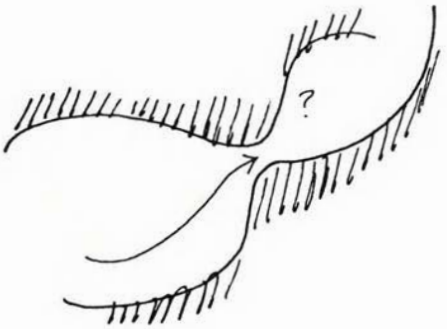

Besökaren lockas hela tiden vidare genom att undra vad som döljs bakom nästa krök.

27° överensstämmer med ögats fysiska begränsning

I Lichtenwalde-parken utnyttjades detta till fullo. Här fanns inte någon synvinkel större än 27° från någon enda punkt.

Dold vägföring:

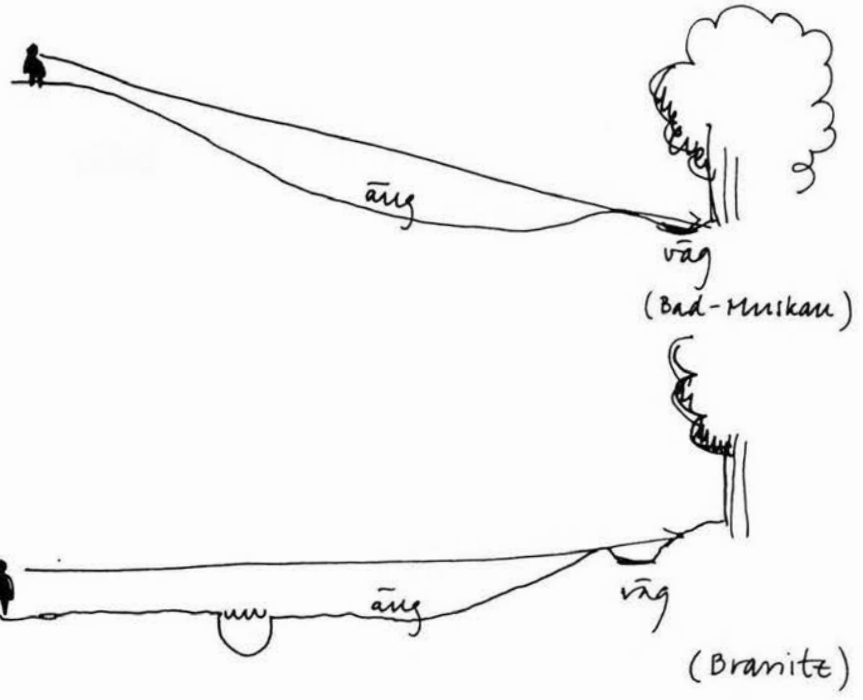

Ögat ser i båda fallen gräs kontinuerligt till skogskanten.

• OM HISTORISKT DILEMMA: (?)

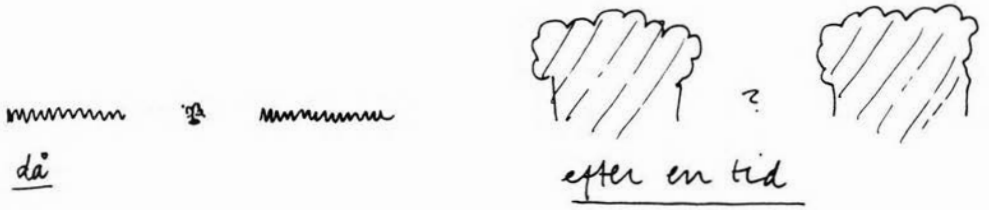

För att bibehålla styrkeförhållandet mellan vattnet och omgivande vegetation måste gränsen vattenkonsten bli mäktigare när vegetationen vuxit upp.

• OM MAN HADE PENGAR:

vinterrassen à la Sanssouci 1745

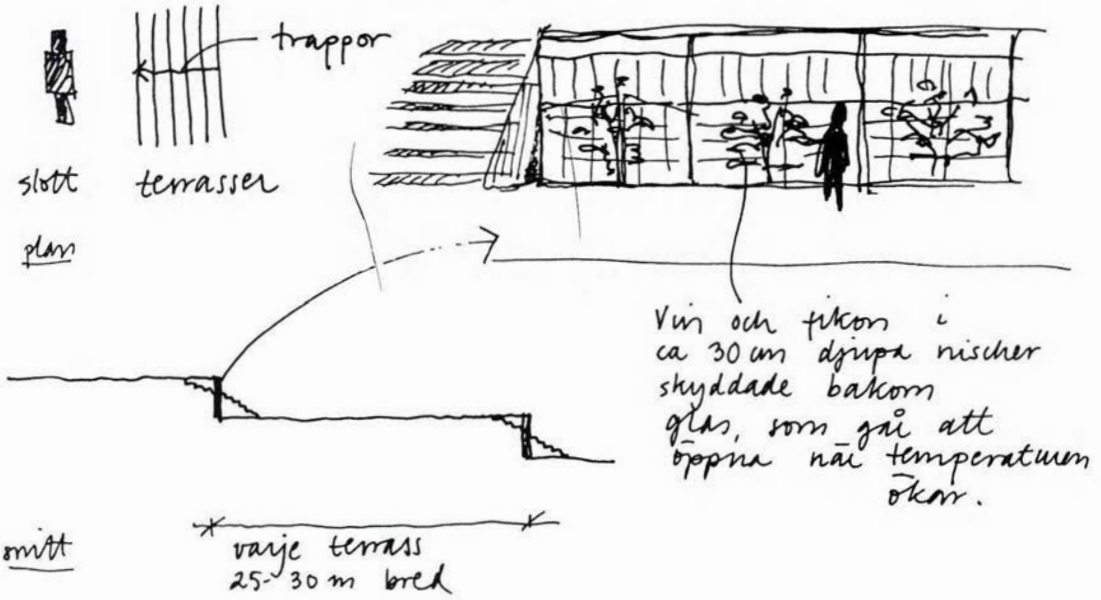

Flora & Pomona vaktar
vid entrén till Rheinsberg

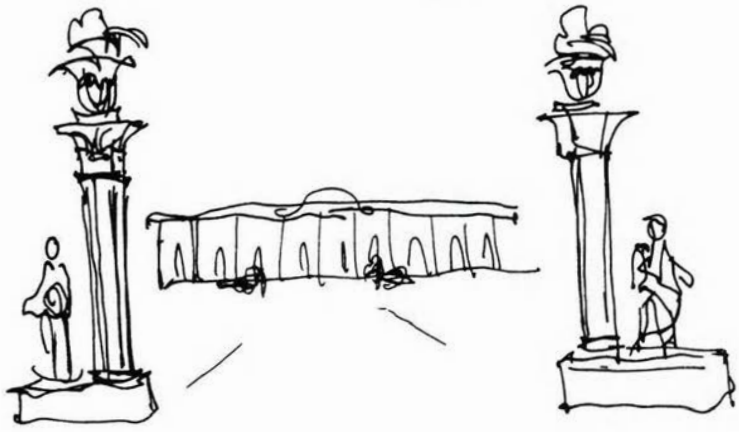

• OM SOMMAREN SKÖNA:

En av de många ikonerna i Gross-Sedlitz.

(Ingrid L. sög på karamellerna)

FDP:s första tema-dag

Den första tema-dagen under FDP:s 67-åriga tillvaro genomfördes den 24 oktober i Stockholm under titeln ''Där solen skiner''.

Efter välkomnande öppnade professor Gösta Winqvist (ordf) med en vacker bildkavalkad om Kenya med anledning av en planerad exkursion till detta land under nästkomande år. GW menade att Kenya är det land man längtar tillbaka till. Här finns savann med akacior, som under vissa tider av året har löv och då ger en lätt skugga. I dem bygger vävarfåglar av olika slag sina mästerligt gjorda bon och en av arterna akacia passar för en gallstekels äggläggning, varför dessa träd får plommonstora gallbildningar. När larverna sedan kryper ut uppstår ett hål, som i sin tur fungerar så, att vid blåsväder uppfångas vinden och ett ljud alstras. Träden kallas därför ''visslande akacior''. Trots akaciornas taggar äter giraffernа gärna deras bladverk. I de ovan nämnda gallbildningarna tar myrorna över när larverna lämnat dem och när giraffernа kommer så kryper de ut och besprutar dem med myrsyra, varför 'långhalsarna' går till ett annat bord. En annan art kallas feberakacia, då den växer i sumpiga områden som ofta bidragit till febersjukdom (malaria). Men landet är inte bara bevuxet med akacior. Här finns också många av Euphorbiafamiljens ca 3 000 arter.

Kenya är ett högland på 1 000—2 000 m över havet. Klimatiskt inträffar 2 regnperioder — mars/april och okt/nov. När regnen börjar blommar många träd på bar kvist bl a *Erythrina*. Ibland kan man på avstånd vid vattenhålor se mindre träd med stora, vita 'blommor', vilka på närmare håll visar sig vara hägrar. Annan vegetation utgörs av *Aloë*, *Adenium*, ökenros, med härligt röda blommor, *Caesalpinia*, men bara där det finns vatten, *Cassia*, *Spathodea*, det underbara, afrikanska tulpanträdet, *Calodendrum*, *Crotalaria* m m. Reser man sedan från t ex Nairobi och ner mot kusten, så blir det både varmare och fuktigare och då ser man bl a *Adansonia*, apbrödsträdet, som har en mycket förtjockad stam för upplagring av vätska, vilket bl a elefanterna kommit underfund med och därför ofta plundrar genom att skala av barken för att komma åt den livgivande saften. Nu befinner man sig på ungefär 1 000 m höjd och här dyker *Delonix*, flamboyant, upp, liksom också andra importerade växter t ex *Bougainville*, växer som ogräs, *Jacaranda*, *Thevesia*, som ibland kan blomma oavbrutet hela året, *Bauhinia*, ibland kallad orkidébuske för sina blommors skull, *Brachychiton*, Polisia, *Carica*, med melonstora frukter, jämte odlingar med bl a bananer och majs, vilka trivs utmärkt i den järnhaltiga jorden.

Av djurarter finns också mycket att se. Elefanter, som svalkar sig med de stora öronen, vilka genom en sinnrik blodkärlsbyggnad fungerar som en luftkonditioneringsanläggning, noshörningar, som ser dåligt och därför ofta anfaller allt som rör sig, bufflar, zebror, flodhästar, vårtsvin, mycket 'snällare' än våra vildsvin, antiloper av många slag, giraffer, leoparder, lejon, geparder, schakaler, hyenor och apor på land medan vattnet kan gömma koraller, havsanemoner, sjöstjärnor och sjöborrar, vilka senare man vid badning ska akta sig att trampa på och därför bör vara klädd med gymnastikskor på fötterna.

Fågellivet är också rikt och förutom vävare kan man få se hornskator, pärlhöns, flamingo i tusental, sekreterarfåglar, strutsar, solfåglar, krontranor, kungsfiskare och olika arter av starar.

Så överlämnades ord och bild till docent Lars E Kers, som på ett livfullt och engagerat sätt berättade om ''exotiska växter''. Ett begrepp, som han menade, kan innebära både att de växer någonstans långt ifrån vårt land och/eller att de ser exotiska ut — dvs annorlunda än våra — även om de kommer från länder närmare vårt land. I stort kan därför sägas att det vi odlar är arter från andra länder. Vilket i sin tur beror på vårt klimat. De flesta hör hemma i Asien och Amerika, medan förhållandevis få har sitt ursprung från Afrika, bortsett från en del lökväxter. Från Australien odlar vi mest annueller och de flesta av dessa främmande arter har nått Europa genom framförallt växtintresserade engelsmän, som utan att vara botanister ändå intresserat sig för florans rikedomar och därtill haft råd och möjlighet att resa och samla. Sådana introduktörer kallas med dagens vokabulär ''Plant hunters'' — växtjägare.

Av på så sätt införda växter kan nämnas *Fritillaria meleagris*, kungsängsliljan, vida bekant från Uppsala Kungsäng, *Lysichiton americanus*, som trivs på fuktig mark och har övervintrat på ett av trädgårdsarkitekt Magnus Johnson utplanterat alkärrsområde vid Bränninge gård i Södertälje, *Sarracenia*, växer på myrar och kan övervintra i södra Sverige (kanske t o m i Stockholmstrakten), *Buddleia*, fjärilsbuske, som fryser tillbaka under vintern, vilket inte gör något då den blommar på årsskotten. Den är ett exempel på vad klimatet betyder. På t ex rivnings-

tomter här hemma växer det mest nässlor och mållor. Förflyttar vi oss till England så frodas därtill på sådana övergivna platser också fjärilsbusken. *Heracleum*, som i dag ses som ett avskyvärt ogräs, *Paeonia*, där gamla sorter är svåra att få tag på i våra plantskolor, *Lilium* och detta släkte närstående *Nomocharis*, vilken senare dock sällan ses odlad, den otroligt rikblommande *Kolkwitzia*, *Incarvillea*, ett flertal *Berberis*, med för det mesta hängande blomställningar. En avvikande art är *B. kansuenensis*, med upprättstående, svavelgula, borstlika blom ställningar och med busken ofta över 3 m i höjd. De flesta B. har ju också ett visst prydnadsvärde genom sina röda fruktställningar. Av vedartade införda växter kan vidare nämnas *Magnolia*, bland vilka arten *stellata* övervintrar ända upp i mellan-Sverige. Blomknopparna kan dock frysa under svåra vintrar. *Ginkgo* med dichotoma nervförgreningar i bladen fryser också ofta tillbaka i grenspetsarna. *Actinidia* med arterna *kolomikta*, kameleontbuske kallad genom sina vita bladspetsar och *arguta*, krusbärsactinidia, med frukter av kiwismak, *Rhododendron* och *Azalea*, borde påträffas oftare i trädgården. *Aesculus*, vår vanliga hästkastanj kommer från Balkan, medan den rödblommande hästkastanjen hör hemma i Amerika och med tvekan odlingsbar i Mälarområdet. Den äkta kastanjen, som hör till släktet *Castanea* har inget att göra med hästkastanjen annat än att fröna är snarlika.

Av importerade örter kan nämnas *Corydalis bracteata*, som lätt sprider sig och *cashmeriana* med himmelsblå blommor, som kan övervintra i torvblandad jord. Den vallmolika *Meconopsis* är något svårodlad här medan *Clematis tangutica*, gulblommig, senblommande och dekorativ även i fruktstadiet går bra. *Crepis rubra*, är en annuell, som sällan ses odlad medan *Celosia* och *Amaranthus*, som ser litet annorlunda ut dyker upp ibland. Särskilt de senare är eftertraktade på hösten av sparvar, som gärna äter av de svarta fröna. *Eccremocarpus* klänger och förekommer med blommor i rött, orange eller gult. *Tigridia* är liksom gladiolus en knölkväxt, har en vacker blomma men ger bekymmer med knölens övervintring i källare och därför sällan odlad. *Mirabilis* förekommer i ett flertal färger, kommer från Mexiko och måste förkultiveras här medan den uppträder som ogräs på t ex Kanarieöarna. Andra introducerade annuella släkten är *Zinnia*, *Tagetes*, *Clarkia*, *Godetia*, *Oenothera*, *Nemophila*, *Lindheimera*, som imiterar en blomma men där varje 'blomblad' för sig är en blomma (liksom bl a hos prästkragen). Andra perenner är t ex *Yucca*, härdig ända upp i Uppsalaområdet, *Sanguinaria canadensis*, särskilt omtyckt av trädgårdsamatörer, *Actaea pachypoda*, som är trevlig med sina röda fruktskaft och vita frukter. *Agapanthus* måste övervintras i kallhus men kan sedan ställas ut för prydnad sommartid medan däremot den från Australien kommande *Clianthus* helt får ägnas inomhusskötsel.

Dessa båda bildvisningar blev en succé och gav mycken lärdom både om Kenya, inför den förestående resan i november nästa år liksom utländska växter i våra egna odlingar, där några förmodligen kommer att påträffas under resan.

Slutligen redogjorde arkitekt LAR Inga Hermelin-Jungstedt för inkomna uppgifter över gamla trädgårdsanläggningar, parker och enskilda äldre föremål av trädgårdshistoriskt intresse. Hon uppmanade åhörarna att ha 'ögonen öppna' för gamla ting som t ex äldre trädgårdsmöbler och -redskap eller liknande. Framhöll även att något liknande är under bearbetning på Alnarp, där en mängd kända anläggningar nu finns dokumenterade.

I dag finns ingen guide över vad som i anläggningsväg är utfört under innevarande århundrade och alla data som kan lämnas, emotses med största tacksamhet under adress:

Föreningen för Dendrologi och Parkvård
Norrlandsgatan 44 B
752 29 Uppsala

Uppgifterna kan avse någon av nedanstående grupper:

A. Historiska anläggningar
B. Kyrkliga anläggningar
C. Industrianläggningar
D. Offentliga anläggningar
E. Bostadsområden
F. Landskapsvård
G. Privata anläggningar

Uppgifter om märkliga träd liksom vackra alléer finns säkert men det gäller också att veta var sådana kan påträffas. Uppgifter därom är också värdefulla och kan lämnas till adressen ovan.

FDP:s första Tema-dag blev synnerligen värdefull och lärorik för medlemmarna. Avsikten är att nästa år fortsätta med ytterligare 1 eller 2 tematräffar med behandling av föreningen närstående ämnen. Vill Du veta mera därom och även ta del av

övriga aktiviteter under 1988 så anmäl Dig som medlem (årsavgift 100 kr) så får Du ett brev med årsprogram under februari.

Helmuth Wanderoy

Styrelseberättelse 1987

Ibland är det roligare att vara styrelseledamot och det är väl vad som kan sägas om 1987. Det har varit ett extra roligt år! Allt har varit positivt. De många exkursionerna — i motsats till föregående år — har varit full- för att inte säga övertecknade, medlemsantalet har ökat och försäljningen av "Lustgården" har varit god med följd att ytterligare några årgångar är helt slut. Till detta kommer att "Generalregister" del 2, kunde utsändas till medlemmarna, vilket medför att årsboken slås ihop till en dubbelårgång 1987/88 och därför kommer medlemmarna tillhanda först under innevarande år.

Den första 'Temadagen' i FDP:s tillvaro genomfördes under rubriken "Där solen skiner" och blev mycket uppskattad av dem, som infunnit sig. Ordföranden visade och kommenterade bilder från Kenya, docent Lars E Kers berättade till sina bilder om "Exotiska växter" och Inga Hermelin-Jungstedt delgav åhörarna resultatet av genomförd insamling av data om gamla trädgårdsanläggningar.

En viss avgång i medlemsantalet är naturlig av olika skäl. Men trots detta en ökning av överraskande slag. I mitten av december kunde noteras 66 nya årsbetalande, 16 familjemedlemmar och 10 studerande. Särskilt den sistnämnda gruppens ökning är mycket glädjande då i synnerhet ungdomlig anslutning är av stor betydelse för föreningens framtid.

* * *

Årets aktiviteter började med kvällsvandringarna

11 maj — då *arkitekt Torbjörn Olsson* ledde en mycket uppskattad guidning vid Haga slott och dess omgivningar. C 25 deltagare.

21 maj — tog föreningens v ordf *akademijägmästare Mårten Smedberg* ett 30-tal intresserade på en promenad runt K Norra Djurgården.

3 juni — ställde ordf., professor Gösta Winqvist upp och visade sin vackra trädgård för ett 50-tal medlemmar, som då fick bekanta sig med många sällsyntheter.

Fortsättningsvis följde sedan några mycket uppskattade och givande exkursioner med början

28—31 maj — till *Västergötland, där jägmästare Lennart Hildingsson* förtjänstfullt arrangerat ett mycket digert och innehållsrikt program, som just därför bidrog till c 70 deltagare, vilka under några vackra dagar fick tillfälle att uppleva Bokedalens naturstig i Jonsered Nääs slott, Göteborgs botaniska trädgård, restaurationen på Skogssällskapet i Stora Torp, Gräfsnäs slottsruin, jättegrytorna vid Brobacken och det inte minst lockande: Besöket hos friherre Niclas Silfverschiöld med familj på Koberg, som tilldrog sig deltagarnas förtjusning och beundran.

15—17 juni — hade *friherre Otto Bennet* med sitt omfattande program för en Danmark/Skåne-exkursion samlat närmare 50-talet deltagare, som från början varit avsedd för 10-talet färre. Trots regnigt väder — hela sommaren praktiskt taget lika — hade de närvarande en mycket givande exkursion med resmål som Hörsholms Arboretum Forstbotanisk Have i Klampenborg, Botanisk Have, Christinelund hos *ambassadör Claes König,* Krapperup, *Birgitta & Staffan Jensens* trädgård i Ramlösa, Helsingborgs stads parker med *parkchef Stig Billing* som guide och sist med icke minst givande Sofiero på den skånska sidan.

12—18 augusti — hade *akademijägmästare Mårten Smedberg* tillsammans med *landskapsarkitekt Kjell Lundqvist,* Alnarp, arrangerat en kombinerad vandrings- och hjortronplockningsvecka i Enaforsholm, som 30-talet anslutit sig till. De förstnämnda fick då vara med om en fjällvandring Rund-

högen — Storerikvollen — Blåhammaren — Enaforsholm medan plockarna p g a den sena våren och regniga sommaren fick se sig 'blåsta' på bär eftersom de nådde plockningsmognad först 14 dagar senare. Trots det ansåg de liksom vandrargruppen att vistelsen varit både lärorik, avkopplande och trevlig — vad annat att vänta i Mårtens sällskap.

20 sept —3 okt gick bussfärden söderut från Stockholm för att med av *Arkitekt LAR Klaus Stritzke* uppgjort program göra besök hos, i första hand, västtyska kurorter och där bese deras innehållsrika parker. De 30 resenärerna kom via Lübeck till Hamburg, där första besöket gjordes i botaniska trädgården, vilket följdes av trädgården i Herrenhausen, Wilhelmshöhe i Kassel, Bad Nauheim, Wilhelmsbad, Bad Homburg, Baden-Baden, Reichenhall, lustslottet Veitshöchheim och Nymphenburg i München för att nämna några anhalter. I stort blev denna resa, på vilken arrangören lagt ned ett enormt arbete, mycket lyckad.

24 okt genomfördes den första 'Tema-dagen' under titeln "Där solen skiner".

Professor Gösta Winqvist berättade till vackra bilder om Kenya — med tanke på kommande resa dit, medan

Docent Lars E Kers till sina bilder kåserade om "Exotiska växter" och avslutningsvis

Arkitekt LAR Inga Hermelin-Jungstedt redogjorde för inkomna uppgifter om äldre trädgårdsanläggningar (se fö separat referat).

13 nov avslutades så arbetsåret med sedvanlig bildvisningsafton där de närvarande fick en repetering av upplevelser under exkursionerna till Västergötland, Danmark/Skåne, Enaforsholm och Västtyskland.

6 dec uppvaktade några styrelsemedlemmar föreningens uppskattade ordförande i hans hem på Elfviksudde med anledning av hans 70-årsdag, varvid bl a överlämnades ett par vinglas från Kosta med linnéa-ranka som dekoration av Lisa Bauer.

* * *

Uppsala Botaniska Trädgård firade under året 200-årsminnet av sin tillvaro på den mark, som uppläts av Gustaf III till universitetet år 1787 — = den dåvarande slottsträdgården — (trädgårdens ursprung daterar sig annars från 1653, då den första botaniska trädgården anlades i Uppsala = nuvarande Linnéträdgården). Föreningen skänkte i samband med jubiléet 1 ex av Cornus x "Eddies White Wonder" (= nuttallii x florida), vilket överlämnades av ordf och planterades av sekr i trädgårdens japanska anläggning.

Något senare, 5—6 september, anordnade trädgården en jubileumsuställning, där FDP även ställde ut en monter för presentation av sin verksamhet. Detta demonstrerades med hjälp av varierande årgångar "Lustgården", "Generalregister 1", särtryck prospekt, korrespondenskort, gratulations- och kondoleansblanketter etc. En utlagd intresselista gav 13 adresser av vilka 5 nu är betalande medlemmar.

* * *

Under året har styrelsen samlats 1 gång, varvid framförallt frågor inför årsmötet penetrerats medan föreningens arbetsutskott (AU) haft 2 sammankomster, vilket motiverar de många och ibland långa telefonsamtal, som förevarit.

* * *

Som funktionärer under året har nedanstående verkat:

Göran Atmer, revisor
Gösta Adelswärd, redaktör
Otto Bennet, resledare
Björn Ditzinger, revisor m m
René Dombret, resekommittén
Per Erik Lindgren, bildvisning
Ingrid Lundholm, resekommittén
Mårten Smedberg, v ordf m m
Klaus Stritzke, resledare
Gunhild Söderbaum, resekommittén
Brita Söderberg,

Vera Gade, generalregistret
Inga Hermelin-Jungstedt, resledare
Lennart Hildingsson, resledare
Lars E Kers, bildvisning
bildvisning
Helmuth Wanderoy, sekr och skattmästare
Margareta Wiberg, bildvisning
Gösta Winqvist, ordf

Till dessa kan även fogas dem, som ställt upp som värdar och guider i olika sammanhang.

* * *

Beträffande styrelsens sammansättning hänvisas till årsboken.

* * *

Medlemsantalet har under året fått en uppgång och den totala ökningen kan ses i nedanstående tabell:

	1986	1987	
Årsbetalande	495	497	+ 2
— familjemedl	123	133	+10
Ständiga	119*)	118**)	— 1
— familjemedl	24	26	+ 2
Stödjande	2	—	— 2
Studerande	10	15	+ 5
Bytesmedlemmar	9	9	+ 0
Summa	782	798	+16

*) varav 6 hedersmedlemmar
**) varav 7 hedersmedlemmar

* * *

Med medlemmarnas hjälp hoppas styrelsen att även 1988 ska bli ett gott åt. För 1987 års medverkan ber vi att till alla — ingen nämnd och ingen glömd — få framföra vårt varma tack för all den hjälp och understöd vi fått i varierande sammanhang och samtidigt uttrycka en förhoppning att detta även kommer att bestå under 1988.

* * *

Lidingö och Uppsala den 15/1 1988

Gösta Winqvist
ordf

Helmuth Wanderoy
sekr

Styrelseledamöter och revisorer

Perioden 1985—87
Omval -88.

Adelswärd, Gösta, red
von Feilitzen, Fredrik
Lindgren, Arne
Smedberg, Fredrik
Smedberg, Mårten, v ordf

Suppleanter:
Kers, Lars E
Söderbaum, Gunhild

Perioden 1986—88
Omval -89

Bauer, Walter
Dombret René (Avl 871216)
Jungstedt, Inga
Nilsson, Örjan
Wanderoy, Helmuth, sekr/skattm

Suppleanter:
Dormling, John
Wiberg, Margareta

Perioden 1987—89
Omval -90

Gade, Vera
Lundholm, Ingrid
Nitzelius, Tor G
Nordin, Ingvar
Sandström, Margareta

Suppleanter:
Stritzke, Klaus
Voitk, Kaarel

Revisorer under 1986 och 1987

Björn Ditzinger Göran Atmer
suppleant Per Boholm

FÖRENINGEN FÖR DENDROLOGI OCH PARKVÅRD

ÅRSREDOVISNING 1987

BALANSRÄKNING

Tillgångar			
Likvida medel:			
Kassa	1.520: 85		
Postgiro	2.673: 14		
Allkonto	100.561: 28	104.755: 27	
Spärrade medel:			
Allkonto StLed	86.935: —		
Allkonto SAH-fond	25.134: 40		
Aktier StLed	8.722: —	120.791: 40	
Lager:			
"Lustgården"	100: —		
"Generalregister"	43.750: —	43.850: —	269.396: 67
Skulder och eget kapital			
StLedamöter	85.722: —		
SAH-Minnesfond	17.158: 40	102.880: 40	
Skuld:			
Generalregister	69.128 —		
Lehtinen	410:—	69.538: —	
Eget kapital			
IB 1/1	82.409: —		
Vinst	14.569: 27		
UB 31/12		96.978: 27	269.396: 67

RESULTATRÄKNING 1987

Direkta intäkter:			
Medlemsavgifter	52.645: —		
Generalregister	12.652: —		
Tema-dag	849: 10		
Vårvandringar	80: —		
Exkursioner	15.808: 95		
Summa direkta intäkter		82.035: 05	
Direkta kostnader:			
Bildvisning	550: 35		
Årsmöte	3.520: —		
Lustgården	48.573: 55	52.643: 90	
Nettointäkt, totalt			29.391: 15

Omkostnader:		
Aktier	896: 80	
Förbrukningsinventarier	3.329: 40	
Förmedlingsavgifter	35: —	
Försäkring	480: —	
Förvaltning	756: 25	
Sekreteriat	4.935: —	
Skattmästeri	4.844: 35	
Hyra	7.940: —	
Kallelser m m	4.589: —	
Kopiering	173: —	
Litteratur	83: 50	
Maskinreparationer	160: —	
Porto	3.287: 70	
Prenumerationer	1.846: —	
Representation	2.170: —	
Resor	278: —	
Telefon	1.867: 80	
Årsavgift	200: —	
Omkostnader, totalt		— 37.871: 80
Resultat före finansiella poster		— 8.480: 65
Räntor och avkastning:		
Aktier	4.271: 60	
Allkonto	18.266: —	
Postgiro	512: 32	23.049: 92
Resultat före finansiella poster:		— 8.480: 65
Nettoresultat:		14.569: 27

SPECIFIKATION VÄRDE AKTIEINNEHAV StLEDAMÖTERS FOND 871231

	Antal	Kurs	Värde
Obligationer			
Electrolux 10 % Förlag	6	228	1.368
Aktier			
Inv AB Bahco B bundna	27	126	3.402
Inv AB Bahco B fria	342	126	43.092
Providentia B fria	46	114	5.244
Providentia A bundna	210	114	23.940
Providentia A fria	112	112	12.544
SCA ser A bundna	8	185	1.480
SCA ser A bundna (teckn-bevis)	1	176	176

SCA ser B bundna	16	185	2.960
SCA ser B bundna (teckn-bevis)	3	176	528
SCA ser B fria	40	182	7.280
SHB stam bundna	160	67	10.720
Besam AB bundna	12	112	1.344
Totalt obligationer			1.368
Totalt aktier			112.710
	Värdepapper totalt		114.078

Uppsala i februari 1988

Helmuth Wanderoy
skattmästare